HÉT HÁRS

Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről

XVI. évfolyam 1–3. szám 2017. reformáció

SZERZŐINK

Bodor Pál (1930–2017)	újságíró
Breuer Katalin	jogász
Donáth Benjamin (1857–1935)	tisztviselő, újságíró
Donáth László	evangélikus lelkész
P. Eőry Vilma	nyelvész
Fodor Géza (1943–2008)	esztéta, dramaturg
Heinrich von Kleist (1777–1811)	író
Koczor Tamás	evangélikus lelkész
Martin Luther (1483–1546)	reformátor
Nádasdy Ádám	nyelvész, költő, műfordító
Mircea Şerban	újságíró
Paul Tillich (1886–1965)	evangélikus teológus
Tibori Szabó Zoltán	újságíró, műfordító

Donáth László

Ki akar itt bosszút állni?

Réges rég volt, amikor egyik közös utunkon Iványi Gábor szóba hozta Donáth Benjámin vitairatát, amelyért akkor nagyon lelkesedett. Abban bizakodott, még jász rokonság is lehet közöttünk. Ki kellett ábrándítanom: a tisztességben megőszült autodidakta szentíráskutató, sok nyelven tudó, s kivált a héberbe beleszerelmesedett MÁV-alkalmazott felvidéki ősei ugyanakkor kaphatták nevüket, mint az én apai eleim. De mégsem csak névrokonok vagyunk, hiszen a nyelv számomra is az e világi boldogság non plus ultrája. Sokáig halogattam, hogy már a címével meghökkentő brosúrát elolvassam.

Telt, múlt az idő, Cserhátiné Schrecker Éva barátom svábhegyi erkélyén üldögéltünk, amikor e nagyon okos és vívódó lélek nekem támadt: Hagyjon már engem, kérem, ezzel a zsidó Istennel! Az egész Biblia arról szól, mily gonosz és bosszúálló. Nekem a szeretet Istene kell, aki jó és irgalmas. Eleget éltem már, maga is láthatja, mit ér a törvény meg a jog. Nincs sem igazság, sem méltányosság, csak önzés, irigység és gyűlölet. A zsidók ezt vetítik Istenre. És ha tényleg ilyen az Isten, nekem nem kell. Nekem olyan Isten kell, mint Jézusé. Vitáztam, érveltem, mindhiába, jobban szerettem annál, hogy ráerőltessem a magam látását. Éva januárban meghalt. Többet nem vitázunk arról, vajon bosszúálló-e a zsidó Isten. De lelkem ma is melengető nagy szerelméért elmondom, mit gondolok erről.

*

„Vöhajjóm hahú ladonáj… – De az a nap az Úré, a Seregek URáé; bosszúállás napja, bosszút áll ellenségein." (Jer 46,10). Semmi kétség, a *bosszú* szava és valósága sűrűn jelenvaló a Bibliában. Káint nevének kezdőbetűjével (kof = k) bélyegzi-jelzi meg az Isten, hogy felismerve őt – nem a jelet csupán, hanem azt, akire a jel mutat: a megjelölőt – meg ne öljék Káint. Isten bosszúja Ábel ártatlanul kiontott véréért Káin életre ítélése. Jób úgy tekint kifosztott, szenvedésteli életére, mintha gyilkosság áldozata lenne, e gaztett szemtanúi barátai, akik nemhogy pártját fognák, nyilvánvalóvá téve Jób igazságát, de még csak az elemi szolidaritásra sem képesek. Isten igaz. Ha bünteti Jóbot, akkor Jóbnak bűnösnek kell lennie, és ha Jób bűnös, bűnhődjék. Ennek része, hogy meg kell hallania barátai őt kárhoztató szavát. Így válik barátai ítélete felette valóságos istenmagasztalássá. S mi erre Jób válasza: „Arcom a sírástól kivörösödött, szempilláimon a halál árnyéka van. Pedig nem tapad kezemhez erőszak, és imádságom tiszta. Föld, ne takard el véremet, ne némuljon el segélykiáltásom!" (Jób 16,16–18) Legyilkolták, Isten és barátai együtt. Bosszúért kiált, ami ebben az összefüggésben ítéletet jelent őt eláruló barátai felett, igazságtételt, tehát Isten önkritikáját, hiszen alaptalanul jutatta balsorsra, s persze irgalmat vagy vigasztalást a kiontott vér miatt, amelyet mindig betakar a föld, s minél inkább betakar, annál engesztelhetetlenebbé válik a kiáltás: ha van Isten, mutassa meg magát a szenvedőnek.

Bizony, bosszú a javából József tette is. Testvérei féltékenysége és irigysége megfosztotta őt az atyai háztól, mindattól, amit a közös nyelv, a múlt, a család jelent. Eladták rabszolgának, kitaszították maguk közül, a szabad nomádok közösségéből, aligha kaptak többet érte, mint Júdás, „harminc ezüstöt", magukat *árulták* el. Bűn ez? Bizony az, a javából. Akkor is, ha minden további ebből következik. A személyes bűnt nem teszi semmissé, ha egybejátszónak látszik is az isteni szándékkal. Az ember arra

törekszik, hogy értelmet találjon az életében. Legalább visszatekintve, történelmet, a saját történetét írva megértse, mi és miért történt. Kivált, ha egy nép közös létének értelmét keresi valaki. Ha a kollektív cél és értelem a személyes élet mértékévé tétetik. József nem vált Putifárné szeretőjévé, és egyiptomivá sem, de féltestvéreitől, azoktól, akik egykor őt magukban legyilkolták, elidegenedett. Csak az atyákban voltak közösek, az életük átléphetetlen akadálylyá lett. József akkor is segíthetett volna, ha nem leplezi le magát. Akkor azonban immár szabad, partneri pozícióban utólag elismerte volna, hogy testvérei egykori tette vállalható döntés következménye. Még ha apjuknak hazudniuk kellett is.

Nem, József nem igazolja az egykori gazságot: féltestvérei mindenki ellen vétettek. Hát csak szállja meg őket a rémület, essenek kétségbe, miképpen annak idején ő a ciszterna mélyén. Bosszút állt, bár tudhatta, apjuk bele is halhat örök szerelme, Ráhel másik neki szült fiának vélt elvesztésébe. Lehet, valamiért apjukra is haragudott. Nincs boldog vég, csak megrendültség, sírás, bűnbánat és megbocsátás. Meg ez a többjelentésű szállóigévé lett mondat: „Oda is mentek hozzá a testvérei, leborultak előtte és ezt mondták: Szolgáid vagyunk! De József így szólt hozzájuk: Ne féljetek! Vajon Isten vagyok én? Ti rosszat terveztetek ellenem, de Isten terve jóra fordította azt, hogy úgy cselekedjék, ahogyan az ma van, és sok nép életét megtartsa.” (1Móz 50,18–20)

*

Kevesen tudják, hogy a szentségi törvény egyetlen versben ötvözi egybe a bosszúállás tilalmát és a felebarát szeretetét: „Ne légy bosszúálló, se haragtartó a népedhez tartozókkal szemben. Szeresd felebarátodat, mint magadat! Én vagyok az ÚR!” (3Móz 19,18) Ez nem valami kegyes óhaj, amit lesütött

szemmel elmormol az ember magában: bárcsak így lenne. Ez olyan norma, amely nincs hozzákötve ahhoz, hányan tartják meg, sem ahhoz, hogy az, aki vallja, hányszor vét ellene. Ez a norma Isten akarata. Aki betartja, akár vallja Isten szentségét, akár nem, arról tanúskodik, hogy ez a norma igaz és szükséges. Nyilvánvaló, hogy az ide-oda vándorló, nomád s öntörvényű falkából a mózesi törvény formál századok alatt népet. E törvény keresztül-kasul szőtte az ókori zsidóság életét. Leírták, tanították számon kérték. A norma nemcsak a nép arisztokráciáját kötelezte. A törvény mindenkire vonatkozott. Nem véletlen, hogy Jézus igazi vitája írástudó és farizeus elleneivel mindig újra a normák körül alakul ki. Nem az a kérdés, hogy Jézusnak jogában áll-e tanítani, az sem, hogy vitatkozhat-e más tanítókkal, hanem az, hogy az ő tanítása, gyógyításai, törvényértelmezése és szervezkedése mit jelent az egész közösség számára.

Sámson, Dávid, Illés, Keresztelő János legalább olyan látványosan élt, mint Jézus.

Ezek egyike sem mondott le arról, hogy akár élete kockáztatásával igazságot szolgáltasson magának. Sámsont jó ízlésű, jámbor népek nem szívesen emlegetik, pedig évtizedeken át kormányozta népét – ahogy mondani szokták – Isten akaratából. A Bírák könyvéből megtudjuk, hogy feleséget is azért keres a filiszteus lányok közül, hogy tere nyíljék provokálni a zsidók ősmumusát. Azért vagabund és csapodár, hogy „minél több kárt okozzon" a filiszteusoknak. A találós kérdés, a háromszáz róka és a szamárállkapocs, mind bosszúja eszköze. Gyűlöli a filiszteusokat, s hogy gyűlölhesse őket, szüntelenül kapcsolatba akar kerülni velük. A népet a filiszteusok csak uralni akarják, de ez a zsidó Herkules mindig újra kiveri őket országából, s örömében azért is bosszút áll, amit el sem követtek. Vagy ahogy a történetíró mondja: „Ekkor megszállta az ÚR lelke, lement Askelónba, és megölt ott harminc férfit…" (Bír 14,19a). A filiszteusok elébe akarván sietni Sámson dühének, megégetik apósát s annak lányát, aki a találós kérdés megfejtését a lakodalom hetedik napján kiszedte Sámsonból, de az így felel nekik: „Ha ti így tettetek, én meg bosszút állok rajtatok, és csak azután nyugszom meg!" (Bír 15,7) S bizony, az Írás szerint „ismét megszállta az ÚR lelke", és így szólt Sámson: „Szamár állcsontjával rakásra vertem őket, szamár állcsontjával agyon vertem ezret!"(Bír 15,14.16)

Sem a Bírák könyve, sem a későbbi történeti és prófétai irodalom nem bírálja Sámsont önkényes bosszúvágya kiéléséért. Ha csak úgy nem, hogy e tetteiben már elővételezi a végső és teljes bukását férfiként és bíróként is. Izráel útja nem Sámson útja.

*

Egészen más okból, de a reformátoroktól sem idegen a bosszú gondolata. Luther a török veszedelemben elsősorban, de minden ragályban is Isten megérdemelt büntetésének eszközét látta. Nemcsak a pápasággal volt baja, bár azt az evangéliumi hit temetőjének, minden igaz szándék veszedelmének látta. Talán abban bízott, hogy a világpolitikai események végét vetik ennek a több mint ezeréves római intézménynek. Nem így történt. Sokkal inkább a hazai reformáció tekinthetett a három részre szakadt ország múltjára így, s várhatta gyermeki bizalommal, ha a megmaradtak megtérnek, nemesek és jobbágyok, papok és más tanult, világot járt népség, akkor lehet majd általuk egykor egészen mássá az a magyar világ, amely Mohács után még egyáltalán megmaradt.

Ötszáz év telt el azóta. Ez az ünnepi év is tele volt fennhéjázással, ízléstelen magamutogatással, akárcsak a millennium idején, vagy a vesztes világháború után húsz éven át, amikor a hatalom kedélyeskedő birtokosai legalább egymással el akarták hitetni, nincs nagy baj, hisz élünk, s van még kit kizsákmányolni, van még kin uralkodni. A társadalomszintű gyűlöletkeltés nem a NER találmánya. A dualizmus korának leginkább a számtalan kisebbséggel szemben dívó utálkozása legalább érzelmi igazolása volt a jogfosztásnak és a kirekesztésnek. A háború, a totális vereség és Trianon megerősítette a sírjukban is átkozott lélekmérgezőket: az ország elbágyadt, szegény és kiszolgáltatott népének az az igazi ura, aki gyűlöletre szítja szívét, elsősorban a zsidókkal meg a kommunistákkal szemben, de az sem téved, aki a szocdemet vagy a parasztot nem állja, s még inkább a szabadkőművest meg a jehovistát.

Aztán legyilkoltak százezreket megint, romba döntötték az országot. Ami megmaradt, a vágy, a harag és a tagadás a kulákokkal, a tőkésekkel, az arisztokratákkal, a korábbi rendszer funkcionáriusaival szemben, mindazokkal, akiket felelőssé tettek a gyalázatért.

És aztán megint: már a rendszerváltás kezdetén újra kezdődött a kollektív utálkozás, megbélyegzés és diszkrimináció. Mintha a nép lelkét meg sem érintette volna, hogy 450 év után először szabad a maga egészében, és minden emberi és alapjogát feltétel nélkül gyakorolhatja.

A bosszú elmaradt. Sem történelmi, sem jogi igazságtétel nem történt. Csak a történelmi fecsegés, amelynek árnyékában, aki tudott, lopott még magának, aki tudta, átírta történetét, aki semmit sem tudott, eladta magát. Szimbolikusan is így van, elég csak a Kossuth téri szobrokra nézni: „a vad geszti bolond" (Ady) nyomasztó emlékművét állították Károlyi Mihály helyére, s a térről a rakpart felső kövére kényszerült a költő, akit még ma is többen szavalnak, mint ahányan Andrássy munkásságáról tudnak. Megúszta mindenki: a nyilasok is, az ávósok is, a besúgók s a mások életét kéjjel tönkretevők is. Maradt a kontraszelekció és a kiszolgáltatottság, és „kitántorgott" az országból közel félmillió fiatal, dolgozni és méltósággal élni akaró ember az elmúlt tíz évben.

Amíg Éva a Melinda utcában élt, főzött, bridzselt és politizált, indulatosan vitatkoztunk egymással morális, sőt teológiai kérdésekről is. Ultima ratióként kicsit fölhúzta az orrát, s dzsentri kisasszonyhoz illő megilletődöttséggel magas hangon közölte: vegyem tudomásul, hogy ő csak egy gyáva öregasszony. Ilyenkor magamhoz öleltem, s bebizonyítottam, éppen miért nem indokolt e rebbenő tekintet. Ha élne, most a születésnapomra libamájat sütne, én meg elmondanám, miről írom következő cikkemet, amelyre készülve elolvastam Ézsaiás 59. fejezetét, s megleltem a helyet, amely Arthur Koestler felejthetetlen regénye címének – *Darkness at Noon, Sötétség délben* (1940) – eredete lehet. A próféta meg ezt írja: „Botladozunk fényes délben, mintha alkonyat volna, és sötétségben vagyunk, mint a holtak." (Ézs 59,10b) Koestler regénye az írástudó bosszúja. Azé, aki mert álmodni, s remélt nagy dolgokat, az emberiség sorsának jobbra fordulását, ehelyett megtapasztalhatta az embertelenség formáját, hazugok és gyilkosok milliók életét megrontó hatalmát a Szovjetunióban. Ha Brecht meg nem írja a Kurázsi mamát, vajh kinek jutna eszébe a hét- meg a harminc- meg a százéves háború? A harmadik ézsaiási tekercs névtelen szerzője még tudhatott az egykor szabad kettős királyságról, Júdáról és Izráelről, tudhatott arról, hogyan próbált talpon maradni az asszír és egyiptomi hegemonizmussal szemben Júda, miután odaveszett Izráel, tudhatott arról, menynyi hazugság és ármány kísérte Jósiás király reformját, hogy a vallást megújítva zsebkendőnyi országában békét és jólétet teremtsen a nagyhatalmak árnyékában. S persze tudnia kellett a deportációról Babilonba, és a hetven évig tartó fogságról. Ő a deportáltak harmadik nemzedékéhez tartozott, a maradék maradékához, akik megőrizték a nyelvet és a hitet az elrejtőzködő Istenben, aki

majd küld *góélt*: szabadítót. S Círus perzsa királyban magát a messiást látták. És aztán? Íme: „Nem az ÚR keze rövid ahhoz, hogy megsegítsen, nem az ő füle süket ahhoz, hogy meghallgasson, hanem a ti bűneitek választottak el titeket Istenetektől, a ti vétkeitek miatt rejtette el orcáját előletek, és nem hallgatott meg. Hiszen kezetek vérrel van beszennyezve, ujjaitokhoz bűn tapad, ajkatok hazugságot szól, nyelvetek álnokságot suttog. Nincs, aki igaz vádat emelne, nincs, aki helyesen ítélkeznék. Haszontalanságban bíznak, és hiábavalóságot beszélnek, nyomorúságot fogannak, és bajt szülnek. Mérges kígyó tojásait költik ki, és pókhálót szőnek. Meghal, aki tojásaikból eszik, és ha rátaposnak, vipera kel ki. Pókhálójukból nem lesz ruha, nem takarózhatnak készítményükbe, készítményük csak bajt okoz, erőszakos tetteket követnek el. Lábuk gonosz cél után fut, sietnek ártatlan vért ontani. Gondolataik ártó gondolatok, pusztulás és romlás van útjaikon. Nem ismerik a békesség útját, eljárásuk nem törvényes. Ösvényeik görbék: aki azokon jár, annak nincs köze a békességhez. Ezért van távol tőlünk a törvény, és nem ér el hozzánk az igazság. Világosságra várunk, de csak sötétség van, napfényre, de homályban járunk. Tapogatjuk a falat, mint a vakok, tapogatózunk, mint akinek nincs szeme. Botladozunk fényes délben, mintha alkonyat volna, és sötétségben vagyunk, mint a holtak. Morgunk mindnyájan, mint a medvék, nyögdécselünk, mint a galambok. Törvényességre várunk, de nincs, segítségre, de távol van tőlünk. Bizony, sok bűnt követtünk el veled szemben, vétkeink ellenünk beszélnek. Bizony, tele vagyunk bűnnel, gonoszságunkat be kell ismernünk. Bűnösök vagyunk, megtagadtuk az URat, hűtlenül eltértünk Istenünktől. Erőszakot és lázadást hirdettünk, szívünk hazug beszédet gondolt és szólt. Háttérbe szorul a törvény, távol áll az igazság, elbukik a hűség a tereken, nem érvényesülhet a becsület. Oda van már a hűség, és aki a rosszat kerüli, zsákmányul esik. Látta ezt az ÚR, és rossznak ítélte, hogy nincs törvényes rend. Amikor látta, hogy nincs ott senki, és elámult, hogy nincs, aki közbelépjen, saját karja segítette őt, saját igazsága támogatta. Felöltötte az igazságot mint páncélt, védelmező sisak van a fején. A bosszúállás ruháit öltötte magára, felindulása mint köpeny borul rá. Amilyenek voltak a tettek, aszerint fog megfizetni. Haraggal fizet ellenfeleinek, tetteik szerint ellenségeinek, tetteik szerint fizet meg a szigeteknek. Félni fogják az ÚR nevét napnyugaton, és dicsőségét napkeleten, amikor eljön mint egy sebes folyam, amelyet az ÚR szele korbácsolt föl. De eljön Sionhoz a Megváltó, Jákób megtérő bűnöseihez! – így szól az ÚR. Ilyen szövetségem van nekem velük – mondja az ÚR: Lelkem, mely rajtad nyugszik, és igéim, amelyeket szádba adtam, nem fogynak ki a szádból, utódod szájából és utódod utódainak a szájából, mostantól fogva mindörökké – mondja az ÚR.” (Ézs 59)

Donáth Benjámin 85 évvel ezelőtt azért ragadott tollat, hogy meggyőzze a római pápát s minden katolikus és protestáns teológust, valamint az írástudó keresztény értelmiséget arról, hogy a bosszúálló Isten képe és fogalma az eredeti szöveg félreértésén és rossz fordításán alapul. Tizenkét évvel a magyarországi egyetemeken bevezetett numerus clausus, és tizenkét évvel a magyarországi zsidóság félmillió tagjának lemészárlása előtt, ez a jóhiszemű ember azt hitte, hogy a szabad eszmélődés és vita feloldhatja két évezred neheztelését és gyűlöletét. Megrendítő igyekezet. Büszkén beidézi az őt elismerő hazai és külföldi rabbikat és teológusokat: ő, az egyszerű kis zsidó megmentette az Örökkévaló becsületét. Nem. Nem az Örökkévalóét, hanem a sajátját, odaadása és műve: jel. A szellem munkásai nem hátrálhatnak el a gyilkos és gonosz fenevad elől, aki a hatalom és a rend attribútumaival büszkélkedik, pedig csak gyilkos és gonosz fenevad ő. Akivel akkor is szembe kell szállnunk, ha olyan egyedül

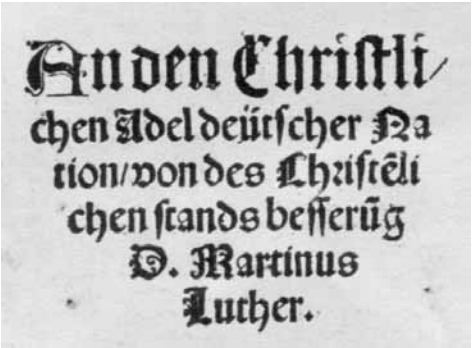
An den Christli-
chen Adel deütscher Na
tion/von des Christli
chen stands besserũg
D. Martinus
Luther.

maradunk is, mint Jeremiás, vagy oly szenvedések rakódnak ránk, mint Jóbra. Tudván tudva, hogy aki a „bosszúállás ruháit öltötte magára”, az a Megváltó, és eljön Sionhoz, Jákób megtérő bűnöseihez!

Még egyszerűbben, a félreértés botránkoztató kísértését is látva: a Názáreti Jézus nem más, mint Isten bosszúja, mint igazságossága jele. Hogyan fér meg egyben e kettős különbözőség: bosszú és szeretet, igazságosság és irgalom? Nos, erről Luthert érdemes megkérdezni.

Psalmi 45

in finem pro filiis Core pro arcanis psalmus
Deus noster refugium et virtus adiutor in tribulationibus quae invenerunt nos nimis
propterea non timebimus dum turbabitur terra et transferentur montes in cor maris
sonaverunt et turbatae sunt aquae eorum conturbati sunt montes in fortitudine eius
diapsalma
fluminis impetus laetificat civitatem Dei sanctificavit tabernaculum suum Altissimus
Deus in medio eius non commovebitur adiuvabit eam Deus mane diluculo
conturbatae sunt gentes inclinata sunt regna dedit vocem suam mota est terra
Dominus virtutum nobiscum susceptor noster Deus Iacob diapsalma
venite et videte opera Domini quae posuit prodigia super terram
auferens bella usque ad finem terrae arcum conteret et confringet arma et scuta conburet in igne
vacate et videte quoniam ego sum Deus exaltabor in gentibus exaltabor in terra
Dominus virtutum nobiscum susceptor noster Deus Iacob

(Vulgata)

Martin Luther

„Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten fiainak neveztetnek.” [1]

Mikor Luther 1530 októberében félévi távollét és majd egyévi prédikációs sztrájk után hazatért Wittenbergbe, azzal kellett szembesülnie, hogy a város plébánosa, Johannes Bugenhagen újfent hosszú szabadságot vett ki, hogy az észak-német reformáció ügyeit igazgassa. Luthernek tehát nolens volens be kellett ugrania helyette mind a vasárnapi istentiszteletek, mind a hétköznapi bibliamagyarázatok terén. Ez a heti négy prédikációt jelentő helyettesítés 1532 tavaszáig tartott: szerdánként magyarázta végig a Hegyi beszédet, míg közben szombatonként János evangéliumával foglalkozott. A másfél évig tartó prédikációfolyam egyik korai darabját, a Mt 5,9-ről tartott beszédet közöljük.

Az Úr itt igencsak felmagasztalja, és előkelő címmel illeti azokat, akik arra törekszenek, hogy békét teremtsenek, de nem csak önmaguk, hanem a többi ember számára is azáltal, hogy segítenek a gonosz és zűrzavaros ügyeket rendezni, elsimítják a viszályokat, elhárítják és megelőzik a háborút és a vérontást. Igen nagy erény ez, mely nagyon ritka e világon és az álságos szentek között. Mert aki nem keresztény, az hazug és gyilkos is, éppen úgy, mint atyja, az ördög (vö. Jn 8,44). Nem is alkalmasak másra, mint hogy békétlenséget, viszályt és háborút szítsanak, és egyéb efféle szörnyűségeket okozzanak. Éppen ezért találunk mostanság is csupa vérebet a papok, a püspökök és a fejedelmek között, akik számos ékes bizonyítékát adták már annak, hogy semmit sem látnának szívesebben annál, mint hogy mindnyájan vérben ússzunk. Hiszen ha egy fejedelem dühbe gurul, akkor rögvest azt gondolja, hogy hadat kell viselnie, és addig uszít mindenkit, míg annyit nem háborúzunk, és annyi vért nem ontunk, hogy eljön a megbánás ideje, és aztán több ezer aranyat ad azoknak a lelkéért, akik meghaltak. Az ilyenek örökké vérebek maradnak, és nem nyugodhatnak addig, amíg magukat meg nem bosszulták, és aztán meg nem bánják haragjukat, de az emberek akkor már nyomorban és szerencsétlenségben élnek. Az ilyenek mégis azt szeretnék, hogy keresztény fejedelmeknek hívjuk őket, és igaznak tulajdonítsuk ügyüket.

Nagyobb súlya van annak, hogy háborút indítasz, mint annak, hogy ügyed igaz-e. Jóllehet nincs megtiltva, hogy háborúzunk, hiszen már említettem, hogy Krisztus nem kívánja megkérdőjelezni a felsőbbséget, vagy megfosztani azt hivatalától, hanem így tanítja a magánembert, aki keresztény életre vágyik. Nem az a fontos, hogy egy fejedelem igaz ügyet képvisel-e felebarátjával szemben, amikor háborúzni akar, hanem az, hogy: „Boldogok, akik békét teremtenek.” (Mt 5,9) Vagyis aki keresztény és Isten gyermeke akar lenni, annak nem csupán távol kell tartania magát a háborútól és a békétlenségtől, hanem segítenie kell a béke elérését még akkor is, ha elég oka és indoka lenne a háborúhoz. Ha pedig minden kísérlete kudarcba fulladt, elegendő, ha védekező pozícióba helyezkedik, hogy megóvhassa az országot és a népet. Emiatt kell az ördög, és nem Krisztus gyermekeinek hívnunk a haragos nemeseket, akik rögvest kést ragadnak, és egyetlen hibás szó miatt megnyúznak bárkit. De még náluk is méltóbbak erre a névre azok, akik most az evangéliumot üldözik, és az ártatlan igehirdetőket elégetik vagy megöletik, akik semmi rosszat, sőt csupa jót tettek velük, testükkel és lelkükkel is őket szolgálták. Ám most mégsem róluk fogok beszélni, hanem azokról, akik azt akarják, hogy mindig nekik legyen igazuk, és magas rangú fejedel-

[1] A prédikáció megjelent a Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei 6.* című kötetben. Budapest, Luther Kiadó, 2015. 411–415.

mekként semmit sem kívánnak eltűrni, még ha így a többi embernek szenvednie kell is.

Mindezzel szemben itt az áll, hogy ha igazságtalanság történik veled, vagy erőszakot követnek el ellened, akkor sem helyes, ha az efféle őrültet felelősségre vonod, hamar megbosszulod magad, és visszavágsz, hanem inkább azon gondolkodj, hogyan viselhetnéd el a dolgot, és hogyan munkálkodhatnál a béke érdekében. Ha ezek a próbálkozások nem vezetnek eredményre, és nem tűrheted tovább a helyzetet, akkor fordulj az ország felsőbbségéhez és a joghoz megfelelő igazságszolgáltatásért. Hiszen ők arra rendeltettek, hogy elhárítsák és megtorolják az ilyen eseteket. Ha tehát valaki erőszakot követ el ellened, akkor nem csupán ellened vétkezik, hanem sokkal inkább a felsőbbség ellen, mert neki és nem neked parancsolta meg Isten, hogy békét teremtsen. Éppen ezért álljon inkább bosszút az ilyen esetekért a bíró, akinek parancsa van rá, mint az, aki ellen a gaztettet elkövették. Ha viszont saját magadat akarod megbosszulni, akkor még nagyobb bűnt követsz el, mert abban is vétkesnek találtatsz, hogy a felsőbbség hivatalába avatkozol, és ez által igaztalanná teszed a saját igaz ügyedet is. Ahogy mondják is: „Aki visszavág, annak nincs igaza, és a bosszú viszályhoz vezet."

Lásd, Krisztus ebben az igében elítéli a bosszúszomjas és háborúskodó embereket. Mindenekelőtt pedig békességre törekvőknek nevezi azokat, akik segítik az országok és az emberek közötti békét. Ilyenek például az igaz életű fejedelmek, tanácsosok, jogtudósok és felsőbbségek, akik a béke érdekében látják el hivatalukat és uralkodnak. De ide tartoznak azok a tisztes polgárok és szomszédok is, akik a férj és feleség vagy a felebarátok közötti viszályt és széthúzást – melyet gonosz nyelvek terjesztenek – elsimítják és semmissé teszik jóakaratú beszédükkel. Szent Ágoston is ilyen módon dicsekszik édesanyjával, Mónikával, aki ha látta, hogy bárki is torzsalkodik, rögtön a lelkére beszélt mindkét oldalnak azzal, hogy ami jót mondtak egymásról, azt rögtön továbbadta, a rosszat pedig elhallgatta vagy enyhítette, amennyire csak lehet. Így békítette ki a haragvó feleket.[2] Különösen a nők körében történik meg, hogy gonosz rágalmakat terjesztenek, és így a gonosz nyelvek miatt sok balvégzetű dolog esik meg. Ezt intézi az ördög sok menyasszonya, akik ha csak egy szót is hallanak valakitől, akkor kiszínezik, és olyannyira eltúlozzák, sőt teljesen a visszájára fordítják azt, hogy nyomorúság és gyilkosság lesz a vége.

Tapad ránk a gyalázatos és ördögi tisztátalanság: mindenki csak a legrosszabbat akarja hallani a többiekről, és rögtön lázba jön, ha valakiben hibát lát. Ha látnak egy világszép asszonyt, akinek egyetlen folt ékteleníti a testét, akkor minden mást el kell felejteniük, csak a foltot nézik, és egyedül arról beszélnek. Éppen így lenne ez azzal is, aki messze földön híres erényekkel ékes, de jönne egy rossz nyelv, aki látja őt nevetgélni valakivel, és annyira szégyenbe hozná, hogy elhomályosítaná tisztességét és jó hírnevét. Ezek az igazi mérges pókok, akik egy szép és csodálatra méltó rózsából is csak mérget szívnak ki, megrontva ezzel mind a virágot, mind pedig annak nedvét. Míg a méhek csupa édes mézet nyernek belőle, és a rózsát is sértetlenül hagyják.

Így tesznek azok is, akik csak azt látják meg másokban, ha esendők, tisztátalanok, és szidhatják őket, a jó tulajdonságaikat ellenben észre sem veszik. Az ember sok erénnyel bír, melyeket az ördög nem tud megrontani, de elrejti azokat szemünk elől, vagy eltorzítja, hogy ne láthassuk őket. Mint egy gyarló asszony, aki szintén Isten teremtménye, és ha nincs is más erénye, de legalább vizet tud hordani, vagy pelenkát tud mosni. Bizony, egyetlen ember sem olyan gonosz a földön, hogy ne volna valamifé-

[2] Ágoston: *Confessiones* IX,9,21; *Vallomások* 263–264.

le dicsérendő tulajdonsága! Hogyan lehetséges hát, hogy nem nézzük a jót, és csak azt látjuk, hogy valaki tisztátalan? Mintha csak ahhoz volna kedvünk, hogy a másiknak, már engedelmükkel, csak a hátsó felét lássuk, holott Isten még a test legtisztességtelenebb tagjait is elfedezte – ahogy azt Pál is írja 1Kor 12,23-ban – és a legnagyobb tisztességgel illette. De mi olyan mocskos rágalmazók vagyunk, hogy csak azt keressük elő, ami tisztátalan és bűzlik, és utána még meg is hempergünk benne, mint a disznók.

Lásd hát, hogy ezek az ördög valódi gyermekei, akiknek nem véletlenül ugyanaz a nevük: *diabolus*, vagyis megszégyenítő és rágalmazó. Az ördög abban gyönyörködik, ha a végsőkig kiélezi és gyalázatosan megkeseríti a köztünk lévő viszonyt, hogy csak gyilkosságot és nyomorúságot okoz nekünk, és azt sem hagyja, hogy béke és egyetértés legyen testvérek, szomszédok, férfi és nő között.

Hallottam egyszer egy történetet egy házaspárról,[3] akik olyan nagy szeretetben és egyetértésben éltek, hogy az egész város erről beszélt. Mivel az ördög egyéb praktikákkal nem ért el semmit, egy romlott vénasszonyt küldött az asszonyhoz, aki bogarat ültetett a fülébe, hogy a férje összeállt egy másik asszonnyal, és azt tervezik, hogy megölik őt. A vén csoroszlya tehát az asszony szívét a férje ellen fordította, és azt tanácsolta neki, hogy vegye magához a férje borotváját, és előzze meg a gaztettet. Miután bevégezte gonosz tervét, elment a férfihoz is, és ugyanazt mondta neki a feleségéről, hogy meg akarja ölni őt, bizonyítékként pedig azt nevezte meg, hogy éjszakára beteszi a borotvát az ágyába. Ezt a férfi meg is találta, és elvágta a nő torkát. Akár igaz ez a történet, akár nem, azt bizonyítja, hogy a gonosz és mérges nyelvű emberek olyanok között is viszályt szíthatnak, akik szeretik egymást. Ezért nevezhetjük őket joggal ördögpofájúnak vagy nőstényördögnek, akiket az ördöghöz hasonlóan *diabolusnak,* vagyis mérges és gonosz nyelvűnek hívnak.

Óvakodj tehát az ilyenektől, ne hallgasd meg őket, és ne is higgy nekik! Tanuld meg, hogy jobb, ha a javára magyarázod vagy elfedezed azt, amit a felebarátodról hallasz, mert így tartod fenn a békét és az egyetértést. Ha így teszel, akkor joggal nevezheted magad Isten gyermekének a világ és a mennyei angyalok szemében is. Hagyd, hogy ez a tisztesség édesgessen és vonzzon téged olyannyira, hogy ha lehetséges volna, elfuss érte a világ végéig is, vagy mindened odaadd érte. Íme, most teljesen ingyen kínálják és mutatják meg neked, nem kell érte semmit sem adnod vagy tenned, azon kívül, hogy kész vagy Isten gyermekévé lenni, és Atyád akaratát cselekedni felebarátaiddal szemben. Hiszen az Úr Krisztus is így tett velünk, aki megbékített minket az Atyával, kegyelmébe fogadott minket, mindennap védelmez, és mindent jóra magyaráz. Légy hát te is békülékeny ember, és közvetíts felebarátaid között jó szándékkal! Az ördög által sugalmazott rosszat pedig hallgasd el, vagy amennyire csak tudod, magyarázd jóra! Ha odamész mondjuk Gretéhez, tégy úgy, mint ahogy azt Szent Mónikáról, Ágoston édesanyjáról is hallottuk,[4] és mondd azt: „Ó drága felebarátom! Miért hidegültetek így el egymástól? Biztosan nem akar roszszat neked. Mást sem látok rajta, csak azt, hogy igaz nővéred akar lenni, stb." Menj oda ugyanígy Katharinához is. Így tőled telhetően mindkét oldalon békét teremtettél, ahogy az Isten igaz gyermekeihez méltó.

Ha viszont ki akarod vagy ki kell mondanod a gonoszságot, akkor tégy úgy, ahogy Krisztus tanította. (Mt 18,15–17) Ne vidd el másokhoz, hanem menj vele egyenesen ahhoz, aki megcselekedte, és intsd meg őt, hogy térjen jó útra. Nem arról van szó, hogy mutogasd magad, honnan jöttél, és közszemlére tedd az érintett személyt. Az sem

[3] LVM 8: 223 (1429. sz., 1532).

[4] Ágoston: *Confessiones* IX,9,21; *Vallomások* 263–264.

járja, hogy beszélj ott, ahol hallgatnod kellene, és hallgass ott, ahol beszélned kellene. Ez az egyetlen módja annak, hogyan közeledj felebarátod felé. Ha azonban ez nem segít, akkor mondd el a dolgot azoknak, akik megbüntethetik az illetőt: apjának, anyjának, urának, asszonyának, a polgármesternek vagy a bírónak stb. Ez lenne a jogos és megfelelő módja annak, hogy eltávoztassuk magunktól és megbüntessük a gonoszságot. Ha viszont elterjeszted a dolgot a többi ember között, akkor az illetőnek esélye sincs a javulásra, és a gonoszságot sem büntetjük meg, sőt mások fogják rajtad kívül terjeszteni olyannyira, hogy mindenki ezen köszörüli majd a nyelvét. Lásd, hogyan bánik egy igaz orvos a beteg gyermekkel: nem fut rögtön az emberek közé, és nem kürtöli világgá a betegséget, hanem elmegy a gyermekhez, megméri a pulzusát, és megvizsgálja mindenhol, ahol szükséges. Mindezt nem azért teszi, hogy kárörvendjen rajta, vagy hogy kinevesse, hanem azért, hogy jó szándékkal segítsen rajta. Ezt olvashatjuk Szent József pátriárkáról is 1Móz 37,2-ben, aki bátyjaival együtt legeltetett, és amikor a többiek rosszat mondtak róla, elment, és elmondott mindent az apjának, aki ura és parancsolója volt. Ő kivizsgálta az ügyet, és meg is büntette a vétkeseket, amiért nem akarták Józsefet meghallgatni.

Erre viszont sokan azt mondhatnák: „Miért támadod te magad is nyilvánosan a pápát, és más embereket? Miért nem maradsz békén?" Erre azt felelem: Valóban mindenkinek az a kötelessége, hogy ne gondoljon rosszat, mozdítsa elő a békét, és hallgasson el mindent, amit csak lehet. Ám ha a bűn nyilvános, sokakat érint, és nyilvánosan kárt okoz – mint például a pápa tanítása –, akkor többé már nem hallgathatunk, hanem védekeznünk kell és büntetni. Ez különösen vonatkozik azokra, akik hozzám hasonlóan közhivatalt látnak el, mert nekünk mindenkit okítanunk és figyelmeztetnünk kell. Hiszen nekem, mint igehirdetőnek és doktornak, Isten megparancsolta, hogy ügyeljek arra, hogy senkit se vezethessenek félre, úgy, hogy nyugodt szívvel számot is adhassak erről az ítélet napján. Ezért parancsolja meg Szent Pál az igehirdetőknek ApCsel 20,28-ban, hogy vigyázzanak a nyájra a farkasok hordái miatt, akik eljönnek hozzájuk, stb. Éppen amiatt büntethetem meg én is azokat, akik nyilvánosan vétkeznek, hogy megjavuljanak, ahogy egy bírónak is hivatalból nyilvánosan kell elítélnie és megbüntetnie a gonoszokat. De már eleget szóltunk arról, hogy Krisztus ebben az igében nem a közhivatalokról beszél, hanem általában minden keresztényről, és keresztényként Isten előtt mindnyájan egyenlők vagyunk.

(Fordította: Bellák Erzsébet)

Deus noster refugium et virtus, adiutor psalmus xLv

Isten mi segedelmünk hiedelmünk
és erőnk háborúságokba. kik
igen meg környékeztenek minket
Azért nem félünk mikoron meg há-
borodik föld, és változandnak hegy-
ek tengernek mélységébe.
Meg indulának és meg háborodá-
nak őnekik vizek, és meg renge-
nek hegyek ő erősségükbe
Hirtelen való folyó víz meg vigasz
talja Istennek várását meg szentelé
ő hajlokát felséges Isten
Isten ő benne meg nem indul se
gélli őtet Isten reggel és holdval
Meg háborodának népek, és alá haj-
lanak országok, adá ő szavát
és föld meg indula
Jószágoknak ura vagyon mivelünk
Jákobnak istene minket hozzáfogadó
Éljetek fiaim hallgassatok engemet
úrnak félelmére meg tanítlak titeket
Éljetek és lássátok úrnak művel-
kedetit, mely csodákat tőn földön
el vivén hadakat mind földnek
végéig
Íjat meg tör, és fegyvereket
egybe tör, és vérteket tüzzel éget
Nyugodjatok és lássatok mert én va-
gyok Isten, fel magasztatom nemze-
tek kezét, és fel magasztatom földön
Jószágoknak ura mi velünk va-
gyon és hozzá veszen minket Já-
kobnak Isten

(Kulcsár-kódex, 1539)

Martin Luther

Az önbíráskodás istentelen voltáról

Hans Kohlhasénak Cöllnben[1]

Kegyelem és békesség Krisztusban! Jó barátom! Szerencsétlenséged valóban szántam, s most is szánom, Isten a tanúm, s jobb lett volna, ha nem forralsz korábban bosszút,[2] mert ez nem hajtható végre a lelkiismeret megterhelése nélkül, hiszen ez önbíráskodás, amit Isten megtiltott: „Enyém a boszszúállás, mondja az Úr, én megfizetek" etc. (5Móz 32,35; Róm 12,19) És nem történhet másként, mert aki erre az útra lép, az annak a veszélynek teszi ki magát, hogy sokat vétkezik Isten és ember ellen, amit a keresztény lelkiismeret nem nézhet el.

És az is igaz, hogy az okozott kár és jó híred kétségbe vonása méltán okoz neked fájdalmat, s ez utóbbit köteles vagy megvédeni és megőrizni, de nem bűn vagy jogtalanság árán. *Igazadat igaz eszközzel éred el,* mondja Mózes (5Móz 16,20). Az igazságtalanságot nem teszi jóvá egy másik igazságtalanság. Márpedig az önbíráskodás kétségkívül jogtalan, s Isten haragja nem hagyja ezt megtorlatlanul. Amit a jog segítségével el tudsz érni, azt tedd meg bátran, de ha jogodat nem tudod kiharcolni, akkor nincs más hátra, mint

[1] A levél megjelent a Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei 7.* című kötetben. Budapest, Luther Kiadó, 1913. 583–584.

[2] Kohlhase – akinek alakját Heinrich von Kleist novellája (mint Michael Kohlhaas), Sütő András A lócsiszár virágvasárnapja című drámája, illetve az abból készült tévéjáték (mint Kohlhaas Mihály) és Edgar Lawrence Doctorow Ragtime című regénye, illetve az abból készült film (mint Coalhouse Walker) dolgozta fel – 1534 márciusában esküdött bosszút az őt ért sérelmekért, áprilisban már gyújtogatni kezdett, a levél írásakor, december 6–7-én egyezkedett ellenfeleivel Jüterbogban.

a jogtalanságot elszenvedni. És Istennek, aki hagyja, hogy ilyen cudarul bánjanak veled, valószínűleg oka van erre. Ő nem rosszindulatú vagy gonosz hozzád, s talán egy másik ember révén ismét becsületesen kárpótolni fog, ezért ne érezd magad elhagyatva!

És mit fogsz tenni, ha másként fog megbüntetni, ha asszonyodat, gyermekedet, testedet és életedet sújtja? Ekkor mégis azt kell mondanod, ha keresztény szeretnél lenni: „Édes Istenem, Uram, bizony rászolgáltam, igazságos vagy és bűneimhez képest túl enyhén bánsz velem." És mit tesz a mi összes szenvedésünk az ő Fiának, a mi Urunk Krisztusnak szenvedéseihez képest?

Ennélfogva ha (mint írod) tanácsomat kéred, azt javaslom, ahol csak tudod, fogadd el a békét, s inkább tűrd el a javaidon és becsületedben esett kárt, mint hogy továbbra is olyan terveket kovácsolj, melyek során mások bűneibe és gaztetteibe keverednél, akik társaidul szegődnének bosszúhadjáratodra. Ezekben a kapcabetyárokban nincs tisztesség, nem hűek hozzád, hanem saját hasznukat lesik, aztán téged is elárulnak, ilyen vihart arathatsz végül. Ne fesd az ördögöt a falra, és ne lépj vele komaságra, még ha szívesen ajánlkozna is, mert az ilyen gazfickók az ördög csürhéje, s többnyire el is nyerik méltó jutalmukat.

De azt kell mérlegelned, mennyire meg fogod terhelni lelkiismeretedet, ha olyan sok embert döntesz szándékosan romlásba, amihez semmi jogod! Békülj meg, Isten dicsőségére, és hagyd, hogy Isten megkárosítson, s ha megmakacsolod magad miatta, látni fogod, hogy újra meg fog áldani, és fáradozásodat gazdagon megjutalmazza, úgyhogy türelmed jó döntésnek fog bizonyulni. Ebben segítsen meg Krisztus, a mi Urunk, tanítónk, példaképünk a tűrésben és pártfogónk az ínségben, ámen! Miklós napja utáni kedden 1534-ben.

[Wittenberg,] 1534. december 8.

(Fordította: Csepregi Zoltán)

Heinrich von Kleist

Kohlhaas Mihály[1]

Kohlhaas a feleségét, aki az utazástól tökéletesen tönkrement, ágyba fektette, s ott az asszony, kínos erőlködéssel szedve a lélegzetet, néhány napig még élt. Hasztalan próbálták eszméletre téríteni s a történtekről némi tájékoztatást kapni tőle; merev, megtört szemmel feküdt ott és nem válaszolt. Csak közvetlenül halála előtt tért még egyszer magához. Mert mikor egy lutheránus pap (Lisbeth asszony, férje példájára, ezt az akkortájt sarjadzó hitet vallotta) az ágya mellett állva, érzékeny ünnepélyességgel olvasta föl a biblia egyik fejezetét, az asszony egyszer csak sötét tekintettel ránézett, s mintha számára abban semmi felolvasni való nem lett volna, kivette a kezéből a bibliát, itt is, ott is belelapozott, s úgy látszott, keres valamit benne; s az ágya mellett ülő Kohlhaasnak ezt a verset mutatta meg mutatóujjával: »Bocsáss meg a te ellenségeidnek; tégy jót azokkal is, akik gyűlölnek«, – s közben roppant mélyérzésű pillantással megszorította a kezét; aztán meghalt. Kohlhaas ezt gondolta: »Úgy ne bocsásson meg nekem soha az Úr, mint ahogy én megbocsátok Vencel úrfinak!« Sűrű könnyhullatások között megcsókolta feleségét, lefogta szemét és kiment a szobából.

Vette a száz aranyforintot, amelyet a tiszttartó már kifizetett neki a drezdai istállókért, és olyan temetést rendelt, amely inkább illett volna egy hercegnőhöz, mint az ő feleségéhez: érccel gazdagon kivert tölgyfa koporsót, arany- és ezüstrojtos selyempárnákat, nyolc könyök mély, terméskővel és mésszel bélelt sírgödröt. Legkisebb gyermekével a karján maga állt oda a sír mel-

[1] Részlet az 1810-ben megjelent kisregényből. Fordította Kardos László. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1955. 40–47.

lé és végignézte a munkát. Mikor: elérkezett a temetés napja, a tetemet, amely olyan fehér volt, mint a hó, fekete posztóval bevont teremben ravatalozták föl. A pap éppen befejezte megható szónoklatát a ravatalnál, mikor Kohlhaasnak kézbesítették a tartományúri végzést arra a folyamodványra, amelyet a megboldogult adott volt át. A végzésben az állt, hogy lovait hordja el a tronkai várból, és börtönbüntetés terhe mellett, ne zavarogjon tovább ebben az ügyben. Kohlhaas zsebre vágta a levelet, és a kocsira emeltette a koporsót. Mihelyt a sírt fölhantolták s földbe szúrták a keresztet, és a vendégek, akik eltemették a halottat, elszéledtek, Kohlhaas még egyszer odarogyott feleségének immár elárvult ágya elé, s azután hozzáfogott a megtorláshoz. Leült és végzést fogalmazott, amelyben a tronkai Vencel úrfit, vele született hatalmánál fogva, arra ítélte, hogy a feketéket, amelyeket elvett tőle, s amelyeket a földeken tönkretett, a végzés kézhezvételétől számított három napon belül vigye vissza Kohlhaasenbrückbe és a Kohlhaas istállóiban személyesen hizlalja fel őket. Ezt a határozatot egy lovassal elküldte a várúrfihoz, s a hírvivőt kitanította, hogy amint a levelet átadta, röpüljön vissza hozzá Kohlhaasenbrückbe. Minthogy a három nap eltelt és a lovakat nem hozták vissza, hivatta Hersét; feltárta előtte, mit szabott ki a várúrfira a feketék fölhizlalásával; kettős kérdést adott fel neki: hajlandó-e véle Tronkenburgba elnyargalni és a várúrfit elhozni, s hajlandó-e a várúrfira, ha már elhozták, s a kohlhaasenbrücki istállóban lustán végezné a dolgát, korbácsot emelni? S mikor Herse, alighogy felfogta szavai értelmét, fölujjongott: »Uram, még ma!« és sipkáját a magasba dobva, biztosította róla, hogy tízcsomós ostort fonat, úgy tanítja ki Vencel úrfit a lóvakarásra, – Kohlhaas eladta a házat, a gyerekeit kocsira rakta és átküldte a határon; az éj beálltakor többi szolgáját is összehívta, szám

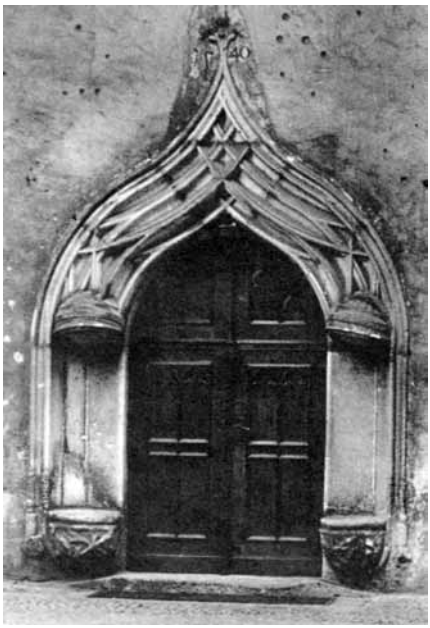

szerint hetet, mind a hétnek a hűsége úgy állta a próbát, mint az arany, fölfegyverezte és lóhátra ültette őket, aztán megindult velük Tronkenburg felé.

Ezzel a kis csapattal már a harmadik éjszaka beálltakor letaposta a vámőrt és a kapust, akik a bejáratnál diskuráltak, és be is rontott a várba, s miközben, a tűzcsóvákkal teledobált várbeli barakkok hirtelen fölsustorogtak, Herse a csigalépcsőn a várnagy tornyába sietett, a várnagyot és a sáfárt, akik félpucéran éppen kártyáztak, lekaszabolta és megszurkálta. Kohlhaas meg Vencel úrfihoz rohant a kastélyba.

Az ítélet angyala ront így alá a mennyekből; s az úrfi, aki hangos kacagás közben éppen a lócsiszár végzését olvasta fel nála lévő ifjú barátai csapatának, nem mindjárt vette ki a Kohlhaas hangját a várudvarban, de most hirtelen halálsápadtan kiáltotta oda az uraknak: »Cimborák, meneküljetek!« s maga is eltűnt. Kohlhaas, aki a terembe léptekor egy János nevű tronkai úrfit, aki szembeszállt vele, mellen ragadott és úgy a terem sarkába vágott, hogy az agyveleje szétlocs-

csant a kövezeten, megkérdezte, miközben a szolgák a többi lovagot, akik fegyverhez kaptak, legyűrték és szétszórták: hol a tronkai Vencel úrfi? S minthogy az elkábult férfiak nem tudták megmondani, két teremnek az ajtaját, mely a várkastély oldalszárnyaiba vezetett, egyetlen rúgással betörte, és minthogy akármerre vágott át a nagy kitérjedésű épületen, sehol senkit sem talált, átkozódva rohant le a várudvarba, hogy megszállassa a kijáratokat. Közben a barakkok tüze átragadt a várkastélyra és melléképületeire, és erős füst gomolygott az ég felé, s mialatt Sternbald három fürge szolgával minden mozdíthatót összehordott s a lovak közt mint jó prédát egymásra hányatta, a várnagyi lakás kitárt ablakaiból Herse ujjongása közben röpült alá a várnagynak, a sáfárnak s feleségüknek és gyermekeiknek a holtteste. Kohlhaas, akinek a vár lépcsőjén lejövet lábához vetette magát a vén, köszvényes gazdasszony, aki a várúrfi háztartását vezette, megállt a lépcsőn és megkérdezte tőle: hol van a tronkai Vencel úrfi, s minthogy a vénasszony gyönge, remegő hangon azt válaszolta, hogy azt hiszi, a kápolnába menekült, Kohlhaas odakiáltott két fáklyás szolgát, s kulcsok hiányában feszítővasakkal és szekercékkel felnyittatta a bejáratot, felforgatta az oltárokat és padokat, de a várúrfit, bosszús fájdalmára, megint csak nem találta. Történt pedig, hogy egy fiatal szolga, aki a tronkenburgi cselédséghez tartozott, abban a szempillantásban, amikor Kohlhaas visszajött a kápolnából, elősietett, hogy egy tágas kőistállóból, amelyet már a lángok fenyegettek, kimentse a várúrfi csatalovait. Kohlhaas, aki ugyanekkor egy kis szalmával födött pajtában megpillantotta két feketéjét, megkérdezte a szolgát: mért nem menti meg a feketéket? S mikor ez, a kulcsot az istállóba dugva, azt felelte, hogy a pajta már úgyis lángokban áll, Kohlhaas hevesen kirántotta az ajtóból a kulcsot, áthajította a falon, a szolgát meg jégeserű kardlapozással belekergette az égő pajtába és arra kényszerítette, hogy a feketéket a körülállók szörnyű hahotája közben kimentse. Mikor a szolga a kézen vezetett lovakkal falfehéren kilépett a pajtából, amely néhány pillanattal később összedőlt mögötte, Kohlhaast már nem találta ott; s mikor a vártéren őgyelgő szolgák közé vegyült s a lócsiszártól, aki több ízben hátat fordított néki, megkérdezte: mitévő legyen a lovakkal? – Kohlhaas hirtelen szörnyű mozdulattal fölemelte a lábát, úgy hogy ezt a rúgást, ha éri, a szolga túl nem élte volna: aztán válasz nélkül fölszállott pejlovára, odaállt a várkapuba, s miközben a szolgák folytatták munkájukat, hallgatagon várta, hogy megpitymallik.

Mire hajnalodott, leégett az egész vár a csupasz falakig, és senki se volt már benne, csak Kohlhaas és hét szolgája. A lócsiszár leszállt a lóról s a napvilágnál még egyszer megvizsgálta az egész, összes zugaiban átvilágított teret, s minthogy, bármily nehezére esett, meg kellett győződnie róla, hogy tronkenburgi vállalkozása kudarcot vallott, szívében fájdalommal és keserűséggel, elküldte Hersét néhány szolgával, hogy hozzon hírt, merre menekült el az úrfi.

Martin Luther
Ein feste Burg

Ein feste burg ist unser Gott,
Ein gute wehr und waffen.
Er hilfft unns frey aus aller not,
die uns ytzt hat betroffen.
Der alt böse feind,
mit ernst ers ytzt meint,
gros macht und viel list
sein grausam rüstung ist;
auf erd ist nicht seins gleichen.

Mit unser macht ist nichts gethan,
wir sind gar bald verloren.
Er streit fur uns der rechte man,
den Gott hat selbs erkoren.
Fragstu wer der ist?
Er heist Jhesu Christ,
der Herr Zebaoth,
Und ist kein ander Gott;
das felt mus er behalten.

Und wenn die welt vol Teuffel wehr
unnd wolt uns gar vorschlingen,
So fürchten wir uns nicht zu sehr.
Es sol uns doch gelingen.
Der Fürst dieser welt,
wie saur er sich stellt,
thut er unns doch nicht,
das macht: er ist gericht.
Ein wörtlin kan yhn fellen.

Das wort sie sollen lassen stahn
unnd kein danck dazu haben.
Er ist bey unns wol auff dem plan
mit seinem geist und gaben.
Nemen sie den leib,
gut, ehre, kindt unnd weib,
las faren dahin;
sie habens kein gewin;
das reich mus uns doch bleiben.

Koczor Tamás

Cikk a bosszút nem álló Istenről

Nem, nem vagyok hajlandó írni a bosszúálló Istenről. Azt mondod, hogy az életem számtalan története nagyon is megfelelne ennek a hitnek? Hogy hinnem kellene a bosszúálló Istenben? Lehet, hogy igazad van, de ezeket az eseményeket is egészen máshogy értékelem, semmiképpen nem Isten bosszúállásának jeleként. Ha nem hinnék ebben teljes erőmmel, akkor vissza kellene adnom mindent, mint valamiféle belépőjegyet vagy kulcsot, amely saját sorsom megértéséhez, életem lényegének megragadásához, értelmességének felfogásához nyit ajtót. Hogy ez önáltatás? Az lenne, ha nem a Biblia – és most kész vagyok sokszínűségét is beleérteni ebbe az állításba – tanúságtételét követném.

*

Őstörténet

Ott van például rögtön az őstörténet. Az őstörténet azért nagyon fontos, mert benne fogalmazódnak meg azok az alapelvek, melyeket az ősök Istenről és emberről és sajátos viszonyukról felfedeztek. Tehát amit itt Isten bosszúállásával kapcsolatban megtudunk, azt a Biblia teljes összefüggésében is érdemes vizsgálni.

Már a bűnbeesés eseményekor feltámadhatna Isten haragja. Már akkor kifakadhatna, mint később az özönvíz történetében, hogy megbánta az egészet, ehelyett ő kész újabb lehetőséget adni az embernek. Az, amit büntetésnek szoktak tartani, valójában a kiszabaduló átkos folyamatok néven nevezése. Így mondja el, hogy a szülés már nem-

csak örömét, hanem fájdalmát is, a munka nemcsak a nagyszerűségét, hanem az eredménytelenségét is megmutatja, a családi élet nemcsak a közösségről szól ezután, hanem az egymáson való uralkodásról is.

Kain és Ábel története pedig egyenesen tiltja a bosszút. Márpedig ha Isten ilyen kategorikusan tilt valamit, az általában saját jellemvonásának felfedéséről szól leginkább. Ez azt jelenti, hogy ha a bosszút Isten összeférhetetlennek tartja az emberséggel, akkor magával is összeférhetetlennek tartja.

Ha valami szólhat a bosszúról, az leginkább az özönvízről szóló elbeszélés. Isten itt a leginkább antropomorf. Tele van érzéssel. Megbánta, hogy embert alkotott. Másfelől azonban, ha Isten cselekedetét keressük, akkor legnyilvánvalóbban abban látjuk, hogy megmenti az embert. A bűn árad, mint az özönvíz, Isten pedig megteremti a menekülés lehetőségét.

A bábeli torony már Isten elkeseredettségéről szól. Viszont itt is büntetésének igazi arcát mutatja: az, hogy az ember – egyénileg vagy közösségileg – istenként alakítja sorsát, nagyon is kárhozatos, poklot teremtő, ebben az esetben a közösségek széthullásához vezet.

Az Ószövetség tovább

Hogy az Ószövetség többi része, a történeti könyvek? Nézd, van itt egy nagyon tehetséges, nagyszerű nép, amelynek különleges a történelemlátása. Saját sorsát Isten cselekvésében látja tükröződni, ami ahhoz vezet, hogy egy idő után Isten cselekvését a saját sorsában látja tükröződni. Így, amikor szerencsésen alakulnak a dolgai, Isten áldásának érzi azt, amikor szerencsétlenül, akkor Isten arca elfordulásának, és keresni kezdi bűneit. A népek, amelyek ellenségei, Isten ellenségei, nem ők pusztítják el őket, hanem Isten ereje. Elfogultsága ellenére nem végletesen rossz történelemszemlélet ez, hiszen

minden cselekedetét Isten relációjába helyezi. Ugyanakkor könnyen sodródhat át abba, hogy saját bosszúvágya helyén Istent látja, bosszúállása helyén pedig Isten bosszúállását. Nem szabad tehát levonni azt a következtetést, hogy Isten – miközben a zsidó népért rajongott – például a filiszteusokat utálta. Sokkal inkább arra lehet jutni, hogy ennek a népnek Isten iránti rajongása közben voltak ellenségei, akiket Isten segítségével akart elpusztítani. Ez néha sikerült. Ilyenkor Isten áldottjának érezte magát. Néha pedig nem, ilyenkor kereste azokat a vétkeket, amelyekkel Istent megharagította, ezért az elfordult tőle.

Egyik nagyon érdekes példája ennek a megiddói csata i. e. 609-ben. Jósiás júdai királyt teljesen átitatja az Isten iránti rajongás. Óriási vallási reformot hajt végre, és biztos abban, hogy Isten mellette áll mindezért. Ezek a hit bátor mozdulatai. Ugyanakkor az egyiptomi sereg át akar vonulni az országon. Jósiás nem engedi, és biztos abban, hogy Isten vele van. Cselt eszel ki, lesben áll az út mellett, ahol az egyiptomiak jönnek. Terve akár sikerülhetett volna is, de a király halálos sebet kap, így seregét az egyiptomiak teljesen szétverik. A történetírás nem tudja hova tenni ezt az eseményt. Hogy lehet, hogy a kegyes király vereséget szenved?

De aztán megtalálja az okát: „Pedig Nékó követeket küldött hozzá ezzel az üzenettel: Nem veled van dolgom, Júda királya! Nem ellened jöttem most, hanem az ellen a ház ellen, amellyel hadakozom, és Isten parancsolta, hogy siessek. Állj félre az Isten elől, aki velem van, hogy el ne pusztítson! Jósiás azonban nem tért ki előle, hanem a csatára készülve álruhába öltözött. Nem hallgatott Nékó szavaira, amelyek pedig az Isten szájából származtak; fölvonult, hogy megütközzék Megiddó síkságán." (2Krón 35,21–22)

Külön kell foglalkoznunk a frontális mondatokkal: „én, az Úr, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok! Megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is három, sőt négy nemzedéken át, ha gyűlölnek engem. De irgalmasan bánok ezer nemzedéken át azokkal, akik szeretnek engem és megtartják parancsolataimat." (2Móz 20,5–6)

Ebben a Bibliában többször előkerülő mondatban mintha igazi bosszúról lenne szó. Ha valaki vétkezik, Isten három nemzedéken keresztül megbünteti az ártatlanokat is. A második mondatból azonban kiderül az is, hogy a figyelmeztetés az őstörténetben megismert logikán alapszik. Nem Isten büntetése retorziós, hanem a bűnöknek van kárhozata. Aki vétkezik, annak tette három nemzedéken keresztül érezteti a hatását. Viszont Isten áldása meg tudja törni az átkokat. Ha valaki Istenben bízik, ezer nemzedék számára tesz jót.

Bár így Isten bosszúállása nagyon is kétséges, mindig találni olyan szakaszt, amelyből valaki erre következtet, bizonyos elszigetelt részekből valaki mindig elő tud hozakodni ellenérvekkel. Mégis izgalmas kérdés, vajon van-e bátorságunk ahhoz, hogy kimondjuk, Isten nem bosszúálló. De a legnagyobb kérdés végül is az marad, vajon van-e olyan biztos pont, amelyhez hitünket köthetjük, amely valóban arra enged következtetni, hogy nem bosszúálló Istenben bízunk.

Újszövetség

A legtöbbet Jézustól tudunk Istenről. Tanításában a megsértett apa elé szalad szeretetlen fiának (Lk 15,20). Míg a hasonló korabeli történetek azt az apát dicsérik, aki bosszút áll gonosz fián, Jézus olyan apáról beszél, aki már nem is emlékszik sérelmére.

Jézus más történeteiben a sértettség végül mégis haraggá változik, akkor a kegyetlen emberek kirekesztik magukat az örömből.

Lukács példázatában a vendégeket hívó ember (Lk 14,15–24) nem bosszúálló, csak szomorú. Ugyanebben a példázatban Máténál (Mt 21,33–46) a király pedig azt teszi, ami logikus lenne egy királytól. A gonosz szőlőmunkások gazdájának még a fiát is megölik a bérlők (Mt 21, 39). Jézus hallgatóitól kérdezi: mit érdemelnek ezek az emberek? Olyan, mintha így készítené elő a végső nagy drámát, mintha folyton arról beszélne, hogy a bosszúnak nagyon is van helye, hiszen az emberek végtelenül kegyetlenek Istennel.

A *Hegyi beszéd*ben Jézus azt mondja: legyetek teljesek, mint Mennyei Atyátok (Mt 5,48). Ez arra a biztatásra teszi a zárókövet, amely arról szól, hogy szeressük az ellenségünket is. Vajon, hogy férne a bosszúállás ehhez a gondolathoz? Az ilyen parancsok – ahogy erről már szóltunk – mindig Isten személyéről lebbentik fel a fátylat. Az az Isten mondja ezt, aki szereti még az ellenségét is, minket. Jellemző módon annak a „parancsolatnak" kommentárja ez, amely nem a Bibliából származik, hanem az esszénus szekta szabályzatából: „Szeresd felebarátodat, és gyűlöld ellenségedet." Azaz tudja, hogy létezik a bosszúállás, de Jézus teljes szívéből ellene mond.

Kicsit fájók azok az isteni bosszúállást sugalló, de sokkal inkább az emberi bosszúállás vágyából fakadó mondatok, amelyek megjelennek olykor a levelekben. Például

ez: „Ne álljatok bosszút önmagatokért, szeretteim, hanem adjatok helyet az ő haragjának, mert meg van írva: „Enyém a boszszúállás, én megfizetek" – így szól az Úr." (Rm 12,19)

Viszont Pál fogalmazza meg szeretethimnuszában, hogy a szeretet „nem rója fel a rosszat" (1Kor 13,5). És övé a Biblia egyik legerősebb mondatsora, amely végképp nem hagy kétséget afelől, hogyan is állunk Istennel: „Mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelmek, sem jelenvalók, sem eljövendők, sem hatalmak, sem magasság, sem mélység, sem semmiféle más teremtmény nem választhat el minket Isten szeretetétől, amely megjelent Krisztus Jézusban, a mi Urunkban." (Rm 8,38–39)

A történet közepe: Krisztus keresztje. A kereszténység következetesen figyel arra, hogy a bibliai mondanivalót ide kösse. Így vesztik élüket az esetleges ellenérvek, hiszen a kereszt, Jézus szenvedésének, halálának története erről szól. Arról, hogy Isten boszszúja helyett kegyelmét kínálja annak az embernek, aki pedig a végletekig elmenve mutatta meg, micsoda kegyetlenségekre képes. Ha minden, ami a Bibliában megszólal, Jézus keresztje felé mutat, akkor mindennek ellene kell mondania a bosszúálló Isten képének.

A bosszúállás témájában különösen is érdekes a feltámadástörténetnek az a része, amikor Jézus újra találkozik tanítványaival. „Miközben ezekről beszélgettek, maga Jézus állt meg közöttük, és így köszöntötte őket: Békesség nektek! Azok megrettentek, és félelmükben azt hitték, hogy valami szellemet látnak. Ő azonban így szólt hozzájuk: Miért rémültetek meg, és miért támad kétség a szívetekben? Nézzétek meg a kezeimet és a lábaimat, hogy valóban én vagyok! Tapintsatok meg, és nézzetek meg jól! Mert a szellemnek nincs húsa és csontja, de amint látjátok, nekem van. És ezeket mondva, megmutatta nekik a kezeit és a lábait.

Amikor pedig még mindig hitetlenkedtek örömükben, és csodálkoztak, megkérdezte tőlük: Van itt valami ennivalótok? Ők pedig adtak neki egy darab sült halat. Elvette, és szemük láttára megette. Majd így szólt hozzájuk: Ezt mondtam nektek, amikor még veletek voltam: be kell teljesednie mindannak, ami meg van írva rólam Mózes törvényében, a prófétáknál és a zsoltárokban. Akkor megnyitotta értelmüket, hogy értsék az Írásokat." (Lk 24,36–44)

A Lukács-féle leírás nagyon hasonlít ahhoz az ószövetségi történethez, amikor József újra találkozik testvéreivel. „Ekkor József már nem tudott tovább uralkodni magán az ott álló sok ember előtt, és felkiáltott: Küldjetek ki előlem mindenkit! Nem is maradt senki nála, és ekkor József megismertette magát a testvéreivel. Hangos sírásra fakadt, úgyhogy meghallották az egyiptomi-

ak, és így hallottak róla a fáraó házában is. Majd ezt mondta József a testvéreinek: Én vagyok József! Él-e még az én apám? De a testvérek nem tudtak válaszolni, mert megrémültek tőle. József ezt mondta testvéreinek: Jöjjetek már közelebb hozzám! Erre aztán közelebb mentek. Ekkor így szólt: Én vagyok József, a testvéretek, akit eladtatok Egyiptomba! De most ne bánkódjatok, és ne keseregjetek amiatt, hogy engem ide eladtatok, mert azért küldött el engem Isten előttetek, hogy életben maradjatok." (1Móz 45,1–5)

A tanítványoknak van okuk a megrettenésre, hiszen magára hagyták Jézust a Gecsemáné kertben. Ugyanígy a testvérek félelme is abból fakad, hogy József esetleg bosszút áll majd amiatt, hogy eladták őt. Mindkét történet jól végződik. József könnyek között öleli magához testvéreit, Jézus szavainak – „Békesség néktek!" – szintén minden félelmet el kell oszlatnia. Ugyanez szólal meg Péter pünkösdi beszédében is, amikor lelkére beszél a megrettent sokaságnak: „tiétek ez az ígéret, és gyermekeiteké". (ApCsel 2,39)

A bosszút, a harag megtartását inkább mi, emberek szeretjük. Nem véletlenül írja Pál: „Isten ugyanis Krisztusban megbékéltette a világot önmagával, úgyhogy nem tulajdonította nekik vétkeiket, és ránk bízta a békéltetés igéjét. Tehát Krisztusért járva követségben, mintha Isten kérne általunk: Krisztusért kérünk, béküljetek meg Istennel!" (2Kor 5,19–20)

*

Nem, nem vagyok hajlandó írni a bosszúálló Istenről. Azt mondod, hogy az életem számtalan története nagyon is megfelelne ennek a hitnek? Hogy hinnem kellene a bosszúálló Istenben? Lehet, hogy igazad van, de ezeket az eseményeket is egészen máshogy értékelem, semmiképpen nem Isten bosszúállásának jeleként. Ha nem hinnék ebben teljes erőmmel, akkor vissza kellene adnom mindent, mint valamiféle belépőjegyet vagy kulcsot, amely saját sorsom megértéséhez, életem lényegének megragadásához, értelmességének felfogásához nyit ajtót.

XLVI. PSALMus
Deus refugium et virtus

Erős várunk nekünk az Isten, és fegyverünk ellenség ellen. Meg szabadít veszedelemtől, kik ránk függnek mostan minden felől, az mi régi ellenségünk háborgat minket erővel fegyverrel és csalárdságval, és minden nagy hatalmasságval.
Nincsen nekünk semmi hatalmunk, kivel neki ellene álljunk, viaskodik az ÚR érettünk, kit az Isten bocsátott nekünk, Ha kérded hogy ki legyen az, A seregeknek Ura, kinél nincs több Isten, annál vagyon az győzödelem.
Ha ez világ mind ördög volna, és el nyelni minket akarna, Azért tőle semmit ne féljünk, csak Christus ótalmában bízzunk, No bátor dihösködgyék ez világ Ura, nincs rajtunk hatalma, Urunk Christus őtet meg bírta.
Meg áll az Istennek Igéje, es nem állhat senki ellene, az nagy Isten vagyon mi velünk és szent Lelke lakozik bennünk, Ha testünk nekünk el vész, ha marhánk el vész, hírünk nevünk feleségünk gyermekünk, az mennyország meg marad nekünk.

(Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok, 1574)

Donáth Benjamin

Az Isten nem bosszúálló[1]

[A] Szentírásban, az emberiségnek ebben a minden félremagyarázástól oly gondosan őrzendő kincsében, épen a legfontosabb részében, amely az egész emberiség számára örök időkre érvényes *Tízparancsolatot* (Aszéresz Haddibrausz) tartalmazza, egy végzetes következményű téves fordítás és magyarázat következtében Izrael Istenének, az Él mólé rachamim, a könyörületes Istennek nevéhez egy oly súlyos szégyenfolt fűződött, amely egy még ma is fennálló gyászos szakadáshoz vezetett az emberiség fogalmában az Isten igazi lényéről és amely az Él mólé rachamim, a könyörületes Isten fogalmát megfosztaná a legszebb, legmagasztosabb attribútumától, a könyörületességtől és amely Izrael Istenét – merő ellentétben eredeti Szentírásunknak a legmagasabb etikától áthatott nemes szellemével és intenciójával, de ellentétben az Evangélium nemes fogalmával a „Szeretet Istenéről" is – úgy állítja be az egész emberiség fogalmába és képzeletébe, mint *„Bosszúálló Istent"*, aki *„bünteti az atyák bűneit a fiakon, harmadiziglen, negyediziglen!"* Izrael Istenének ilyen beállítása az Él mólé rachmim-ot, a könyörületes Istent, egy igazságtalan, kegyetlen és bosszút lihegő négerfetisch nívójára alacsonyítaná le!

Több mint 2000 év óta állandóan és nagyon sokszor mindig felújultak a zsidó vallás elleni támadások és a zsidó vallás ellen felhozott szemrehányások és rágalmazások között mindig első helyen állott az, hogy a zsidóságnak „Bosszúálló Istene" van, nem Szeretet Istene, amint az Evangélium joggal állítja be az Istent az emberiség fogalmába. Hasztalan küzdöttek ezen hamis beállítás ellen lángoló apológiákkal már Josephus Flavius és Szaadja Gaon, sőt később liberálisan és nemesen gondolkodó pápák (IV. Innocentius, X. Gregorius, V. Márton és IV. Kelemen), hiába küzdöttek ez ellen még később nemzsidó világi theológusok is, – hatás nélkül hangzottak el a lelkes apológiák, hatás nélkül maradt az annyira megbízható görög bibliafordításra, a Septuagintára való hivatkozás: az ó-testamentumbeli *„Bosszúálló Isten"*-ről szóló hazugság és rágalmazás mindeddig fennmaradt. Az Isten szent nevéhez tudatlanságból és rosszakaratból hozzáfűzött szennyfolt eddig nem lett kitörölve, megmaradt az emberiségnek félrevezetett képzeletében napjainkig!

***

[1] Donáth Benjamin: *Az Isten nem bosszúálló. A bosszúálló istenről szóló hamis legenda megdöntése.* Budapest, Springer Gusztáv, 1930. Donáth Benjamin írásának részletét betűhíven, az eredeti helyesírás és tipográfia szerint közöljük, megőrizve az esetleges következetlenségeket.

Ha már most az Isten szent nevén ejtett ezt a szégyenfoltot és ezzel együtt az emberiség felfogásába beékelt schismát az Isten igaz lényének megértéséről kiküszöbölni akarjuk, nézzünk elsősorban utána annak, ki vagy mi volt ennek a szennyfoltnak létrehozója, okozója? Honnét került ez a fogalom az emberiség képzeletébe? E tekintetben teljes felvilágosítást találunk: Jeremiás Cap. XXIII., XXVII. Ezechiel Cap. XVIII. Ámosz Cap. VI. és IX. Mindezeken a helyeken nyíltan ki van mondva, hogy ezt a végzetteljes megtévesztést létrehozta a Dekalogos II. parancsának (Exodos Cap. XX. 5.) az álpróféták által nemtelen célokból kigondolt, Izrael népének ugyancsak nemtelen célokból szuggerált és sajnálatos makacsság folytán inveterált hamis értelmezése, mely hamis értelmezés – merő ellentétben a Szentírás nemes szellemével és magasztos intenciójával kimutathatóan már körülbelül 2500 évvel ezelőtt, tehát még mielőtt a Szentírás bármilyen fordítása létezett volna, tehát jóval a görög Septuaginta előtt, a latin Vulgata, az aramaeus Tárgum előtt, Izrael Istenének, az Él mólé rachamimnak, a könyörületes Istennek fogalmát úgy állítja be az emberiség képzeletébe, mint egy igazságtalan, kegyetlen, *„bosszúálló Istent”,* aki „bünteti, megbosszulja az atyák vétkeit a fiakon, unokákon, harmadiziglen, negyediziglen!”

A Tízparancsolat kihirdetése óta egészen Jeremiás próféta idejéig a kérdéses II. parancsot: *„Lau jihje lechó Elóhim achérim al ponaj, ki onauchi Adonaj Elóhechó Él kanná, pókéd avaun aboth al bónim”* Izrael népének úgy magyarázták és értelmezték, amint az egyedül felelhet meg a könyörületes Isten lényének és a bölcs törvényhozó, Mózes, nemes intenciójának: „Ne legyen neked más Istened, mert én a te Istened egy „Él kanná”, egy mindent megszívlelő, mindent tekintetbevevő Isten vagyok, aki esetleges visszaesésnél az őseid által beléd nevelt bálványimádásnál tekintetbe fogom venni könyörületesen, enyhítő körülménynek betudni őseid bűnét harmadiziglen, negyediziglen. Meg fogok emlékezni arról, hogy atyáid 400 éven át Egyiptomban, a bálványimádás országában, neveltek téged idololatriában, nem is volt fogalmuk az egy, igaz Istenről! Az „Él kanná” kifejezés csakis úgy értelmezendő: „mindent megszívlelő”, „mindent tekintetbe vevő”, tehát – amint Raschi, a nagy commentator is magyarázza „Nauszén lév lijepura”, „szívét rátevő”, szívvel ítélő. A Vulgatában használt kifejezés „zelatus” nem elég precíz és ez okozta azt, hogy a későbbi fordítások teljesen felfordították, egyenesen lehetetlenül adták vissza ezt a szót pl. a francia „Dieu jaloux”, az olasz „Dio geloso”, az angol „jealous God”, a magyar „féltékeny Isten”, – sőt incredibile dictu – „bosszúálló Isten”. Hát kire legyen az Isten féltékeny? Ki jobb, ki hatalmasabb, ki fenségesebb, mint Ő? Vagy szabad-e az Istennek bosszúál-

AZ ISTEN
NEM BOSSZÚÁLLÓ

A
BOSSZÚÁLLÓ ISTENRŐL
SZÓLÓ HAMIS LEGENDA
MEGDÖNTÉSE

ÍRTA:
DONÁTH BENJAMIN

ÁRA 5 PENGŐ

SPRINGER GUSZTÁV KIADÁSA. — BUDAPEST, 1930.

lást imputálni, egy tulajdonságot, mely már a gyarló emberre nézve is megszégyenítő?! Az „Él kannó" kifejezést helyesen csak úgy szabad és lehet értelmezni, hogy az Isten mindenről megemlékezik, semmiről meg nem feledkezik, még a bűnös lélek ügyét is könyörületesen magáévá teszi, kutatja, azzal az intencióval, hogy kegyelmet gyakoroljon, ha az összeegyeztethető az Isten másik tulajdonságával, az igazságossággal! Mózes, a bölcs és nemesérzelmű törvényhozó az „Él kannó" kifejezéssel bizonyára nem „bosszúálló Istent" akart mondani, hanem egy mindent tekintetbe vevő, mindenről jóságosán és könyörületesen megemlékező Istent!

Hogy a kifejezés, „Él kannó" más értelmet nem tűr meg, mint amelyet fentebb adtunk neki, világosan bizonyítják – inter alia – a Szentírásnak következő helyei: Joel próféta (Cap. II. 18.) *„Vajkanné Adonaj learczau*, vajachmol al amau" mit a *Septuaginta* így fordít: „Kai hó Kyrios thelei dzélotypései dia tén gén autou kai feiszté tó laon autón", a *Vulgata:* „Zelatus est Dominus terram suam et *pepercit* populo suo", a magyar: „És nagy buzgó szeretettel magához fogadja az Úr az ő földjét és könyörül az ő népén." Az *„Él kannó"* tehát itt a könyörületes Isten! Miért hát *„Bosszúálló Isten"* ugyanez az Él kannó, Exodos XX. 5.?? Ezechiel Cap. XXXIX. 25.: „Verichamti kol béth Israel *vekinnészi* lesém kodsi." Magyar biblia: „Megkegyelmezek Izrael házának és felindulok magamban a szent nevemért." Az Él kannó itt is megkegyelmezett, tehát nemcsak nem volt bosszúálló, hanem még könyörületes is! A görög Septuaginta ezt a mondatot úgy fordítja: „Kai theló eisztai dzélotyposz dia to onoma mou to hagion Kai eleézé ton oikon tou Israel"; a latin Vulgata: „Assumem zelum pro nomine sancto meo et *miserabor* omnis domus Israel." Tehát a Deus zelatus az „Él kannó" itt is *könyörületes* volt!

Van még több hely, amely ugyanezt bizonyítja. Ha már most tudatlanságból, vagy érthetetlen, megrögzött makacsságból fel lett vetve a kérdés: Ha a „pókéd avoun aboth al bónim" azt akarja mondani: megemlékezik az apák bűnéről a fiak megítélésénél mint enyhítő körülményről, akkor az Istennek ez a könyörületes jósága miért van bevezetve az „Él kannó"-val, ahelyett, hogy „Él ráchum", azaz buzgó, bosszúálló Istennel, ahelyett, hogy „könyörületes Isten?" A válaszom erre a következő: Épen ezen esetnél nem volna helyén az „Él rachum" (könyörületes Isten), hanem helyén van az „Él kannó" (mindent tekintetbe vevő Isten), ki nagy igazságossággal mérlegel, tekintetbe vesz minden enyhítő körülményt, tehát a bűnös lélekkel szemben is igazságos! Hiszen az *emberi* bíró is nem könyörületességből veszi tekintetbe a bűnössel szemben a tényleg megállapított enyhítő körülményt, hanem igazságosságból, mert ez a bíró kötelessége, ehhez nem kell könyörületesnek lennie az igazságszolgáltatás rovására, hanem csak igazságosnak! Ha az emberi bíró tudatlanságból, vagy fölületességből nem vesz tekintetbe, nem érvényesít egy meglévő enyhítő körülményt, az a bűnös hátrányára elkövetett súlyos mulasztás; ha tudatosan teszi: súlyos bűn! Az Istentől az igazságos, mindenttudó könyörületes Istentől egyik sem tételezhető fel, mert az Isten mindent tud és másrészt végtelenül igazságos és könyörületes még a bűnös lélekkel szemben is.

A Dekalogos II. parancsolatában (Exodos XX. 5.) előforduló kitétel: „Él kannó pókéd avoun aboth al bónim", csak úgy értelmezendő tehát, hogy az „Él kannó" a mindenről megemlékező, mindent tekintetbe vevő Isten *nem megbünteti* az apák bűneit a fiakon harmadiziglen, negyediziglen, hanem – egészen ellenkezőleg – megemlékezik az apák bűnéről, a talán apáik bűne folytán, apáik nyomdokait, példáit követve ugyancsak bűnbe esett fiak megítélésénél enyhítő körülményül. Az „Él

kannó" tekintetbe vétele az apák bűneinek tehát csak úgy az Isten jósága és igazságossága, egy Middóh tauwóh, (isteni jóság), mint az „Él rachum" az Isten könyörületessége! Más tulajdonságot, mint nemeset és magasztosat a könyörületes, igazságos Istennek tulajdonítani nem szabad, nem lehet! Izrael Istenének nevéhez a bosszúálló nemtelen tulajdonságot hozzáfűzni istengyalázás, blasphemia volna. Az Isten *büntet,* ha az igazság azt követeli, de nem boszszul meg. Az Isten megtestesítője az elvnek: „Fiat justitia !" Az Istentől felteendő büntetés, bosszúállás soha!

Napnál világosabban bizonyítja különben a Pókéd avaun aboth al bónim kitétel fentebbi magyarázatának és fordításának helyességét – eltekintve az ethikai és etymológiai egyéb bizonyítékoktól – egyenesen megtámadhatatlan logikával Izrael népének a Tízparancsolat kihirdetése idejében fennállott helyzete. A Tízparancsolat adatott Izrael népének alig 2 hónappal az Egyiptomból való kivonulás után, abból az Egyiptomból, ahol a zsidó nép négyszáz esztendeig, sok generáción át rabszolgaságban és bálványimádásban élt, ahol az egy igaz Istenről sem sejtelme, sem fogalma nem volt. Ha már most ennek, az apái által sok nemzedéken át bálványimádásban nevelkedett népnek a Tízparancsolat kihirdetésével a II. parancsban meghagyatott: „Ne legyen neked más Istened rajtam kívül", akkor ennek a parancsnak kétségkívül az volt a célja, hogy Izrael népe forduljon el a bálványimádástól és forduljon az egy igaz Istenhez. De ha ez volt a cél – és csakis ez lehetett – akkor nem lett volna sem logikus, sem célirányos, ezt a parancsot azzal a *fenyegetéssel* alátámasztani, „mert én a te Istened egy buzgó *bosszúálló* Isten vagyok, aki megbünteti az atyák bűnét a fiakon, harmadiziglen, negyediziglen!" Az ilyen fenyegetésnek bizonyára inkább elijesztő, mint vonzó hatása lett volna. Sokkal logikusabb az a feltevés, hogy Mózes az évszázadokon át bálványimádásban élt Izraelt meg akarta erősíteni az egy Istenhez való vonzalmában azzal a megnyugtató, bátorító ígérettel: Fordulj el a bálványimádástól, Izrael népe és fordulj hozzám, az egyetlen egy Istenhez, mert én a mindenről megemlékező, mindent tekintetbe vevő könyörületes Isten vagyok, aki – ha netán viszsza fogsz esni az atyáid által belédnevelt bálványimádásba, tekintetbe fogom venni azt, hogy ez a bűnöd tulajdonképen atyáid bűne és be fogom neked azt tudni, beszámítani, mint enyhítő körülményt. Ennek a felfogásnak megfelelően a görög Septuaginta valóban úgy is fordítja a „pókéd avaun ábóth al bónim" kitételt, t.i. *„episzkepté* tén hamartián tón paterón eisz ta tekna", azaz: „tekintetbe veszi az apák bűnét a gyermekeknél!" A latin Vulgata azt mondja: *„visitans iniquitates* patrum in filios", tehát visitans, vizsgálja, tekintetbe veszi (nem bünteti) az apák bűnét a fiaik *javára.* Ha a bíró az előtte álló bűnösnek származását, szüleinek életét stb. vizsgálja, ebben a bírót feltétlenül csakis az a szándék vezetheti, ha lehetséges, valami okozati összefüggést találni az atya bűne és a fia bűne között (talán átöröklés, rossz nevelés, rossz példaadás stb.), hogy ezt azután betudja a bűnös fiúnak, mint enyhítő körülményt. Már most megeshetik az emberi bíró előtt, hogy a bíró nem jön rá egy tényleg létező enyhítő körülményre, vagy pedig, hogy a bűnbe esett fiú, vagy elállatiasodott korlátoltságból, vagy pedig – hisz az emberi szív kifürkészhetetlen – mert az atyja iránt veleszületett tiszteletből, vagy kegyeletből nem hivatkozik az apjának az ő saját bűnözését okozta bűnére, amely esetben még a leghumánusabb ember is figyelmen kívül hagyhatna egy, az igazság szerint tekintetbe veendő enyhítő körülményt. De az Istennél, a mindenttudónál, mindent tekintetbe vevőnél ez nem lehetséges. Az Isten mindent tud, az Isten igazságos és könyörü-

letes. Ő könyörül még a bűnösön is mindig, amikor az összeegyeztethető az igazsággal!

Nagyon helyesen és az igazi értelemnek teljesen megfelelően fordítja a görög Septuaginta azt a kitételt: „pókéd avaun áboth al bónim", mely előfordul Exodos Cap. XXXIV. 7. is (Mózes azon imájában, amelyben megbocsátásért esedezett a nép számára az arany borjúért, appellálva Isten igazságosságára és könyörületességére) a következőképen: *„antapodidón* tén hamartián tón paterón eisz ta tekna", azaz szószerint: *„jóváteszed",* szembeállítod az apák bűnét a fiak bűnével." Az „antapodidomi" görög ige ugyanis szószerint azt jelenti: jóvátenni, reddere, szembehelyezni, tehát épen az ellenkezőjét a „büntetni" szónak. Mindkét fordítás helyes, mert ha az Isten *szembehelyezi* az apa bűnét a fia bűnözésének, akkor meg is van a jóvátétel. Az „atyák mondásai" (Pirké áboth) szerint az egekben minden élő lélek számára külön számla (Conto) vezettetik. Ezen a kontón a vétkezések a „Tartozik" rovatba iratnak, a jó cselekedetek a „Követel" rovatba, de az elődök bűne is, melyek talán okozták a bűnözését, ugyancsak a „Követel" rovatba iratnak, tehát szembehelyeztetnek a fiú bűneivel és ezzel meg is van a jóvátétel, az *antapodosis,* mert ezzel a jóvátétellel a „Tartozik" Saldo kisebbedett. Ha a fiú bűnével szembeállított apai bűn aránylag gyengébb, kisebb volt, nem egyenesen okozta, de mégis elősegítette a fiú bűnözését, akkor az Isten igazsága és könyörületessége érvényre juttatja az enyhítő körülményt, ha pedig az atya bűne egyenesen oka volt a fiú bűnözésének, akkor az Isten igazságosságától és könyörületességétől teljes felmentés is várható.

Si licet magnis componere parva, legyen szabad egy példát felhoznom arra, hogy az igazságos és jóságos Isten az atyák bűneivel – az atyák egyenes, nem a fiakon végrehajtott megbüntetése után semmiképen nem is tehet mást, mint az atyák bűneit – amennyiben okai voltak a fiú bűnbeesésének – a fiú javára enyhítő körülménynek betudni, beszámítani.

Képzeljünk magunknak *egy emberi bírót,* egy ideális jó, nemes bírót, aki szívvel hozza meg ítéletét, egy igazi bon juge-t. Ez elé az ideális, humánus bíró elé kerül egy alig húszéves fiatal vádlott, többszörös kegyetlen rablógyilkosság vádja alatt. Az emberséges, nemesszívű jó bíró szomorú szívvel nézi az oly fiatal, súlyos bűnöst, de kötelességét teljesítenie kell, a mélyen megsértett jusztíciának elégtételt kell adni... A vádlott fiatal kora azonban bizonyára arra fogja indítani ezt a bírót, hogy gondolkozzék a felől, hogyan, milyen előzmények után, milyen előélet következtében vadulhatott el, állatiasodhatott el ez a fiatal emberi lény annyira, hogy többszörös kegyetlen gyilkosságokat tudott elkövetni? Kérdezősködni, kutatni fog a vádlott származása után, ki volt apja, anyja, milyen nevelésben részesült, milyen volt az előélete, bizonyára attól a szándéktól, sőt – hisz szívvel ítélő bíró – kívánságtól vezéreltetve, hogy valamilyen okozati összefüggést állapíthasson meg az előzmények és a bűntett között, melyet mint enyhítő körülményt tekintetbe vehetne a súlyos büntetés esetleges enyhítésére. Kutatásának eredménye a következő: A vádlott atyja jelenleg a fegyházban ül, kegyetlen gyilkosság bűnténye miatt életfogytiglani fegyházra ítélve. Az elkövetett kegyetlen gyilkosság áldozata... a vádlott anyja volt! Konstatálja a bíró továbbá azt is, hogy a vádlott atyja, egy iszákos, gonosz ember, a vádlottat, mikor 12-13 éves fiú volt, mindig véresre verte, ha este hazajött és nem tett eleget a kiadott parancsnak: Nekem pénz nélkül ne gyere haza, mert agyonütlek; mindegy, akárhol lopod! Végül konstatálja a bíró még azt is, hogy a vádlott atyja – mikor még nem volt a fegyházban és a fiú 15-16 éves volt, a fiút mindig magával vitte az éjjeli betörésekhez, hogy az utcán falazzon és jelt adjon, ha látja a rendőrséget. Ezt mind megállapít-

ja a bíró; így nevelkedett ez a fiatal vádlott, ez volt az előélete... Itt az apa bűne meg van állapítva, hisz életfogytiglani fegyházban ül. Hogy az apa legalább részben okozója volt a fia bűnözésének, az is kétségtelen, hisz direkt lopásra, rablásra kényszerítette. Mit fog most csinálni a jó, nemesszívü *emberi* bíró? Szigorító vagy enyhítő körülménynek fogja-e venni az apa bűneit? Ha az előbbit tenné, akkor azt tenné, amit a hamis, téves fordítás a jóságos, könyörületes Istennek imputál, t. i. megbosszulná az apa bűneit a fián, de az ellen elszörnyűködötten fel is lázadna az emberi etika, a jogérzet. Nem, ez az emberi bíró kétségkívül be fogja számítani, enyhítő körülményként betudni az apa bűneit, mert csakis úgy fogja érvényre juttatni a „pókéd avaun ábóth" elvét a jóságos, igazságos és könyörületes Isten akaratának megfelelően. Ezt joggal és elengedhetetlenül várjuk el az igazságos emberi bírótól! És a jóságos, igazságos Istennek, a könyörületes Istennek, aki végtelenül fölötte áll a legjobb, legnemesebb embernek is, imputáljuk azt, ami már az emberi bírótól mélységesen felháborító volna, hogy *megbosszulja* az atyák bűneit a gyermeken, unokákon, harmadiziglen, negyediziglen ?! Az Isten szent nevén hagyjuk indolenter rajta a gonosz célzattal hozzáfűzött, „boszszúálló Isten" szégyenfoltot?! Lehetetlen! Fel kell kiáltanunk Marcus Censorius Catoval: Censeo esse delendam! Ezt indolensen tűrni: súlyos blasphemia!! De ennek az Isten szent nevéhez rosszakaratúlag hozzáfűzött szégyenfoltnak mentségére még az sem hozható fel, hogy ez a téves és hamis értelmezés egy fordítási tévedésből eredt, mert sem a görög Septuaginta, sem az aramaeus Targum sehol sem beszél „bosszúálló Isten"-ről. A görög Septuagintában használt „antapodidomi" (reddere) értelmét és jelentőségét már fentebb tisztáztuk. Az aramaeus Targum pedig a „pókéd avaun áboth al bonim" kitételt így fordítja: „maszeár" (beszámítja) az apák bűneit a bűnösöknek, mert hisz a nem bűnözőknek nem kell beszámítani semmit, ezeknél nem kell enyhítő körülményt keresni! De még a bűnöző fiáknál is az apa bűnével az irgalmas Isten nem tehet mást, mint azt a bűnös fiának enyhítő körülményként betudni, beszámítani.

Szemünkbe ötlik itt még egy különös eltérés abban is, hogyan fordítja a latin Vulgata az Exodos XX. 5. és 6. versét, mely a Károlyi Gáspár-féle magyaros fordításban így hangzik: „Megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmadiziglen és negyediziglen *azoknak,* akik engem, gyűlölnek és irgalmasságot cselekszem ezeriglen *azokkal,* akik engem szeretnek." Itt a latin Vulgata azt mondja: „Visitans iniquitates patrum in tertiam et quartern generationem *eorum,* qui oderunt me et faciens misericordiam, in milia *his,* qui amant me." Ezt csak a következőkép lehet megmagyarázni: Ha egy *bűnös* lélek áll az Isten ítélőszéke előtt, akkor az Isten vizsgálja az apa bűnét, a nagyapa, dédapa, ükapa bűnét, t. i. harmadiziglen, negyediziglen, in tertiam et quartam generationem *felfelé!* Ha pedig egy Istennek tetszően, igazságosan élt lélek áll az Isten ítélőszéke előtt, akkor a jóságos és kegyelmes Isten beváltja az „Auszé cheszed lóalofim leojhavaj" (faciens misericordiam in milia his, qui amant me" ígéretét és megjutalmazza a jámborul élteket az által, hogy élvezteti érdemeiket az utódaikkal ezrediziglen – *lefelé.* Már most, hogy miért terjed a megemlékezés az elődök bűneiről csak negyediziglen *felfelé,* azaz apára, nagyapára, dédapára és ükapára, viszont az utódok részesülése az elődök érdemeiben ezrediziglen *lefelé,* azt alább megmagyarázzuk. A magyarázat ellen esetleg emelendő kifogást vagy ellenvetést alaposan megnézem. Egyelőre szorítkozom a következő kijelentésre: Si quid novisti rectius istis, candidus imperti si non, his utere mecum!

Hogy különben maga Mózes is így fogta fel egyrészt a „visitans iniquitates patrum in

53

EGYENLŐSÉG

A MAGYAR ZSIDÓSÁG POLITIKAI HETILAPJA

1927 JANUÁR 22 4. SZ. Szerkeszti: DR. SZABOLCSI LAJOS

Nyilt levél Donáth bácsihoz.

Kedves Donáth bácsi,

nem haragszik, hogy nyilt levelet irok magához, de úgy érzem, meg kell tennem, mert megérdemli, hogy magára irányítsa az egész zsidóság figyelmét. Megérdemel egy vezércikket az, aki mint egy romantikus regény valószínűtlen hőse itt jár köztünk, munkájukban robotoló, a hiú küzdelemben elfásult emberek közt, lelkében egy álommal, szívében egy törhetetlen akarattal s hetvenkét esztendővel vállán harcol, csatáz, vitázik, agitál egy-egy ideáért, amelyet olyan kevesen értenek meg . . . Körülöttünk zúg, dübörög az örökké egyforma élet ritmusa, emberek pusztulnak, emberek lesznek, bolond szeszéllyel cseréli a pénz az urát, bőség és nyomorúság kergeti egymást, az arany villogó színe mögött ott rejtőzik a koldusbot messzire vetődő árnyéka s ebben a rettenetes ttohuvabóhuban maga, Donát bácsi, nem néz sem jobbra, sem balra, csak megy előre, bátran, okosan és szilárdan, hogy elégtételt szerezzen a zsidóságnak s kimutassa, hazugság az, hogy a zsidó Egyisten nem tud megérteni, megbocsátani, szeretni, meg akarja tisztítani a közvéleményt egy évezredes téveszmétől, mintha a mi Istenünk „bosszúálló, kegyetlen" Isten volna . . .

Ott álltam a mult héten az Omike ajtajában s néztem, amikor az előadói emelvényen elharsogta a maga igazságait: hogy a katholikus egyház hivatalos fordítása, a Jeromos által átültetett bibliaszöveg félreérti az Exodos 20. fejezetének 5. versét: a *„Paukéd avaun ovausz"* nem az ősök vétkeit megtorló Isten, hanem maga az örökkévaló, a végtelen Irgalom, aki az ősök vétkeit betudja, beszámítja a gyermekek javára: hogy az a téves magyarázat a kereszténység szemében lealacsonyította a zsidó ethika szent tisztaságát, hogy emiatt kellett hordanunk a lenézés, a megvetés sárgafoltú köntösét. Néztem magát, Donát bácsi, amikor citált héberül, latinul, görögül, franciául, olaszul s a szeme fölragyogott arra a diadalmasan gyönyörű ér-

filios in tertiam et quartam generationem" és másrészt a „faciens misericordiam in milia" értelmét, erre bizonyítékot találunk Exodos XXXII. fejezetében is. Mikor t. i. Mózes bűnbocsánatért fohászkodott népe számára az aranyborjúért, hivatkozott az egyiptomi rabszolgaságban és bálványimádásban élt atyák bűneire (400 évig tartott az egyiptomi rabszolgaság), tehát számítsa be a könyörületes Isten az atyák, nagyapák, dédapák és ükapák bűnét a bálványimádásba visszaesett nép javára, szóval harmadiziglen, negyediziglen, de hivatkozott egyúttal Ábrahám, Izsák és Jákob érdemeire is, hogy legyen az Isten tekintettel ezeknek az ősöknek érdemeire és tudja be az utódoknak, jóllehet Ábrahám óta már ezer év is eltelt volt! Mózes bizonyosan tudta, mit jelent a visitans iniquitates patrum in tertiam et quartam generationem és tudta, hogyan értendő a faciens misericordiam in milia!

Minthogy tulajdonképen a „pókéd" szó helytelen fordítása körül forog az egész kérdés, nézzük meg alaposan ezt a szót. Ha a „pókéd" szót *bünteti, megbosszulja,* fordítjuk, – jóllehet ez nem felel meg sem a Septuaginta „antapodidomi és episzkeptó" szavaknak, sem pedig a Vulgata „reddit, visitat" szavainak, melyek inkább szembesítést, visszaadást, jóvátevést jelentenek – akkor a bűnös atyák azzal büntettetnének meg, hogy utódaik harmadiziglen, negyediziglen bűnhődnének az apák bűneiért, tekintet nélkül arra, hogy az utódok maguk bűnöztek-e, vagy nem, mert hisz az ő bűnhődésük legyen az apák büntetése! Már pedig, ha Mózes azt hitte, hogy ez a fenyegetés „ne bűnözzetek, mert majd fiaitok fognak bűnhődni a ti bűnötökért", elijesztőleg fog hatni a népre és visszatartja a bűnözéstől, akkor Mózes nagyon csalódott, amint azt Jeremiás XXIII. és XXVII., XXXII., továbbá Ezechiel XVIII. és Ámosz VI. és IX. szószerint lehet olvasni. Mint az alábbi idézetekkel kimutatom, ez az „elijesztő fenyegetés" teljesen hatás nélkül maradt a bűnös apákra, sőt ezt az elijesztő fenyegetést nem-

csak, hogy semmibe se vették, hanem egyenesen kinevették, kigúnyolták! De ha ezt a szót, „pókéd” a helyes értelemben vesszük, „viszszaadni, jóvátenni” – mert csakis ez felel meg az „antapodidomi és reddere” szavaknak, akkor eleget teszünk az ethikának és a logikának is, mert Istenhez csak az méltó, hogy betudja az apák bűnét az ennek következtében bűnbe esett fiaknak és viszont megjutalmazza az Istennek tetszően élt embereket az által, hogy érdemeiket élvezteti az utódaikkal ezrediziglen.

Ha pedig az volna az Isten akarata – ami persze lehetetlen, – hogy a vétkező atya az által büntettessék, hogy helyette fia bűnhődjék, azaz, ha a fiú szenvedésének tulajdonképen a bűnös apának megbüntetése volna a célja, akkor a logika szerint a fiúnak minden esetre bűnhődnie kellene, még ha ő maga nem is vétkezett volna, mert csak az ő bűnhődése által volna elérve az állítólag tulajdonképeni cél, a vétkes apa megbüntetése. Már pedig tagadhatatlan, hogy az apa bűnének megbüntetése, megbosszulása a fián kimondhatatlan igazságtalanság és kegyetlenség volna és ezt az Él mólé rachamimnak, a könyörületes Istennek, imputálni, azt tanítani, a szónak legteljesebb értelmében istengyalázás, blasphemia! A Dekalogos II. parancsában Mózes, a bölcs törvényhozó, az ő nemes intencióinak megfelelően azt mondta: Az Isten olyannyira igazságos és könyörületes, hogy ő, ha egy bűnös emberi lélek áll az ő ítélőszéke előtt, mindenttudásában és igazságosságában megemlékezik arról, milyen volt az apja, nagyapja, dédapja ennek a bűnös léleknek, bármelyikük volt-e valamiképen okozója az ítélőszék előtt álló bűnös vétkezésének? Ha igen, akkor a könyörületes Isten az elődök bűnét betudja az ítélőszéke előtt álló bűnös fiúnak, mint enyhítő körülményt. Ha viszont az Isten ítélőszéke előtt álló bűnösnek apja, nagyapja, szóval elődei jámbor, Istennek tetszően élő emberek voltak, akkor az ugyancsak a II. parancsban előforduló „Auszé cheszed lóalofim” (megőrzi az irgalmasságát ezrediziglen) érvényesül, a jóságos Isten kiterjeszti az ő érdemeik kihatását még a késő utódokra is, egy szóval,

54

zésre, hogy íme, ötven esztendőknek utána elérte azt, amiért fáradozott A Bibliát mindnyájunk legszentebb írását, ezt a páratlan kincset, amellyel nem vetekedhetik sem Homér, sem Vergil, sem Dante meg Shakespeare (akiket Donát bácsi emlékezetből idéz ének- vagy felvonásszámra) — ezt az egyetlen, az idők végtelenségére szóló tanítást megtisztította a hozzá tapasztott salaktól. És amit emberi gyarlóság hibának benne hagyott, azt kigyomlálja belőle, hogy ne mondhassa senki, hogy a szeretet meleg sugarai csak akkor áradnak szét az emberiség között, amikor a zsidóság „eleget téve történelmi hivatásának”, szétfoszlott a népek áradatában. Nem! Mi nemcsak az Egyistent hirdettük akkor, amikor más népek még barlangok mélyén, ligetekben, berkekben áldoztak könyörtelen bálványaiknak: nem, a mi Istenünk akkor is a szeretet, a jóság, a megbocsátás Istene volt, a legtökéletesebb, a legelérhetetlenebb eszmény, amit a világ legbölcsebb, legnagyobb, legjobb elméi hittek az ihlet és a tudás szent lázában.

És íme, csodák csodája! Maga, kedves Donát bácsi, aki esztendők óta magyarázza a maga hittételeit bizalmas baráti körben, egyszerre csak lendületet vesz s azt mondja: Öreg vagyok, de addig szeretnék még élni, amíg igazságomat elismertetem azokkal, akiket illet, a katholikus egyház nagyjaival, Rómával, ahol most készül el a Vulgata revideált kiadása. És Donát bácsi ünneplőbe vágja magát, *fölkeresi D'Orsenigo pápai nunciust,* ékes olaszsággal megmagyarázza neki, hogy szeretne önzetlenül, lelkesen résztvenni bibliafordítást recenzeáló bizottság munkájában, levélváltásba elegyedik Rómával, *Gasquet bíborossal, a cantenburgi érsekkel,* hajlandó, mint az újkor egy fanatikus hitvitázója, *előszóval* is kifejteni előttük a zsidóság igazát, elmondani a legszebb apológiát a mi örök hitünk eszményéért, aki nemcsak az „Erő és Tudás egésze”, hanem maga a Szeretet is . . . Klasszikus célzás volt ebben az utolsó mondatban, kedves Donát bácsi és egy Madách-idézetfélét is. Mind a kettő helyénvaló. Mert a maga szemében, kedves bátyám, csak az a klasszikus műveltségű ember, aki tud görögül, latinul, héberül. Nem firtatom, egészen igaza van-e, de elismerem, hogy brilliánsan tudja ezeket a nyelveket. Amiben van valami csodálatraméltó dolog, mert hiszen mielőtt a *jesivába* járt volna (tudom, nem haragszik érte, sőt egyenest büszke rá), perecet árult, házi tanító volt, könyvelt, újságíróskodott, verekedett a mindennapi kenyérért és még most is, túl a zsoltáros korán, vasútforgalmi leveleket fordít hét európai nyelvre.

az Isten annyira irgalmas, hogy betartja a „pókéd avaun ábóth”-ot (visitat iniquitates patrum in filios) és javára írja az utódoknak az elődök bűnét, mint enyhítő körülményt és másrészt igazságos, hogy ugyancsak betartja az „Auszé cheszed lóalofim” (facit misericordiam in milia his, qui amant me), a megjutalmazás ígéretét is, hogy élvezteti a jámboran élt elődök érdemeit még a késő utódokkal is. Napnál világosabb tehát, hogy a „pókéd avaun ábóth” (visitat iniquitates patrum) csak ép úgy egy *jósága* (Middóh tauwóh) az az irgalmas Istennek, mint az auszé cheszed lóalofim (facit misericordiam in milia), mert az igazságos és irgalmas Istennek mást, mint jóságot tulajdonítani nem szabad, nem lehet. A „bosszúállás” fogalma az „Él mólé” rachamim (a könyörületes Isten) fogalmával összeférhetetlen! Így magyarázzák különben Exodos XXXIV. 7. versét a nagy kommentátorok, Ibn Ezra és Ramban is!

Ha a Dekalogos II. parancsában előforduló mondatot : „Ki onauchi Adonaj Elóhechó Él kannó, pókéd avaum ábóth al bonim al sillésim veal ribbéim leszaunoj, veauszé cheszed lóalófim leauhavaj”, a ma általánossá vált téves és hamis értelemben fordítjuk: „aki megbosszulja az apák vétkeit a fiakon harmadiziglen, negyediziglen, azoknak, akik Istent gyűlölik”, akkor egy lehetetlenség, egy elképzelhetetlenség áll elő! Az Isten nem lehet olyan igazságtalan, hogy megbosszulja az apák bűnét a fiakon és unokákon és ugyanakkor olyan igazságos és jóságos, hogy megőrzi a kegyelmet ezrediziglen azoknak, akik őt szeretik! Csak ha a „pókéd avaun ábóth” kitételt úgy fordítjuk: „tekintetbe veszi az atyák bűnét (nem megbosszulja), csak akkor egyeztethető az össze az „Auszé cheszed lóalófim”-mal, másképp lehetetlen! Az egyik kitétel tehát épúgy jósága az Istennek, mint a másik. Az Isten mindig irgalmas, még ha büntet is, *de bosszúálló Izrael Istene nem lehet.*

Múld felül önmagad, ámbár sola gratia…

Donáth László interjúja Iványi Gáborral

DL: Csaknem kilencven esztendeje jelent meg Donáth Benjamin 40 oldalas műve, hogy megdöntse a bosszúálló Istenről szóló hamis legendát. Ez a mű benne rekedt a – mondjuk így – kuriózumok, a könyvészeti vagy szentírási érdekességek körében. Úgy látszik, sem a zsidóságra, sem a kereszténységre, beleértve a protestáns és a katolikus egyházat is, nem volt hatással, a fordítási gyakorlatra semmiképpen. Hogyan jutottál ehhez a könyvhöz? Mit tudhatunk a szerzőjéről?

IG: Addig húztuk ezt a beszélgetést, amíg elérkeztünk november 10-éhez: éppen ma 160 éve, 1857. november 10-én született Érsekújváron. A Donáthok voltak az elsők, akik zsidóként betelepülhettek e városba. Megjelent egyébként az ottani zsidóságról egy magyar nyelvű könyv Szlovákiában, talán 2004-ben, ebben szerepel egy 1910-es születésű Donáth, valószínűleg ugyanahhoz a családhoz tartozik, akár unokája is lehet a könyv szerzőjének. Donáth Benjamin nem volt egy Löw Immánuel, de mindenképpen érdekes, jellegzetes figurája a zsidóságnak. Ismerünk kiváló teljesítményű embereket, akiknek nem volt érettségijük – gondoljunk Bachra vagy Arany Jánosra –, közéjük tartozott Donáth Benjamin is. Tudott viszont 15 nyelven. Ezek között nemcsak a héber, a görög és a latin szerepelt, amelyeket vitaképes szinten tudott használni, hanem számos európai és ki tudja, még milyen nyelv, például németül publikált német lapokban. Volt minden: iparos, katona, kereskedő, a Pester Lloyd és a Neues Pester Journal munkatársa. És 30 évig a központi menetjegyiro-

55

De — és most jön Madách — azt is tudom, hogy a „borsón is szépet álmodik" s mikor napi munkájából hazatér váciúti kis otthonába, előveszi a Bibliát, a Talmudot, egy csomó klasszikust s az ablakon beszivárgó hajnali fényesség is ott találja könyvei fölé hajolva a csöndes kis szobában . . .

Így él maga, kedves Donát bácsi, köztünk, mint valami, az őskorból ittmaradt, az igazat fanatikus hévvel, szenvedéllyel kutató profétikus jelenség és hadd mondjam el itt, mit tett maga már eddig is ebben a kérdésben. Kimutatta, hogy a Vulgata fordítása, mely a bosszúálló Istenről szól, helytelen, kimutatta, hogy a „megbünteted az apák vétkét" latin fordítás, mely a köztudatba átment, hibás, mert hiszen a héber szöveg értelme az: te tekintetbe veszed az apák vétkeit és enyhítő körülménykép számítod be a gyermeknek. Ön, Donát bácsi, a zsidó ethika reputációjának helyreállítására szenteli irodalmi harcait. És Seredy Justian magyar benedekrendi atya arról értesítette Rómából Donát bácsit, hogy a vatikáni biblia-bizottság, mely most tanácskozik Rómában, azt óhajtja, hogy Donát Benjámin személyesen jelenjék meg a bizottság előtt és ott, Rómában, Gasquet angol bíbornok előtt, a szent Benedek-rend szerzetesei előtt és a canterbury-i hercegérsek előtt. Donát Benjámin személyesen magyarázza meg felfogását a Vulgata téves fordításáról, a zsidó ethikai felfogás nagy sérelméről. Ennek a gondolatnak, ennek a revíziónak szenteli életét, kedves Donát bácsi, küzd és harcol egy gondolatért, egy nemes eszméért, a zsidó világfelfogás tisztaságáért, a zsidó biblia el nem homályosítható örök fényességéért.

Érzem, hogy van magában, kedves Donát bátyám, valami regényes, különös valószínűtlenség, valami késői romantika, ami megsiratnivalóan kedves szívet megejtő, drága dolog. Egy öreg ember, aki nem közénk való, egy öreg zsidó, aki nem hivatásos tudós, pap, hanem csak szorgalmas, kötelességtudó, családjáért élő-haló férfiú, aki egyre tanul, tanul, dolgozik, küszködik a hite becsületéért, a zsidóság tisztességéért. Hetvenkét évvel! Pénzt nem szerzett, de mindig oda adta a magáét. Egyetemre nem járt, de professzorokkal csatázott. Szerény és büszke, naív és bölcs, csupa ellentmondás és csupa harmónia.

Maga, kedves Donát bátyám, az igazi zsidó . . .

da főtisztviselője. MÁV-tisztviselőnek lenni akkor azért komolyabb dolog volt, mint ma. A *Magyar zsidó lexikon* 1929-es kiadásában már beszél erről a dolgozatról. Lapokban már korábban publikálhatta, aztán 1930-ban megjelentette egy füzet formájában. A kötetre egyébként véletlenül, apám könyvtárában bukkantam rá. Nem emlékezett rá, hogyan került hozzá, talán valamelyik kollégájának a hagyatékából kapta, vagy antikváriumban vette. Megragadott ennek az idős embernek az igyekezete. 1930-ban már mintegy 10 évvel vagyunk a numerus clausus után, és ugyancsak egy évtized választ el bennünket attól, hogy 41-ben meginduljon a galíciaiaknak nevezett zsidók deportálása. Aztán alig néhány év, és jön a magyar soá 50 napja, amikor a magyarországi zsidóság jelentős részét elpusztítják. Ő ezt nem érte meg, hiszen már a könyv megjelenésekor is 73 éves volt. Az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1935/7–8. száma szerint 1935. október 1-jén halt meg Budapesten.

DL: És arra nem bukkantál rá, hol lett eltemetve?

IG: Nem sikerült többet kiderítenem róla. Pedig megkerestem a zsidó levéltárat is, onnan a Zsidó Egyetemre küldtek, de semmi nyom. Nem volt ő olyan jelentős személy.

Amikor most a beszélgetésre készültem, újraolvastam. Vannak vitáim vele. Nem azért, mert én jobban tudok héberül, mint ő. Értem a megközelítését, de nem egészen értek vele egyet.

Azt tűzte ki célul, hogy a következő bibliafordításokban, illetve a hittankönyvekben korrigálják azt a félrefordított részt, amely szerint Isten bosszúálló lenne.

DL: Egész pontosan Mózes 2. könyve 20. fejezetének 5–6. versében van erről szó.[1]

[1] Ez a két vers a Tízparancsolat első szövegváltozatának része (2Móz 20,1–17):

„én vagyok a te Urad Istened, Erős bosszúálló, ki megbüntetem az Atyáknak vétkeket az fiakban harmad-, negyed íziglen, azokban, az kik gyűlölnek engemet. És irgalmasságot cselekeszem ezeriglen, azokkal, akik engemet szeretnek, és megtartják az én parancsolataimat" (2Móz 20,5b–6, Vizsolyi Biblia)

„én, az Úr, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok, aki megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyed íziglen, akik engem gyűlölnek. És irgalmasságot cselekszem ezeríziglen azokkal, akik engem szeretnek, és az én parancsolataimat megtartják" (revideált Károli-Biblia)

„én, az ÚR, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok! Megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is harmad- és negyedízig, ha gyűlölnek engem. De irgalmasan bánok ezerízig azokkal, akik szeretnek engem, és megtartják parancsolataimat." (új protestáns fordítás)

„én, az Úr, a te Istened féltékeny Isten vagyok. Azoknak a vétkét, akik gyűlölnek engem, megtorlom fiaikon, unokáikon és dédunokáikon. De ezredízig irgalmasságot gyakorlok azokkal, akik szeretnek és megtartják parancsaimat." (új katolikus fordítás)

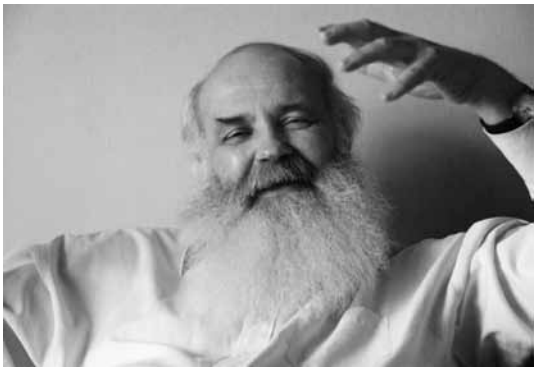

IG: Igen, sőt innen származik a *hetedíziglen* fogalom, amely egy további félrefordítás, hiszen a szövegben nem harmadíziglen és negyedíziglen, vagyis nem három *plusz* négy áll, hanem három *vagy* négy. Nagyjából az egyiptomi időszakra kell itt gondolnunk, az ott töltött három-négy generációnyi időre céloz a szöveg, szemben az ezerrel, sőt ezrekkel. Nyilvánvaló, hogy itt az *ezer* nem konkrét számot, hanem 'sok'-at jelent. Ahogy az „Úr házában lakozunk hosszú ideig" kifejezés jelentése is annyi: az időknek olyan hosszú során át, hogy nem tudjuk a végét. Amikor a Biblia az ősatyák életkoráról beszél – hogy Matuzsálem 969 vagy Ádám 930 esztendeig élt –, nyilvánvalóan az is teológiai üzenetet hordoz: a tökéletességből alig hiányzik valami.

Donáth Benjamin itt mintha azt fejtegetné, hogy az Örökkévaló méltányos, és az atyák vétkei miatt megértőbb a jelenlegi generációval. Hogyan is lehetne szigorúbb az Egyiptomból kijöttekkel szemben, hiszen bele kell kalkulálnia, hogy négyszáz évig rabszolgaságban éltek, kötelező ideológiai irányultsággal, és aki nem alkalmazkodott, azt vagy annak a gyerekét bedobták a Nílusba a krokodiloknak.

A „féltőn szerető Isten", a „féltékenyen szerető Isten" talán jobb fordítási megoldás, bár itt igazából a nagyon odafigyelő Istenről van szó. Nem abban az értelemben, hogy besúgókkal figyeltet bennünket, hanem ahogy vágyunk rá: fontosak vagyunk neki. Tőle még a kritika is jólesik, sőt igénylem, mondja meg, jól cselekedtem vagy sem. Az Örökkévaló a jó érdekében aggódó, bennünk hívő Isten: ha magasabban van is léc, mint amit az átlag átugrál – akárcsak a sportban –, meg tudom javítani a világcsúcsot, ha nem is méterekkel, de milliméterekkel mindenképpen. És jó, ha egy picit feljebb rakjuk a lécet, és arra késztetünk valakit, hogy múlja felül önmagát. Sőt, a dolog még bonyolultabb: ez az Isten tisztelni akar engem. Az özönvíz után azt mondja: nem átkozom el többé a földet az emberért, mert az ember ilyen. A földből vétetett, a földbe tér vissza, és mint földből is való valaki, újra és újra okot ad arra, hogy özönvíz legyen. Noé sem tökéletes, de az Örökkévaló nem akar lemondani arról, hogy a Noé-féle embertípus diadalmaskodjék. Ugyanakkor tudja, az ember önmagában hordozza annak lehetőségét, hogy por és hamu legyen. És jól van ez így: az ember egyik fele kérlelhetetlen és önző és porhoz tapadt, a másik fele pedig nagyon elemelkedett ettől a földtől. Donáth Benjaminnál mást érzékelek, az ő magyarázatában inkább az elnéző Isten van jelen. Ő úgy látja, hogy az Örökkévaló kicsit fáradtan, rezignáltan legyint, és azt mondja, nem várhat az embertől többet. Számomra inkább arról tanúskodik ez a szöveg, hogy az Isten kegyelme örökkévaló. És amíg ember van, az ember gyarlósága is örökkévaló. A valóságnak együtt nehezen megragadható, mégis egymás mellett megjelenő két arcáról van itt szó.

DL: Párhuzamos kettős valóságról.

IG: Így van. Isten nem mond le arról, hogy fel tudod ismerni és választani tudod a jót. Ehhez persze alkalmasint meg kell tagadnod apádat, anyádat, ahogy Jézus Lukács evangéliumának 14. fejezetében mondja: aki meg nem tagadja apját, anyját,

nem méltó énhozzám.[2] Persze, nem arra gondol, hogy mondd neki: többé nem állok veled szóba. Az ige azt mondja: „megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, akik engem gyűlölnek". Ezt érthetjük úgy: abban az esetben, ha a fiú nem tagadja meg az apai hagyományt, tehát ha aranyborjút készít. Nem kell neki aranyborjút készítenie, és akkor nem kéretik rajta számon az apák vétke. Áron azt mondja a hegyről visszatérő Mózesnek: látod, ez csak egy kis boci, nem komoly bika. Hiszen ő csak egy karikatúrát csinált, mintha azt akarta volna ezzel mondani, hogy ez az egész egy nagy hülyeség, szó szerint: baromság. Nézd meg – mondja –, ez egy boci, nem egy egyiptomi bika! Tudod, milyenek ezek. Mózes tudja, milyenek, épp ezért dühödik fel a végtelenségig: hogy tehetted meg velünk? Pont azért, mert tudod, hogy milyenek, arra kellene nevelned őket, hogy tagadják meg, amit elhagytak, boci formájában se jöjjön vissza a bikakultusz.

Úgy gondolom, a Tízparancsolatnak ez a része többről szól. Arról a szülői-pedagógiai felelősségről, amely nemcsak anyagilag szeretné jobb helyzetben tudni az utána jövő generációt, amely nemcsak azt mondja, ha én látástól vakulásig gürcöltem, és csak levelezőn tudtam elvégezni az egyetemet, ne legyen így a gyerekemmel, ha beledöglök is, dolgozom azért, hogy ő kényelmesen jusson el a magasabb csúcsra, ne kelljen belehalnia az életbe. A legtöbb ember itt megáll, és ezért nem tudtunk túljutni az elmúlt száz éven. Az egymást követő generációk rakják az újabb és újabb hazug szobraikat: nem mi voltunk, nem mi csináltuk, minket mindig ütnek, stb. Aki más véleményt fogalmaz meg, az hazaáruló. Nem tudunk ezekről a dolgokról beszélni, mert szüntelenül az atyák egresét eszegetjük. Pedig Isten nem

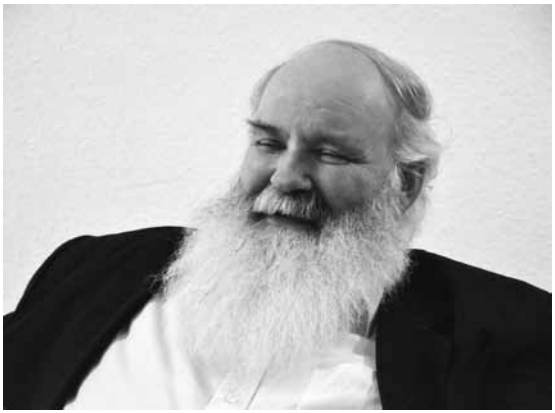

akarja a fiak fogát elvásítani az apák savanyú szőlője miatt, legföljebb ha változatlanul a savanyú szőlőt eszegetik. Nem mond le arról, hogy legyen erkölcsileg, etikailag érettebb generáció, amelyik néhány évszázadon belül nem kerül megint az elé a dilemma elé, mint például Jeremiás korszakának nemzedéke, hogy visszamenjen-e Egyiptomba.

DL: Hadd térjek vissza az idézett szakaszhoz: „megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyed íziglen, akik engem gyűlölnek." Nagyon meggyőző a héber szófordulat – *pókéd* – és a különféle fordítások konfrontációja, amelyből a derék Donáth Benjamin azt a következtetést vonja le, hogy leginkább a Vulgata és az annak nyomán készített fordítások térnek el a hébertől. A legjobbnak a Septuagintát tartja, mert ott nem bosszúról, megbosszulásról van szó, hanem egy 'figyelembe, tekintetbe vesz' jelentésű kifejezés áll. Magyarán: az atyák bűnét az Úristen kvázi írja jóvá a fiak javára, hogy valamiképpen újabb és újabb esélyt nyisson az emberiség történetében. Ez nincs olyan távol a te gondolatodtól. Úgy vélem, az ő radikalizmusa abból a sértettségből fakad, amely egész írását áthatja: micsoda gyalázat Izráel Istenét, az irgalom atyját kicsinyes maffiózónak mondani. Nem mondja ki, de nyilvánvalóan arról beszél: mit gondoltok ti, keresztények, hogy a Názáreti Jézusnak, az általatok isten-

[2] „Ha valaki hozzám jön, de nem gyűlöli meg apját, anyját, feleségét, gyermekeit, testvéreit, sőt még a saját lelkét is, nem lehet az én tanítványom. (Lk 14,26)

ként tisztelt prófétának az atyja más lehet, mint a fiú? Ha a Názáreti a Megváltó, akkor az ő megváltásának, áldozatának iniciátora, teremtője csak az irgalom Istene lehet. Ez a gondolat egyértelműen érzékelhető írásából. Sajnos állandóan ismétli önmagát. És miközben engem meggyőz arról, hogy ennek a héber igének egyfajta félreértéséről, legalábbis félreértési lehetőségéről van szó, amikor 'megbüntet' értelemben használják, arról nem győz meg, hogy ne lehetne akár így is használni.

IG: Igaza van, ez a bizonyos *pókéd* nem 'megbüntet', hanem 'számon tart' jelentésű. Nem abban az értelemben, hogy nem felejt, hanem hogy többet vár, mert becsül. Ez a szó azt fejezi ki, hogy az Örökkévaló nem hajlandó abból engedni, ami miatt becsül, és amit egyszersmind el is vár.

DL: Ebben az összefüggésben a bűn mindig olyan eltérés az isteni minőségtől, amely valamiképpen a másik ember kárát vagy veszendőségét jelenti. Éppen ezért izgalmas, hogy vajon az atyák és a fiúk hogyan függnek össze. Amit az előbb elmondtál, felidézi a jelenkori magyar történelem egy súlyos kórképét. Az ominózus cikkre gondolok az apákról és fiúkról az 1990-es választás két fordulója között.

IG: Igen, mintha a fiaknak felelősségük lett volna ÁVO-s apáik miatt. Pedig ezek a fiak már a rendszerváltás előtt megtagadták atyáikat, és alkalmasint olyanok kérték őket számon, akik soha semmit nem tagadtak meg. Ez csupán politikai fogás volt, semmi köze a biblikus megközelítéshez. Ezékiel próféta szerint mindenki a saját bűnéért felel, kivéve, ha nem szakítja meg a bűn láncolatát. Például ha valaki KISZ-titkárból szélsőjobboldali kereszténnyé lett, és azokat próbálja kioktatni, akik az alatt, amíg ő KISZ-titkár volt, felfüggesztett börtönbüntetést élveztek, vagy akiket kilakoltattak, az nem tagadta meg az atyák bűnét. Erről szól az ábrahámi kilépés is. Menj ki atyád házából, rokonaid közül – mondja az Örökkévaló. És Ábrahám elhagyja szülőföldjét, Úr-Kaszdimot, később el kell válnia Lóttól is. Nem lehet egy gyékényen árulni, ki kell derülnie, mások vagyunk-e. Mondok még egy példát. Beszél az Írás Noé története előtt az óriások társaságáról, akik az istenfiak és emberek leányainak nászából születtek. Itt afféle verőemberekről, izomagyúakról, kiskirályokról van szó, akik úgy érzik, hogy csinálhatnak olyan törvényeket, amelyek csak nekik felelnek meg. Az Isten azonban azt mondja, ezt a világot eltörlöm. Az ilyen magatartást vagy időről-időre megszakítja a következő generáció, vagy ha folytatja atyái vétkét, belepusztul. Ha nem víz által, akkor tűz által. Efelé rohan a mai magyar valóság: nem jobb, békésebb, áldottabb új világ teremtése, hanem gyűlölettől fertőzött, annak bűzös kondérjában fortyogó, pusztulásra váló világ reprodukálása történik.

DL: Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, hadd legyek személyes. A magad életének eseményei rákényszeríthetnek téged is arra, hogy szembenézz azzal, mit akar az Isten veled? Te egyszerűen belekényszerültél abba, hogy 1973-ban az édesapáddal és más kiváló metodista lelkészekkel tartva, sorsoddá tedd az elkülönülésedet attól az egyháztól, amely addig nem jelentett neked sem teológiai, sem politikai, sem történeti, sem magánemberi problémát? Ez az egyház immáron 40 éve sért, irritál téged. Nem azért, mert van, hanem azért, mert úgy van, mint aki arra vár, hogy térj már vissza. Valakik valamikor valami rosszat elkövettek, de ez miránk már nem vonatkozik. Lépjünk túl rajta, engedjük el, bocsássuk meg, de legalábbis felejtsük el azon gyakorlati érdekek miatt, hogy az sokkal inkább szolgálná egy egységes közösség ügyét. Egységes közösségben pedig sokkal inkább szolgálnánk Isten ügyét, mint így szétválva. Egy ilyen tépelődő agyú emberben, mint amilyen én vagyok, felvetődik a kérdés: te azért nem térsz visz-

sza a Magyarországi Metodista Egyház kitárt karjába a Kiscelli utcában, mert ez a te bosszúd mindazért, ami akkor történt. Egymagadban emlékeztető jele vagy annak a gyalázatnak, amelyre sem gyermekeid, sem unokáid, sőt a hívek sokasága sem emlékszik. Ugyanakkor a gyakorlati politikai ész mindennek a meghaladására kényszeríthetne. Leegyszerűsítve: a szuverenitásod, vagyis a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség léte felfogható-e úgy, mint a bosszúálló Isten akarata? Azé az Istené, aki nem engedi, hogy feledésbe merüljön és ezáltal újra elkövethetővé váljék a gyalázat. Itt nem pusztán érzelemről van szó, e történet immár rendszereket átívelőn te és a te közösséged politikai etikai tartásáról is szól. Vagy semmi köze a bosszúhoz, hanem egész egyszerűen úgy gondolod, amit az élet meghaladott, azt nem kell újrateremteni? Elvégre kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba belelépni.

IG: Nagyon nehezet kérdezel, és én egyébként is szövögetős, nagy foltokban gondolkodó ember vagyok. Most kicsit messzebbről közelítek a dologhoz, vagyis hogy miért maradnak benne a Bibliában azok a törvények, amelyek már nem aktuálisak. Az Örökkévaló úgy mutatkozik be Mózesnek: én Ábrahám és Izsák és Jákob és a te atyád Istene vagyok. Miért kell mindig visszamenni Ábrahámig? Hogyan vagyok benne valamiben akkor is, ha kijöttem Ur-Kaszdim-ból? És ott vannak a Bibliában a nemzetségi táblázatok, sorolhatom a példákat. Foghíjakkal talán, de be tudom magamat rakni egy hosszú láncolatba. Ez a *pókéd*, ez a nem felejtő, mindent egyben látó gondolkodásmód. Nem hiszem, hogy velem kezdődik minden, ezért nem akarom feltétlenül kidobni a régi szobrokat, vagy leszedni a régi utcatáblákat. Nem lehet meg nem történtté tenni bizonyos dolgokat, és nem az fogja az előrehaladást szolgálni, ha ezeket eltakarítom, elfedem. Meg nem történtté kizárólag Isten tehet bármit. Ő mondhatja, többé nem emlékezem rá. És ki az, aki elő tud hozni bármit, amire Isten nem akar emlékezni? Amire Isten nem akar emlékezni, az gyakorlatilag nincs.

De visszatérve a konkrét kérdésedre. Egyrészt végtelenül hálás vagyok az Örökkévalónak, hogy ez a távozás nem eloldalgás volt, hanem úgy repített ki ebből a langyos, zárt világból, hogy kezem-lábam kiakadt. Bizonyos dolgok már korábban is zavartak, éppen segédlelkésszé szentelésemkor éreztem, hogy valamiért nekem ez így nem jó. Le is írtam a szuperintendensnek – valahol kallódik a levelem a metodista levéltárban –, hogy tévedtem, nem vagyok a helyemen, szeretnék kiszállni. Az Örökkévaló megelőzött, kivágtak engem úgy, hogy a lábam sem érte a földet. És ez nagy kegyelem, mert ezáltal döbbentem rá, hogy egyáltalán nem érdekes az a világ, amelyben ugyanazt a réteget evangelizáljuk újra és újra, és félszavakból értve egymást idézzük az evangéliumi és egyéb történeteket, és ettől mindenki roppantul meg van hatva, és úgy érzi, milyen sokat kapott. Világosan emlékszem arra az első alkalomra, amikor valaki elcipelt engem egy Nádasdy Ádám vezette értelmiségi körbe, hogy mint fiatal teológus mondjak nekik valamit. Rettenetesen éreztem magam. Te nem abból a világból jöttél, amelyből én. Apám sem ebből jött, de én már igen. Kétségbeesetten igyekeztem, hogy fordítsam önmagamat, mert nem értik, amit mondok, és nagyon kell figyelnem, mert én sem értem őket. Ma ilyen problémáim nem igazán vannak.

Szóval öröm van bennem, hogy én onnan kijöttem, és ezért nem is térek vissza Úr-Kaszdimba. Ugyanakkor engem is zavar, hogy nem lehet ezen a történeten túllépni, mert változatlanul hazugságban élünk. A metodisták kiadtak egy könyvet *Keskeny utak* címmel. Egy vastag fejezetében a máig élő nyugalmazott szuperintendens, Hecker Frigyes elmagyarázza, hogy amit képviseltünk,

alulról jövő irányzat volt, amelynek nem adhattak utat. Nem világos, kinek a nevében beszél, nem derül ki, mi volt az a mérce, amelyhez képest ez alul lévőnek minősült. Mindenesetre azt elmondja, hogy ővele az Állami Egyházügyi Hivatal mindig kedves és megértő volt, és nem is érti, miről beszéltünk, hiszen nem is igaz, amit állítottunk, nem is volt olyan csúnya és ördögi az ÁEH. Egy akkor még nem is élő történészecske, aki ezt lejegyzi, meglábjegyzeteli: Hecker Frigyes szóbeli közlése. Rengeteg anyag van, amelyhez nem nyúlt hozzá, nem nézett meg ez a kis történészecske. Valakinek a szóbeli közlésein múlnak az ügyek. Ezért írtam a jelenlegi szuperintendensnek, ha József fivéreit kérdezzük meg, miképp történt József eladása, az egy másik Biblia, vagy ha Annást és Kajafást kérdezzük meg, mi volt a probléma Jézussal, az egy másik evangélium. Mit kezdjen azzal József, ha tudomásul kell vennie, hogy Simeon, Zebulon, Júda és Ruben mondják meg, miért volt logikus és elkerülhetetlen, hogy eladják, vagy hogy miért legyen hálás, hogy nem ütötték agyon, vagy ha ők nem teszik meg mindezt, akkor bizony nem került volna abba a bizonyos pozícióba… Tehát csókoljon nekik kezet, hogy Egyiptom alkirálya lett, mert soha nem jutott volna ebbe a helyzetbe, ha ők nem dobják bele a kiszáradt gödörbe, aztán nem adják el egy kecskéért vagy egy szamár áráért az izmaelita kereskedőknek.

Nem tudunk leülni, és nem tudjuk megbeszélni, hogy akik akkor ítélkeztek felettünk, nem voltak hivatalos pozícióban. A válasz erre: de őket ismerte el az ÁEH. Ami alapján elítéltek bennünket, az jogilag nem volt hatályos, tehát tökéletesen közömbös, hogy a püspök rábólintott vagy sem, mert ő nem volt elöljárónk. Neki azt kellett volna mondania, ne haragudjatok, én ebbe nem avatkozom bele sem az egyik, sem a másik oldalon. Ennek a szemléletnek a következménye, hogy amikor 2011-ben megkereste őket a KDNP-Fidesz-es Lukács Tamás elnökölte emberi jogi bizottság annak érdekében, hogy ne kelljen meghagyniuk egyházi státusunkat, az akkor regnáló püspök képes volt olyan levelet írni, hogy Magyarországon vannak ugyan más metodista hátterű közösségek is, de a Metodista Világtanácsnak, kizárólag a Kiscelli utcában lévő metodisták a tagjai. Ami egyébként igaz, de nem tűnik fel neki, hogy azért kell egy ilyen nyilatkozatot tennie, hogy azt lobogtatva lehessen azt mondani nekünk: mars ki innen! Persze Köves Slomónak, aki benyögi, hogy a status quo ante jogutódja, holott semmiféle közük nincs hozzá, nem lehet ugyanazt mondani. Őket elfogadják, a mi metodista múltunkat nem fogadják el. Kezdjünk egyesületként bizonyítani, hogy aztán évek múlva nekifuthassunk az elérhetetlennek, hiszen ott van ez a metodista levél arról, hogy nekünk semmi közünk ehhez a felekezethez, legfeljebb Ádámnál, Évánál. Mindez a múltnak, az atyák bűneinek a meg nem tagadása. Nagyon kedves, helyes fiatalember a mostani szuperintendens, még azt is mondhatnám, kedvelem. Tiszta lelkű, nagyszerű ember, de amikor megírja nekem, hogy meghalt Schaefer püspök, és milyen óriások ezek az elődök, akkor kénytelen vagyok megírni neki, hogy nem tudok Schaefer püspökre tisztelettel emlékezni, mert tisztességtelenül viselkedett. Ha ezt

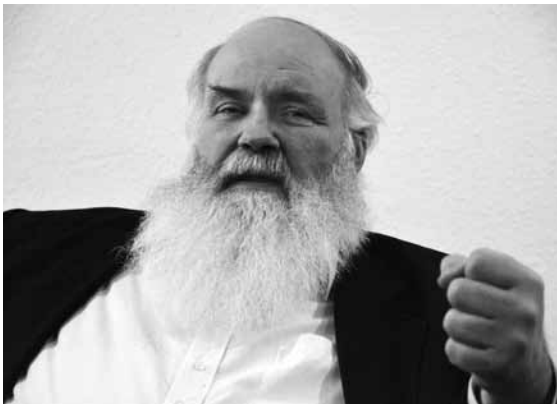

nem mondhatjuk ki, akkor a *pókéd*-dal kerülünk szembe, azzal, hogy az Isten úgy akar igazságot, hogy nem szállítja lejjebb a mércét. Mi akkor is elvártuk Istentől, kalkulálja bele, hogy a politikai hatalom az alkotmány ellenére diktatórikusan akar kormányozni. És ugyanúgy ma is: fogadjuk el, hogy egy magáról megfeledkezett gazember irányítja az ország sorsát, aki egyik óráról a másikra csinál magának törvényt bármiről, így aztán törvényes is, amit tesz. Hát ez az, amit utál az Isten, ami miatt özönvíz lett.

Az emberben van egyfajta belső azonosulás a lelkiismereti törvényekkel, és ez egy olyan konszenzus, amelyen értelmes észszel nem is vitatkozunk. Abból indulunk ki, hogy ami nekem rossz, azt ne tegyem a másikkal sem. Amit nem szeretnék magamnak, azt miért csinálnám a másikkal? Erről szól az egész Tízparancsolat. És ebből miért engedne az Isten? Csak azért, mert közben Egyiptomban jártunk, vagy kommunizmus volt, vagy fasizmus volt? Vagy...

DL: …vagy éppen Orbán-rezsim van. Ebben neked teljesen igazad van. Nekünk, lelkészeknek szellemileg tisztán, nyelvileg korrektül, az Írást megértve kell végeznünk a magunk lelkészi hivatását. Hogy mások nem így végzik, legyen az ő dolguk. Miránk ez vonatkozik, és ebben mi nem alkuszunk.

IG: Amikor ezt a kis füzetet megtaláltam apám könyvtárában, ott állt a címlapon Donáth Benjamin arcképe. Ugyanaz a szikár, egyenes nyak, arc, mint amilyen az apámé volt. Nagyon is értem az ő haragját. Ebben a világban, amely pillanatokon belül emberek százezreit – Jézus rokonait, Ábrahám rokonait – fogja kiirtani szörnyűséges körülmények között, tehát a bosszúnak, a gyűlöletnek valami olyan pokoli áradatát zúdítja az emberiségre, amely korábban elképzelhetetlen volt, arról papolnak, hogy az Újszövetség istene a szeretet istene, és szemben áll az Ószövetség istenével, azok istenével, akiket mi most kinyírunk azért, mert az ő istenük a gyűlöletnek az istene. És ez a Donáth Benjamin nem képes arra, hogy haját tépve, nyilvánosan ugráljon, és mondogassa: hogy lehettek ilyen aljasok? Hanem igazi zsidó melamedként, tanítóként vesz egy mély lélegzetet, és megpróbálja megmagyarázni: amit gondoltok, nem csak tudatlanság, hanem már-már szándékolt aljasság. És nem lehet szó nélkül hagyni, hogy ezt beletettétek a bibliafordításotokba is. Nagyobb hatalom ez az Isten, akit ti most meggyaláz-

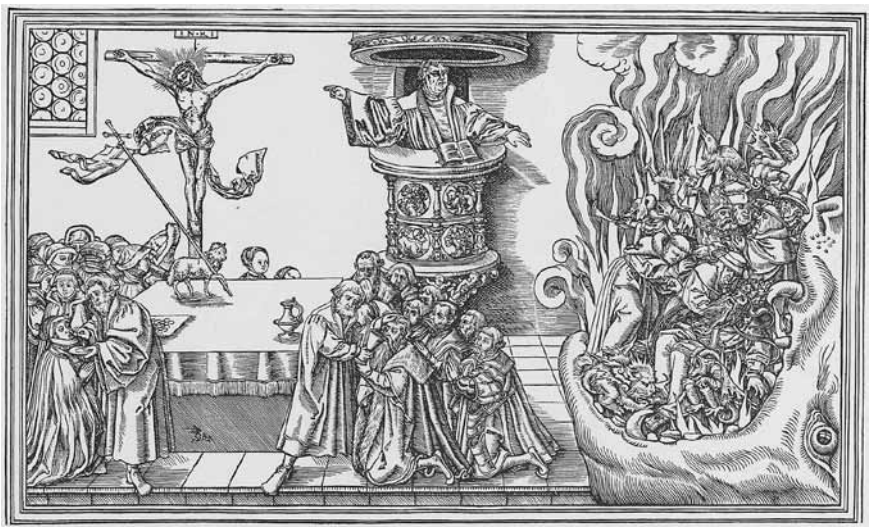

tok, és gyaláztátok évszázadok óta, és akire hivatkozva felhatalmazzátok magatokat mindenféle szörnyűségekre

DL: Az idő nagyon fontos. A könyv 1930-ban jelenik meg. De 2000-2500 éve nem látunk olyan világot magunk körül, amelyben ne így működött volna a politika. Azokról a zsidó gondolkodókról is szó van, adott esetben Mózesről, Dávidról vagy a Jézus korabeli főpapokról, akik a gyakorlati ész, a politikai elgondolások, szándékok bűvöletében követtek el merényletet az Isten igazságossága ellen. Par excellence: Jézus pere. Semmi kétségünk a tekintetben, hogy Annás és Kajafás tudta, hogy Jézus ártatlan. Azért kellett nekik Jézust denunciálni és lehetőleg elpusztíttatni a pogány rómaival, mert valamiféle konkurenciát jelentett. Ez az, ami engem változatlanul izgat: vajon a mi tevékenységünk, legyen szó a legsajátabb lelkészi tevékenységről, a tanításról, vagy éppen a politikai természetű tevékenységünkről, jelent-e alternatívát a mai kor számára? Tudunk-e valamit létrehozni, megmozdítani? Konkrétan akarok fogalmazni: arra az abszurdra gondolok, hogy úgy megyünk neki a 2018-as választásoknak, mintha nem mennénk sehová. Egyes egyedül a hatalomban lévő ülhet boldogan a kandallója előtt, mert a sok szerencsétlen még mindig azt hiszi, van miről választania, van döntési lehetősége, szabadsága. Ők pontosan tudják, hogy a másik semmibe nem szólhat bele. Mit lehet megérteni a konkrét történetből, hogy az ember ne váljék egyszerre „egresevővé" és „egresetetővé"? Hogy ne vegye el azoknak a hitét, bátorságát, nekibuzdulását, akik rá vannak bízva? Vagy éppen fordítva, pozitívan fogalmazva: hogyan kell a tűzcsóvát dobni a rothadó avarba, hogy az emberek egy kicsit megmelegedjenek?

IG: Két dolgot hadd mondjak, nem biztos, hogy válasz lesz a kérdésedre. Egyrészt az elmúlt évtizedek alatt megtanultam az egyik napról a másikra való gondolkodás bölcsességét. Azt tudniillik, hogy mértékkel foglalkozzam azzal, ami volt, nem tudok rajta változtatni úgy sem. Viszont meg tudom tanulni belőle és tovább tudom adni, mi az, amit meg kell tagadnom az atyák döntéseiből. A tanítás egyik pillére ez: figyeljetek ide, az atyák így döntöttek, ez jó volt, az nem volt jó, erről ne feledkezzetek meg. Másrészt tényleg nem tudom, mi lesz holnap, ezt most szívemből mondom. Nem vagyok naiv. Ahogy nézem a dolgokat, abból az következik, amiről te beszélsz: hacsak az Örökkévaló a mulandóság eszközeivel ki nem siklatja a kisvasútjukat, akkor az működni fog az idők végéig. Ugyanakkor mégis lehet más a politika, a dolog legalább is kétesélyes. Legalábbis lehetne, ha az emberek azt tennék, amit tenniük kellene. Nem tudom felmenteni a kisembert sem azzal, hogy a médiumok 98 százaléka egy kézben van. No és? Vajon nem felelős-e az ember azért, hogy milyen információkat szerez be? Volt már ennél rosszabb helyzet is. Nemrégiben az egyik gyülekeztünkben mondta egy nem is buta ember: lehet, hogy lopnak, csalnak, hazudnak, de megvédenek bennünket a migránsveszedelemtől. És már nincs erőm arról vitatkozni, hogy nem létező dologtól védenek meg, és ami érdemben veszélyt jelentett, azt ők okozták, és attól nem is tudnak megvédeni. Szóval, nem tudom felmenteni az embereket. De talán éppen erre vagyok: ne mentsem fel őket.

Amikor Mózes a halálra készül, mond még egy utolsó beszédet.[3] Mindenki ott áll körülötte, nagyon szeretik, és már folyik a könnyük, mert tudják, hogy másnap el fog tűnni, csak egy horpadás marad a Nebó hegyén, és nem látják soha többé őt. És Mózes elrontja ezt a megrendült pillanatot. Azt mondja: tudom, úgyis le fogtok térni az útról, de nem mondja, hogy akkor maradjunk itt a pusztában. Pedig akadnak, akik annyira

[3] 5Móz 32

hozzászoktak a pusztai sátorozáshoz, hogy nem is nagyon volt kedvük meghalni azért, hogy új hazája legyen a következő nemzedéknek. Mózes nem a pusztában maradásra biztatja őket, hanem előkészíti, hogyan foglalják el az új hazát, és építsék fel az új országot. Aztán persze meg sem állnak Babilonig, ahol ott az újabb dilemma: mi a bánatnak menjenek haza a romokban heverő Izráelbe, a kis koszfészekbe? Nehémiás napokon át sír, mikor hall a város gyalázatos állapotáról, aztán elmegy Jeruzsálembe, és teszi a dolgát, megszervezi az újjáépítést.

Az egész élet egy ilyen hihetetlenül ellentmondásos és – neked ki merem mondani – értelmetlen, gyönyörű játék. Nagynagy tisztelet, hogy részese lehetek ennek a játéknak, de soha nem tudjuk a szabadságot egyszer s mindenkorra kiharcolni. Nem tudunk vírusokat egyszer s mindenkorra elpusztítani. Régebb óta vannak, mint mi, és mindannyiunkat túl fognak élni. A mi dolgunk az, hogy újabb és újabb gyógyszereket, penicillineket találjunk fel. Aztán amikor ebben már-már megnyugodnánk, megint felüti a fejét a poloska vagy a rüh, és rádöbbenünk, hogy még azt sem tudjuk kiirtani.

DL: Majd jönnek a fiak.

IG: Igen, a fiak kitalálnak valamit. Ezt kell nekik örökül hagynom: ami rossz volt, annak ne add meg magad. És higgy abban, hogy te is juthatsz valamire, hogy a te fiaid és unokáid értelmesebbek lesznek, és nem fogják nevetséges koncokért eladni az üdvösségüket. Ezzel a bagázzsal nem lehet előrejutni. Sokan emlékeznek még Horthyra, és Rákosira, és túl vannak mindenen, mégis bedőlnek bárminek. Ha csak erre tekintek, azt kell mondom, nincs értelme semminek. Együnk-igyunk, holnap úgyis meghalunk, örüljünk unokáinknak, locsoljuk virágainkat, míg szemet nem vet valaki arra a területre, amelyen nőnek, és nem jön egy lánctalpas, hogy elgázolja a muskátlijaimat. Mondjam azt, hogy ami eddig megtörtént, azt már nem tudja elvenni senki? Az ember ezzel vigasztalja magát, de aztán mindig elveszik a javait. Mégsem érzem magam sem boldogtalannak, sem becsapottnak. Talán gyorsabban öregszem, több csontom fáj. De mégis nagyszerű dolog ezen a ki tudja, miért létrehozott kísérleti telepen porszemnek lenni. Mert valami módon ez, amit életnek mondunk, visszatükrözni az Örökkévaló humorát, játékosságát, hitét, a *pókéd*ját, az igényességét: akkor is felteszem a nyakkendőt, és úgy ballagok ki, ha mindenki gatyában jönne is. Megadjuk a módját a dolognak akkor is, ha senki nem figyel ránk.

XLVI. PSALMUS

Nóta, Úr Isten ki mennyben: &c,

Mikor Szennakerib az Jeruzsálemet, meg szállotta vala hánnya nagy erejét, az hű Ezékiás nézi csak Istenét, és így várja belől népe segétségét.

Az Isten mi nekünk gond-viselő atyánk, bátorsága velünk szent szemei reánk, sok ínség hatalom noha siet reánk, oltalmat de vehet tüle édes hazánk.

Nincsen félelmök ű követőinek, ám bár az hegyek-is meg repedözzenek, és az földek ugyan ingani kezdgyenek, kik tengör közepin vízben födettenek.

Mint az meg haragudt szél vészek és habok, kik az parthegyeköt mosni hatalmasok, és sárrá az egész földet el oszlatók, ellenségnek íme szándékok ollyanok.

Oh te nagy Uraság csak te maradgy velünk, és szent városodat tartsd meg Uram nekünk, annak szép vizei mind elegek nekünk, mert szent érdemed ott közli magát velünk.

Meg kedvelted Uram az te egyházadat, és annak közepin láttya lakásodat, azért szent seregöd híja oltalmadat, meg nem tántorodik várja hatalmadat.

Ím futkosnak igen láttyuk az hitlenök, országok de hamar bomlik ő nekiek, mert mikor föl üvölt Isten ű ellenök, földön sem lelhetik meg maradó helyök.

Az szenteknek Ura seregök Istene, mi pártunkra vagyon álljon ű ellene, ki árthat minekünk vár az ű szent neve, Jákobnak fiain kedve segétsége.

Nagy sok féle népek mind ide gyüllyenek, hirdettessék az Úr dolga közöttetek, jó voltára hatalmára ti nézzetek, mert lám drága csudát szörze közöttetek.

Az sűrű hadakat földre vágattatá, és az meg maradott népet el oszlatá, immár Szennakerib fegyvere tábora, mind meg szégyönödék sok szekeres hada.

Száz nyolcvan öt ezer emberet így hagya, kit egy éjjel az Úr Angyala csapdosa, nagy szégyenben király hogy haza szalada, ünnön fiainak általa meg hala.

Erről nagy bizonyos szózatot ad az Úr, hogy nálánál egyéb nem lehet ollyan Úr, ki mind ez világi néppel eggyemben bír, bölcs jó mindenható csak egyedül bíró.

Ezt az menyei szent Angyalok Istene, minekünk-is ezön földiek Istene, kiknek kellemetes szent Fia érdeme, nálunk tiszteletös legyen azért neve.

Ezt az hivek előt az Kóré fiai, az templomban járó fő papok ifjai, éneklék mikor el jüttenek innepi, az negyven hatodik Psalmust ez illeti.

AZON PSALMUS

Erős várunk nekünk az Isten, és fegyverünk ellenség ellen, meg szabadit veszedelemtül, kik ránk jünek most minden felől, az mi régi ellenségünk, háborgat minket, erővel fegyverrel és csalárdsággal, és minden nagy hatalmassággal.

Nincsen nekünk semmi hatalmunk, kivel neki ellene állunk, viaskodik az ÚR érettünk, kit az Isten bocsátott nekünk, ha kérded hogy ki legyen az, Jézus Christus az, seregeknek Ura, kinél nincs több Isten, annál vagyon az győzödelem.

Ha ez világ mind ördög volna, és el nyelni minket akarna, azért tüle semmit ne féllyünk, csak Christus oltalmában bizzunk, no bátor dihösködgyék, no fenekedgyék ez világnak Ura, nincs rajtunk hatalma, Urunk Christus ütet meg birta.

Meg áll az Istennek igéje, es nem állhat senki ellene, az nagy Isten vagyon mi velünk, és szent Lelke lakozik bennünk, ha testünk nekünk el vész, ha marhánk el vész, hirünk és nevünk, feleségünk gyermekünk, az menyország meg marad nekünk.

(Újfalvi Imre: Keresztyéni énekek, 1602, az 1590-es Debreceni énekeskönyvben alapján)

Paul Tillich

Bűn – vezeklés – kiengesztelődés

Német barátaim!

Beszéltünk már arról, mit jelent a kollektív bűnösség e háborúban: az emberiség kollektív bűnéről, amelyben minden nemzet, és a német nemzetéről, amelyben minden német osztozik. Ráébredtünk, hogy ez a kollektív bűn hozza el az emberiség végzetét, és arra is, hogy ez a végzet, a német bűn következményeképpen, most egész Németországban valósággá válik. Ahol bűn van, ott van vezeklés is. Az élet örök törvénye ez, melytől senki sem szabadulhat. Sem az emberiség, sem a német nemzet nem szabadulhat meg tőle. Amikor németek millióinak – nőknek, gyerekeknek, öregeknek – el kell hagyniuk otthonukat, mert az eget beborító sötét felhőkből bármikor tűzeső hullhat rájuk; amikor a vidéki lakosságnak kunyhóiba kell fogadnia a nagyvárosokból menekülő nyomorult tömeget; amikor a családok szétszakadnak, és sokan nem tudják, hogy legközelebbi szeretteik a romok alatt fekszenek-e, vagy egy országút szélén rogytak össze a kimerültségtől; amikor mindez épp megesik, és mértéke egyre csak nő, akkor bizony a korábbi évek miatti vezeklésről kell beszélnünk. Hamburg, Köln, Nürnberg és Essen romjai: vezeklés Madrid, Varsó, Rotterdam és London romjaiért. A német ipari városokból menekülők: vezeklés a belga falvak lakóiért, akiknek békés nemzetére német pilóták dobtak német bombákat, menekülésre kényszerítve őket. Vezeklés azokért a bűnökért, amelyeket a fasiszták és a nemzeti szocialisták együtt követtek el a német dél-tiroliak ellen, amikor idegen, északi földre űzték őket. És ma az, hogy menekülő németek vonatai robognak nyugatról keletre, vezeklés azokért a vonatokért, amelyekben a német városokból, nyugatról keletre, a biztos halálba űzött zsidó asszonyokat, gyerekeket és öregeket préselték össze. A német városok aludtak, amikor ezek a leírhatatan fájdalmat hordozó vonatok átgurultak az állomásaikon. Most a mennyből hulló tűzre ébredtek; most saját lakóik töltik meg a fájdalom vonatait. Ezzel mind szembe kell néznünk. És tudom, hogy ti, akik halljátok szavamat, már régóta látjátok ezt. Emlékszem, hogy még csak néhány hónapja tartott Hitler diktatúrája, amikor az érzékenyebb németek már kimondták: „Mindez az igazságtalanság ránk és gyermekeinkre hullik majd vissza!" Íme most itt van, és még nincs vége. A bűn és vezeklés törvénye betöltetik mindazokon, akik részesei a világkatasztrófának, akik részesei a német végzetnek.

Engedjétek meg, hogy ebben a kontextusban szóljak pár szót a háborús bűnösök büntetéséről, amelyet oly hevesen követelnek a szövetségesek. Nem a boszszúvágy hajtja e nemzetek vezetőit. Épp ellenkezőleg: meg akarják előzni, amennyire lehetséges, hogy a megszállt országok elnyomott, kizsákmányolt, megkínzott tömegének gyűlölete és bosszúszomja kaotikus, igazságtalan formát öltsön. A háborús bűnösök megbüntetése menedék lehet azoknak a németeknek, akik kétségkívül részesei a kollektív bűnnek, de nem mint vezetők vagy felbujtók. A keretek nélküli bosszúvágy nem tenne ilyen megkülönböztetést; megpróbálna elpusztítani mindent, ami német. A vak bosszú ugyanúgy sújtana le a csábítóra és az elcsábítottakra, a bűnösökre és azokra, akik hagyták a bűnöket megtörténni. Ezért aztán a büntetés munkáját azokra kell bízni, akik nem magukért akarnak bosszút állni, hanem a bűn és vezeklés törvényét segítenék látványos győzelemre. Ők azoknak is igazságot akarnak szolgál-

tatni, akik minden igazságon lábbal tiportak. A főbűnösökre akarnak lesújtani, miután a cinkosokra – az egész nemzetre – már lesújtott a háború. Kérdezem tőletek: nem ez a ti kívánságotok is? A náci vezetők és csatlósaik bűne az égre kiált. Az ártatlanok szenvedése és vére – azoké, akiket szándékosan kínoztak és gyilkoltak meg Németországban és a náci uralom alatt álló területeken – az égre kiált. Örökké hiába kiáltson? Maradjon konkrét, látható büntetés nélkül az elmúlt századok legfélelmetesebb bűne? Valóban ezt akarnátok? Egyetlen tisztességes német sem akarhatja ezt. Azt azonban mindennél jobban szeretnetek kellene, hogy ahol csak lehetséges, vezekelve lemoshassátok magatokról a gyalázatot, azt a szégyent, amelyet a nemzeti szocialista bűnözők hoztak a német névre.

Érthető, hogy erre vágytok, és sok, igen, a legtöbb esetben ez lehetségessé is válik, de nem mindig. Ahol a megszállt területek lakossága ellen követtek el bűnöket, ott igazságos helyi bírókra bízni a büntetést. És jó volna, ha azok, akik ismerik köztetek a bűn és vezeklés törvényét, ezt világosan és nyilvánosan elmondanák, ahogy tették azt például a német hadifogolytáborok képviselői is. Ez nem ellentétes a német nemzet becsületével. Éppenséggel ez az egyetlen módja annak, hogy helyreállítsátok a becsületet, amelyet sárba tiportak a nácik.

De végsőképpen mindegy, ki mond ítéletet a háborús bűnösök felett. És bizony az volna az igazán kívánatos, ha a német nemzet mondana ma ítéletet azok fölött, akik bűnössé tették, majd szerencsétlenségbe hajszolták. Ez lenne az első, döntő lépés a kiengesztelődéshez, a német nemzet újjászületéséhez, maga az új kezdet. A bűn és vezeklés törvénye megszeghetetlen törvény. De sem nem az egyetlen, sőt nem is a legfontosabb törvénye az emberi életnek. A vezeklés és kiengesztelődés törvénye fölötte áll ennek, mind az egyén életében, mind a nemzetek életébe. Ahogy van kollektív bűn, és van kollektív vezeklés, úgy van kollektív kiengesztelődés is. S a vezeklés, miképpen az egyén életében, a nemzetek életében is azt jelenti, hogy az egyes ember, illetve a nemzetet alkotó sok-sok ember minden kapcsolatot megszakít azzal, ami bűnössé tette, eltávolodva attól, amilyen messze csak tud. Az a katasztrófa, amely a német nemzetet most érte, elválaszthatja mindazoktól, akik a nemzetre hozták ezt a katasztrófát. Azért a bűnért, amelybe a nácik belevitték a német nemzetet, vezekelni kell, de épp ez a vezeklés választja majd el a nemzetet csábítóitól. Amikor ez megtörténik, a vezeklés kiengesztelődésbe vált. És ez az, amire mindenki vár, aki szereti Németországot, és remél még német jövőt. Csak azok, akik nem szeretik Németországot, örvendeznének annak, ha hosszúra nyúlnék a nácik uralma. Mert minél tovább hagyják a németek, hogy a náci bűnözők instrumentalizálják őket, annál súlyosabb hatással lesz rájuk a katasztrófa, és annál nehezebb lesz elválasztani az elcsábítottat a csábítótól. Aki el szeretné pusztítani Németországot, az kívánja azt, hogy a náci uralom folytatódjék egészen a teljes összeomlásig. Aki a német nemzetet minél inkább cinkossá kompromittálná a nácik bűneiben, az örül annak, ha a német tűr. Mindenfelé akadnak ilyen németgyűlölők, akik örülnek minden nácik uralta napnak! Német barátaim, nekik szolgáltok minden órában, amelyben tovább halogatjátok a náciktól való elválást. De ami még rettenetesebb, magukat a nácikat szolgáljátok, akik ugyanazt akarják, mint azok, akik a németeket kívülről gyűlölik: azt, hogy maga a német nemzet váljék bűnössé. Világos: a nemzeti szocialisták programja a bűn szolidaritásának létrehozása, hiszen érzik közelgő végüket. Azt akarják, hogy az egész német nemzet annyi bűnt kövessen el, annyira belegabalyodjék saját bűnösségébe, hogy immár ne tudjon elválni a náciktól. Ezzel a

programmal kell számolnotok, német barátaim. Át kell látnotok rajta, és meg kell akadályoznotok. Bent a nácik – kint a németgyűlölők, ezek egymás csendestársai abban, hogy hagyják a német nemzetet egyre mélyebbre süllyedni a bűnben. A németek gyűlölői így akarják elpusztítani a nemzetet, a nácik pedig magukkal rántani azt a végső romlásba, ahonnan már nincs menekvés. Ne haladjatok tovább ezen az úton! Válaszszátok el magatokat azoktól, akik félrevezettek benneteket, és bűneik eszközévé tettek titeket! Mutassátok meg, hogy a német nemzet tagjaiként képesek vagytok a kiengesztelődésre, hogy készek vagytok elválni a nemzeti szocializmus lelkétől és valóságától, amely bűnössé tett benneteket! Mutassátok meg, hogy a nácik többé nem kerülhetik el a büntetést!

A németgyűlölők még mindig nincsenek abban a pozícióban, hogy Németország jövőjéről dönthessenek. A szövetségesek felelős vezetői még mindig különbséget tesznek a nemzeti szocialisták és a németek között, a bűnökért közvetlen felelősök és a nemzet között, amely – részben tudatlansága, részben félelme, részben közömbössége okán – hagyta, hogy ezek a borzalmas események megtörténjenek. De minden nap, amelyen a német nemzet tovább halogatja, hogy elválják a nemzeti szocialistáktól, a németek barátainak dolgát nehezíti minden országban, és a nemzet sötétebb jövőjét vetíti elénk.

És ami talán még ennél is komolyabb baj: minél később, minél közelebb a totális összeomláshoz választjátok el magatokat a náciktól, annál kevesebb jelentősége lesz majd e szétválásnak a német nemzet belső állapota szempontjából, annál kisebb kiengesztelő ereje lesz, annál kevesebb reményt ad majd az újjászületésre. Aki csak a vereség napján mondja ki, hogy a náciktól válni akar, annak nem hisznek majd, és joggal. Ha a német nemzet csak az utolsó órában fordul el a nemzeti szocializmustól, akkor az önmagával s más nemzetekkel való kiengesztelődés lehetőségét játssza el, akárhány katasztrófát szenvedjen is el még addig. A kiengesztelődött nemzet méhében akkor fogan majd meg az az új katasztrófa, mely újra bűnbe s gyászba borítja Németországot és a világot.

1943. augusztus 16.

(Fordította: Lőrincz Borbála)

XLVI. zsoltár
Fordította: Szenczi Molnár Albert

C. M.
Háláadása az Isten népének az megótalmazásért.

Az Isten az mi reménségünk,
Midőn reánk tör ellenségünk,
Minden háborúságinkban
Megtart erős hatalmában.
Azért az mi szívünk nem félne,
Ha az egész föld megrendőlne,
És az hegyek az tengernek
Közepibe bédőlnének.

Ha az tenger szörnyen zúgna is,
Minden víz fölzavarodnék is,
És ha az sebes szélvésszel
Az hegyek hányatnak széjjel,
  Az szép folyóvíz mindazáltal
Az ő szép tiszta folyásával
Az Istennek szent városát
Megvigasztalná hajlékát.

Mert közepén lakik az Isten,
Azértan romlása nem leszen,
Semmi énségben nem ejti
Az Isten jókor megmenti.
Az pogán népek dúlnak-fúlnak,
Nagy sok országok föltámadnak,
De az ő haragos szava
Mind ez földet elolvasztja.

De az Isten minden időben
Mivelünk vagyon ínségünkben,
Jákob Istene ótalmunk,
Az Zebaoth mi hadnagyunk.
 Jertek, lássátok ez nagy Úrnak
Csuda dolgait hatalmának,
Ki mind ez föld kerekségét
Elpusztítja ékességét.

Ez földön széjjel nagy hadakat
Ő megcsendeszít háborúkat,
Ívet, kopjákot megrontat,
Társzekereket fölgyújtat,
Így szólván: mindnyájan halljátok,
Hogy én erős Istentek vagyok,
És hogy birodalmom vagyon
Minden népen ez világon.

Summa szerint ez erős Isten
Velünk vagyon minden helyeken,
Az Jákobnak nagy Istene
Dolgainknak segedelme.

(1606)

Paul Tillich

Németországi látogatás

Egykori iskoláim, a Frankfurti és a Marburgi Egyetem meghívására a World Church Service és a Rockefeller Alapítvány támogatásával ezen a nyáron első ízben látogattam Németországba több mint tizenöt év elteltével. Feladatom abban állt, hogy néhány héten át órákat adjak a marburgi teológiai fakultáson és a frankfurti filozófiai fakultáson, emellett pedig előadásokat tartsak lehetőség szerint minél több nagyvárosban. A wiesbadeni katonai főparancsnokság nevelési osztályának és számos régi német barátomnak köszönhetően hosszabb-rövidebb időt tölthettem Berlinben, Hamburgban, Münchenben, Kölnben, Nürnbergben, Heidelbergben, Kasselban, Mainzban és más városokban.

Az első meghatározó külső benyomást a romos nagyvárosok mellett az arcokra vésett, majdhogynem emberfeletti belső erőfeszítésről tanúskodó nyomok jelentették, a lakóhelyiségek, pincék és szellőzetlen bunkerek alig hihető zsúfoltsága, a zsírt, tojást, húst és tejet nélkülöző étkezések, a nyomorékok és vakok nagy tömege, valamint a húsz és ötven év közti férfiak szinte teljes hiánya. Ennél is erőteljesebb hatást gyakoroltak rám a beszélgetések, amelyeket az előadások, beszédek, szűkebb és szélesebb körű viták alkalmával folytattam az ott megjelent több ezer résztvevővel. Mélyen megindított az előadásokban ismertetett gondolatok óriási visszhangja, az egyre nagyobb tömegben megjelenő közönség élénk figyelme, a problémák kitüntetett fontosságának komolyan vétele, valamint az értelmező és lényeget érintő kérdések megvitatásának

nem apadó igénye. Leginkább mégis a német emberekkel, rokonokkal, barátokkal, régi kollégákkal vagy ismerősökkel folytatott személyes beszélgetések ütöttek szíven. Olyan élmény volt ez, amely sok mindent új megvilágításba helyezett számomra, és a végső dolgokhoz volt köze. Megrendítő volt betekintést nyerni azokba a mélységekbe, amelyeket átéltek: először a náci terror idején, amely félelemmel és lelkiismereti konfliktusokkal volt terhes még azok számára is, akik kompromisszumkésznek vagy alkalmazkodónak bizonyultak, később a bombázás alatt, amelynek rettenete a mai napig nem merült feledésbe, aztán a kétségbeesett, legtöbbször hiábavaló reménykedés idején, hogy visszatérnek a férjek, a fiúk és az apák (több mint hatmillióan haltak meg, és százezreknek veszett nyoma Keleten, akiknek visszatértében – minden valószínűség ellenére – százezrek reménykedtek), majd az ellenséges csapatok bevonulásakor, az elsősorban az orosz bevonulással járó pusztítás, erőszak és deportálások közepette, majd 1946–47 borzalmas telén, amely legalább olyan mélyen beleégett az emberek emlékezetébe, mint a bombázások, később a lakosságot tizedelő különböző járványok, különösen is a gyermektuberkulózis terjedésének idején, majd a csalódás időszakában, amikor a várva várt szabadítókról kiderült, ők is csak hódítók. Mindez ráadásul mintha nem akart volna véget érni, Hitler bukása után az éhezés és mindenfajta más nyomorúság csak súlyosbodott, végül pedig már senki nem hitte, hogy a politikai helyzet megváltozhat, ami részben a politikai cselekvésképtelenségből, részben a megszállásból, részben a világ akkori helyzetéből fakadt. Az elképzelhetetlen léptékű katasztrófába taszított embereket ezek az élmények átformálták. Válaszreakciójuk most a pánik, a sokk és a bénult zavarodottság. Létfeltételeik megrendülésének elviseléséhez igyekeznek múltjuk kulturális értékeihez visszafordulni és a vallásosságban támaszt találni.

A dolgokhoz való viszonyulásukban és viselkedésükben e katasztrofális helyzet következményeit láthatjuk. Ebben gyökereznek azok a feltűnő érzelmi ellentmondások, amelyek lehetetlenné teszik igazi érzelmeik szélsőségektől mentes megítélését, és roppant mértékben megnehezítik bármely kis csoport vagy egyén beállítottságának pontos megragadását. A katasztrófahelyzet rejtett ellenségeskedést szült az emberekben egymással és a Németországon kívül eső egész világgal. Ebből a szemszögből is mérlegelnünk kell, hogy a legtöbb német teljességgel kétértelműen áll hozzá saját bűnösségéhez. Természetesen akadnak olyanok, akik elismerik a német nemzet egészének kétségbevonhatatlan bűnösségét, mint ahogy azt az evangélikus egyház képviselői tették a *Stuttgarti nyilatkozat*ban. Annak ellenére, hogy az egyházak hajlandók voltak osztozni a felelősségben, s közben bűnvallásukkal nem más nemzeteket, hanem Istent szólították meg, a többség – egyházon belül

és azon kívül egyaránt – mégis elutasította a nyilatkozatot, és a mai napig nem hajlandó vitázni saját bűnösségéről. Nem arról van szó, hogy a német nemzet nagy tömegéből hiányoznék a bűntudat. Az érzés nagyon erősen jelen volt az összeomlás után ugyanúgy, ahogy korábban tudatosan vagy tudattalanul a nácizmus legtöbb támogatójában, mégsem formálódott nemzeti bűnbánattá, sem a történtekért viselt személyes felelősség teljes vállalásává. A nemzeti bűnbánat kiteljesedése a *metanoia*, azaz a gondolkodás megváltoztatása értelmében azért nem mehetett végbe a nép meghatározóan széles rétegeiben, mert a németeket érzelmileg gátolta a bűntudatukat szinte teljesen kioltó büntetés. A nemzeti bűnbánat kialakulását megakadályozta továbbá a győztesek bűne is, akik, hiába támadta meg őket Hitler, mégis készségesen támogatták, és akik később, különösen Keleten, ugyanazokat a bűnöket követték el, amelyekért a németeket megbüntették. Szinte biztos, hogy a jövőben semmiféle bűnbánatra nem számíthatunk, annál is kevésbé, mivel időközben a német nacionalizmus és militarizmus rohamos újjáéledésének is tanúi lehetünk. Ezt a folyamatot az Elba mindkét partján elősegítik a korábbi szövetségesek, akiknek gyűlölködése a világot két részre osztja.

Az említett okokra részben kisebb csoportok és egyének hivatkoznak, hogy megindokolják, miért nem ismerik el a maguk személyes felelősségét. De egyéb okokat is megneveznek. A legtöbb ember, akivel beszéltem, szenvedett a nácizmus alatt, még akkor is, ha hosszabb-rövidebb ideig maga is náci volt. Rettenetes nyomás alatt, félelemben éltek, megalkuvóvá lettek, de nem teljes mértékben. Ahogy egy barátom fogalmazott, viselkedésük olyan volt, mint valami tarka szövedék, amelyet a legkülönfélébb szálakból szőttek: idealizmusból, gyávaságból, tudatlanságból és a náci bűnökre vonatkozó tudás elfojtásából, abból az igyekezetből, hogy felelős állásukat megtartva „elkerüljék a legrosszabbat", illetve e felelős állások jelentette biztonságvágyukból. Az inkoherens viselkedés az egyértelmű felelősségvállalás lehetőségét is kizárja. Nem segíthet a német népen – vagy bármely népen – az, aki az embereket fehéren-feketén jókra és rosszakra osztja fel. Csak akkor kerülhetünk hozzájuk közelebb, ha a Hitler-éra alatt tanúsított inkoherens magatartásukat és a jelenbeli viselkedésüket meghatározó sokkot is képesek vagyunk megérteni. Csak akkor hathatunk rájuk, ha sorstársként közeledünk hozzájuk, és nem bíróként vagy nevelőként lépünk fel; ha nem bosszúról beszélünk, hanem adni és elfogadni kész barátként érkezünk. Ez a fellépés, amely egyszersmind magában foglalja a nácizmus feltétlen elutasítását, képes megnyitni a szíveket, a „tárgyiasító" viselkedés azonban elzárkózást vált ki. Az emberek tisztában vannak azzal, hogy minden fontos politikai döntésnek csak tárgyai lehetnek, akár katonai kormányzásról, akár segítségnyújtásról van szó. Ugyanakkor radikálisan elutasítják, hogy az általános átok, az önkényes propaganda vagy a magabiztos átnevelés tárgyaiként kezeljék őket. Közösségre és tapasztalatcserére vágynak. *Agapéra* van szükségük, arra a szeretetre, amelyről az Újszövetség beszél. Nem véletlen, hogy inkább érzéseimből merítve, mint a józan belátástól vezérelve több előadásban is az agapé fogalmát jártam körül, rendkívül szenvedélyes és értékteremtő visszhangra találva.

E háttér ismeretében kell tehát értelmeznünk a német nép, azon belül is a német egyházak kulturális és szellemi állapotát. Az egyházak ugyanúgy zavart, majdhogynem paradox helyzetben vannak. Találkozni lehet eleven kulturális tevékenységgel. Ez részben abból fakad, hogy menekülnek a majdhogynem elviselhetetlen valóság elől, részben abból, hogy vissza akarnak for-

dulni a Hitler által ellehetetlenített klasszikus európai hagyományokhoz, de forrása a megújulás utáni erős vágyakozás is, szülessen az akár önerőből, akár külföldi minta alapján. A külhoni előadók lelkes fogadtatása is ennek köszönhető. Az új humanizmus azonban híján van egy alapvető elvnek. A nemzetiszocializmus mint vezérlő elv hitelét vesztette, noha fennáll a veszélye, hogy a szövetségesek közreműködésével újra uralomra jut. A demokrácia sem töltheti be ezt a szerepet, mivel szinte minden németnek a weimari köztársaság harminchat pártja vagy a lobbista, szavazatokkal manipuláló amerikai kapitalizmus jut róla eszébe. A demokrácia valódi tartalma, az emberi tartás kifejeződése és az emberi jogok elismerése homályban marad, a katonai kormányzás pedig nem alkalmas arra, hogy ezeknek érvényt szerezzen. Újonnan felbukkanó elvek híján az egyetlen fennmaradó elv tehát a kereszténység marad. Ilyenformán azzal a különös helyzettel szembesülünk, hogy egyfelől konfliktusba kerül a protestantizmus és az újjáéledő humanizmus, másfelől a humanizmus a katolicizmus szövetségesévé szegődik, így erőteljesen megnövekedik a katolicizmus befolyása mind humanista, mind protestáns körökben.

A katolikus és a protestáns egyházak vállvetve küzdöttek az egyházi harc idején. Egységbe tömörültek a nácikkal és az ún. „német keresztényekkel" szemben, akik ötvözni próbálták a kereszténységet a nácizmussal. E harcban a római katolikus egyház megmaradhatott annak, ami mindig is volt. Nem volt szüksége másra, mint hagyományaira, tekintélyére és intézményeire, illetve arra, hogy tanítását megvédje az állammal és a társadalommal szemben – ezek mind megállták a helyüket az elméleti és gyakorlati nácizmus ellenében. A katolikus egyházi ellenállás, amely mindenekelőtt az alsóbb papság rétegeiben követelt rendkívüli bátorságot és sok áldozatot, kimondottan sikeres volt tehát. A katolikus egyház mai németországi jelentőségét is aligha lehet túlbecsülni: élethalálharcot vív a kommunizmussal szemben – ehhez a nyugati szövetségesek minden lehetséges támogatást biztosítanak. Németországban és egész Európában a katolikus egyház a biztonság sziklája az általános emberi egzisztenciális bizonytalanság közepette. A katolikus egyházat valódi szálak fűzik a kulturális élethez, s így képes keresztény kultúrát teremteni. A katolikus egyház bővelkedik szimbólumokban és szentségekben, s pontosan ezek azok a dolgok, amelyeknek a protestantizmus és a humanizmus égető hiányát látja, különösen, hogy a fasiszta mozgalom szimbólumainak és pszeudoszentségeinek leáldozott. Mindez magyarázatot ad arra a jelenségre, hogy kétségbeesésében miért tért át annyi – nem csak magasan képzett – német és más európai a katolikus egyházba, valamint hogy az apologetikus teológia, a filozófia és a különböző folyóiratokban publikált szépirodalmi munkák terén miért haladta meg a katolikus irodalom sok protestáns és humanista szemében a protestantizmus legtöbb hasonló irányú kísérletét. A (katolikus) Mainzban tartott filozófus-kongresszus *genius locija* nem szolgálhat a katolikus filozófusok térnyerésének kizárólagos magyarázatakénti, hiszen a tanácskozáson a legtöbb protestáns és humanista filozófus is jelen volt.

A katolikus egyház tehát képes volt önmeghatározása során megőrizni hagyományos struktúráját, a protestáns egyháznak azonban át kellett alakulnia, hogy a nemzetiszocialista támadásokat kivédhesse. Soraiból ki kellett metszenie azokat az elemeket, akik révén a német keresztényeknek majdnem sikerült bekebelezniük az egyházat. Ezek az elemek a liberális teológia szószólóiként hallatták hangjukat. Teológiájuk nemcsak a Krisztus-esemény egyediségét tagadta, de elvetette az emberi természet pesszimista értelmezését, a Biblia abszolút

jelentőségét a keresztény gondolkodás számára, illetve elutasította azt az elképzelést, hogy az egyház egy új valóság megtestesítőjeként a történelem értelme és célja. Ezen elvek kirostálása egyengette a talajt a náci doktrína előtt, amely a német népet és vezérét tekintette a kinyilatkoztatás új formájának és az új valóság legfőbb megtestesítőjének. Amennyiben az egyház nem kért ezekből az eszmékből, a liberális teológiát is el kellett utasítania. A Hitvalló Egyház azonban kezdettől fogva messze túllőtt öntisztulásának okvetlenül szükséges célján. Mindenestül elítélte az 1730-tól 1930-ig tartó ún. újprotestáns időszakot. Ennek a hozzáállásnak a legfőbb kifejezője az EKD (Evangelische Kirche in Deutschland/Németországi Evangélikus Egyház) megalakulása. Ma a radikális bibliakritika minden formáját elutasítják, művelőit tévtanok terjesztésével vádolják, és azok visszavonására kényszerítik. Egy ilyen szerencsétlen kimenetelű eljárás már le is zajlott. A történetkritikai módszer teológiai alkalmazásának és a rendszeres teológia filozófiai fogalomhasználatának védelmezői olykor az ignorancia és a fanatizmus olyan vegyülékével találják magukat szembe, amely tizenöt évvel ezelőtt elgondolhatatlan volt.

E sajátos hozzáállás egyik oka eszkatológiai jellegű. Európa és különösen Németország katasztrófája a „vég" nagyon is kézzelfogható tapasztalata; nem kizárt, hogy vége van az emberi történelemnek is, a „kultúrvallásoknak" azonban minden bizonnyal. Ez a helyzet tagadhatatlanul sok vallási energiát rejt magában, és egyes embereket transzcendens bizonyossággal tölt el. Azt is el kell ismernünk, hogy a német egyházak igyekeznek fenntartani az eszmecserét az „egyházon kívüliekkel". Másfelől azonban világos, hogy a jelenlegi katasztrofális helyzetben a vallási kérdéseket feszegető „humanisták" az effajta neofundamentalizmustól nem kapnak választ. A nem teológusok, különösen az előadásaimat meglepően nagy számban látogató természettudósok tették nyilvánvalóvá számomra a helyzet tragikumát. A protestáns egyházat – szűk dogmatizmusától és konfesszionalizmusától elfordulván – vagy egy negatív „egzisztencializmus" (Németország az egzisztencialista elgondolások melegágya), vagy valamilyen radikális-autoriter katolicizmus kerítette hatalmába. Ez egyike a mai német kultúra sok tragikus vonásának. Bizonyos esetekben a német kedélyből egyre jobban hiányzó józan ész talán kitörhet ebből a tragikus körből (Barth azt kívánja a németeknek, hogy minél gyorsabban szerezzék vissza e képességüket). Az általános németországi vallási helyzetre azonban ez a recept nem alkalmazható. A józan ész nem oldja meg a protestantizmus jövőjének kérdését egyik történelmi pillanatról a másikra, mivel egy túlnyomórészt protestáns nemzet protestáns kultúrája alapjaiban ingott meg, és az egyház legfőbb igyekezete, hogy ettől a kultúrától elhatárolja magát. Egyáltán, van-e lehetőség a pro-

testáns önkritikára egy olyan helyzetben, amely transzcendens biztonság, tekintély és teljesség után kiált? Egyáltalán létezik-e bármilyen nem-autoriter válasz a jelenlegi német valóság kérdésére?

1948

(Fordította: Szűcs Kinga)

45. zsoltár
Isten a mi erős várunk
Fordította: Sík Sándor

Isten nekünk erő és oltalom;
igen próbált segítőnk szorongatásokon.
Azért nem félünk, bár a föld remeg,
s tenger szívébe hullnak a hegyek.
Vizei bár tajtékozzanak, zengjenek,
rohamán bár hegyek rendüljenek:
A seregeknek Ura van mivélünk,
Jákob Istene a mi erősségünk.

Élővíz patakocskák vidítják Isten városát,
a Magasságbeli szentséges sátorát.
Az Isten lakik benne, meg nem inog soha:
már kora hajnalon Isten a gyámola.

Népek zúgtak, országok háborogtak,
de megdördült a hangja s a föld előtte szerteolvadt.
A seregeknek Ura van mivélünk,
Jákob Istene a mi erősségünk.

Jertek, lássátok az Úr tetteit,
a csoda-dolgokat, miket a földön végbevitt!
Aki a föld széléig megfékezi a hadakat,
íjjakat eltör, lándzsát összezúz, paizsot tűz
lángjának ad.
Megálljatok s lássátok: az Isten én vagyok,
felséges a népek között, a földön felséges
vagyok!
A seregeknek Ura van mivélünk,
Jákob Istene a mi erősségünk.

(1923)

Nádasdy Ádám

Jogos bosszúért jogos büntetés?

Dante bosszú-fogalmáról

A *bosszú, megbosszul* értelme a mai ember számára olyan büntetés vagy megtorlás, amelyet a jog, a társadalmi konszenzus nem igazol vagy túlzottnak tart. A *bosszú* mai jelentése erkölcsi kifogást tartalmaz, mivel 'harag' összetevő is van benne: a bosszúálló haragszik. A harag viszont a régiek által is felsorolt fő jellemhibák vagy jellemgyengeségek (a „hét főbűn") egyike; a bosszú tehát nem büntetés, nem józan ítélkezés, ezért elmarasztalható. Aki haragból cselekszik, hibásan cselekszik, így a bosszú – a mai felfogásunk szerint – hibás cselekedet.

A régebbi magyarban eléggé átfedődött a jelentése a haraggal. A *bosszús, bosszankodik, bosszant* jelentése gyakorlatilag mindmáig azonos a *haragos, haragszik, haragít* (és a *dühös, dühöng, dühít*) szavakéval. Amikor Berzsenyi *a boszús egeknek ostorai*-ról beszél (ezt a szót régen mindig egy *sz*-szel mondták és írták: *boszú*), nem csak a máig élő „haragos" értelmet látja bele, de a „bosszúálló"-t is.

Dante az *Isteni Színjáték*ban gyakran beszél büntetésről és jutalomról, de szóhasználatában nem húz éles határt (talán semmilyen határt?) büntetés és bosszú, azaz a haragosan kiosztott, eltúlzott büntetés (= bosszú), illetve a mérlegelve kiszabott, igazságos büntetés között. Maga a szó, az olasz *vendetta* 21-szer szerepel a *Színjáték*ban, eloszlása meglehetősen egyenletes a három részben: a Pokolban 9, a Purgatóriumban 6, a Paradicsomban ugyancsak 6 helyen fordul elő. Érdekes, hogy a 'büntetés' mai olasz megfelelői *(punizione, castigo)* nem szerepelnek a szövegben: ez is arra vall, hogy Dante

bosszúnak nevezi azt is, ami a mi fogalmaink szerint büntetés.

Tekintsük át néhány jellemző példán, hogy milyen esetekben beszél Dante bosszúról.[1]

Személyes bosszú

Számos helyen Dante a *bosszú* szót a megszokott, hétköznapi, családi vagy becsületbeli értelemben használja: ez nagyjából megfelel a mai gyakorlatnak, hiszen szoktuk – főleg olasz összefüggésben – magát a *vendetta* szót is használni erre.

Henrik herceg szíve. A gyilkosok közt látjuk bűnhődni az angol Guy de Montfort grófot, aki, hogy apja halálát megbosszulja, szentmise közben megölte unokatestvérét, bizonyos Henrik herceget. A meggyilkolt herceg szobrát a Westminster apátságban állították fel: kezében egy ereklyetartóban a saját igazi szívét tartja, melyből még mindig csöpög a vér (30 évvel a gyilkosság után!), mert halála bosszulatlan maradt. Idézzük:

Ő [= Montfort] *vágta szét, Isten ölén*
[= templomban], *a szívet,*
mely a Temzénél most is vért csöpög.
(Pok.12:119sk.).

Montfort tehát bosszúból ölt, ám – az ereklye tanúsága szerint – valakinek bosszúból őt is meg kellett volna ölnie. Dante ezt tényként közli, nem kommentálja (mert nem is kifogásolja?) a bosszú láncának továbbfűzését (ami ez esetben éppen elmaradt). Dante szemében maga a gyilkosság a bűn, a tettes ezért szenved; de a vérbosszú, tehát a bosszúból elkövetett gyilkosság – jóllehet ilyenkor értelemszerűen mindig előre megfontolt, kitervelt gyilkosságról van szó – nem képez minősített esetet.

Dante rokona, Geri del Bello. A Pokolban Dante meglátja húsz éve halott távoli rokonát, Geri del Bellót. Geri erőszakos, kötekedő ember volt, másokat is szeretett egymás ellen hergelni, végül gyilkosság áldozata lett. Halálát az akkori szokásjog szerint az Alighieri-család (így maga Dante is!) köteles lett volna megbosszulni. Ez történetünk időpontjáig, 1300-ig nem történt meg: ez nagyon bántja Gerit még a túlvilágon is. Ezt érdemes hosszabban idézni:

„Ott lent [mondja Dante Vergiliusnak],
ahova
oly merőn néztem, sejtésem szerint
egy véremből való lélek [= rokonom] *siratja*
a bűnt [= hogy ellenségeskedést szított
más között], *melyért itt nagy árat fizet.”*
„Láttam [feleli Vergilius],
ujjal rád mutatott, fenyegetőleg.
„Mester – mondtam –, erőszakos halálát
mindmáig nem bosszulták meg azok,
kik vele osztoznak a sérelemben
[= a rokonai]:
emiatt van úgy megsértve, szerintem,
ezért ment el és nem beszélt velem.”
(Pok.29:32skk.)

[1] Az idézeteket a saját fordításomból veszem: Dante: ***Isteni Színjáték***, Magvető, 2016. – Az idézeteket olykor a célnak megfelelően rövidítve adom.

Dante itt annyira semlegesen viszonyul a vérbosszú intézményéhez, hogy az szinte jóváhagyó helyeslésnek érződik.

A Buondelmonte-ügy. A leghíresebb bosszú-láncolat egy Buondelmonte nevű, vidékről beköltözött fiatalember miatt robbant ki Firenzében. Ő 1215-ben eljegyezte az Amidei család lányát, ám az utolsó pillanatban helyette egy Donati lányt vett el. A megszégyenített Amideiek bosszúból meg akarták verni Buondelmontét, ám végül – „Félmunka nem munka!" felkiáltással – inkább megölték a város közepén, a Ponte Vecchio hídnál, a Mars-szobor előtt. Ez indította el Firenzében a hosszú belviszályt a guelfek (a pápaság-pártiak, a Buondelmonti családot pártolók) és a ghibellinek (a császárság-pártiak, az Amidei családot pártolók) között.

Jaj, Buondelmonte, rossz tanácsra tetted,
hogy eskövőd helyett máshova szöktél! [= megfogadtad Donati asszony javaslatát, hogy inkább az ő lányát vedd el]
Sokan vigadnának, kik most jajongnak, [mert a bosszúláncolat őket is sújtja]
ha Isten téged az Emába veszt, [= ha útban Firenze felé belefulladtál volna az Ema folyóba]
mikor először jöttél városunkba.
(Par.16:140skk.)

Érdekes módon sem magát Buondelmontét, sem gyilkosait nem látjuk a Pokolban – csak azt a Mosca nevű politikust, akinek javaslatára az Amideiek az első bosszúgyilkosságot elkövették.

Az idézett hely további három sora viszont már Mars isten és Firenze viszonyáról szól: Mars bosszút áll Firenzén (azaz állandó háborúskodással sújtja), amiért őt, ókori védőistenét a város lecserélte Keresztelő Szent Jánosra:

De megkövetelte a csonka kő [= az ókorból itt maradt Mars-szobor],

mely őrzi ott a hidat, hogy Firenze
így áldozzon neki a béke végén. [mert attól a naptól dúl a belviszály]

Isten bosszúja a túlvilágon

A következő típus az a „bosszú" (azaz büntetés), amelyet Isten – olykor „gondviselés", olykor „isteni igazságszolgáltatás" néven – szab ki a bűnben meghalt személyekre, bűneikkel szigorúan arányosan. Dante ezt is *vendetta*-nak nevezi; mi nem mondanánk, hogy Isten megbosszulja az ő rendje – vagyis a világrend – ellen elkövetett bűnöket. Természetesen a Pokol valamennyi lakója így került oda, de mivel ez nyilvánvaló az olvasónak, Dante nem mondja ki újra és újra.

A lázadó angyalok. Amikor – még az ősidőkben – az angyalok egy csoportja Lucifer vezetésével fellázadt Isten ellen, Mihály arkangyal feladata volt, hogy leverje a lázadást és a veszteseket megbüntesse, azaz a Pokolba küldje őket örök szenvedésre:

Mihály / megbosszulta a gőgös lázadást!
(Pok.7:12)

Jázon, a nőcsábász. Dante és vezetője, Vergilius a Pokol VIII. Körében, a mindenféle csalók büntetőhelyén egy körben futó árok mélyén látnak embereket rohanni korbácsütésektől hajtva. Ez az árok az 1. Szennyrovat, a nőcsábászok örök büntetőhelye. Vergilius rámutat egy nemes, királyi tartású férfire, aki rezzenéstelenül viseli a fájdalmat.

Ez Jázon, aki bátor szívvel-ésszel
az aranygyapjút Kolkhiszból kihozta.
Útközben megállt Lemnosz szigetén,
Ott szerelmes jelekkel, szép szavakkal
rászedte Hüpszipülét, a leánykát,
aztán magára hagyta terhesen.
E bűn ítélte itt e szenvedésre,
de Médeáért is sújtja a bosszú.
(Pok.18:86skk.)

Jázon (görögösen Iaszón) ókori hős, az Argonauták expedíciójának vezetője, aki több nő életét is tönkretette. A legismertebb a Médea-történet, amely Euripidész darabjából ismert. Jázont tehát – bár bátor ember volt és a világon az első hajós – csalárd szerelmi életéért sújtja Isten bosszúja, azaz büntetése.

Kit káromolt Capaneus? A Pokolban, az istenkáromlók sivatagában Dantéék látnak egy hatalmas termetű embert a forró homokon feküdni, aki dacos nyugalommal tűri a szüntelenül ráhulló tűz-pelyheket. Dante megkérdezi vezetőjét, Vergiliust:

„Ki az az óriás, aki nem törődik
az égéssel, csak fekszik dacosan,
és nem lágyítja meg a tűzeső?”
Az óriási ember észrevette,
hogy róla érdeklődöm s így kiáltott:
„Holtan se vagyok más, mint életemben!
Ha Jupiter meghajszolná kovácsát, [= Vulcanust]
akitől egykor átvette dühödten
a villámot, mely végnapom okozta;
s rám záporozná összes nyilait,
akkor se örülhetne bosszújának...!”
„Ő egyike volt ama hét királynak, [magyarázza Vergilius Danténak]
kik Thébát ostromolták. Megvetette,
és íme, most is megveti az Istent.
(Pok.14:46skk)

Capaneus, a nagytermetű görög katona-király részt vett Théba városának mondabeli ostromában, a „Heten Théba ellen” néven ismert epizódban. Az ostrom során gúnyosan azt kiáltotta az ég felé Jupiternek (= Zeusznak), hogy védje meg a várost, ha tudja. Jupiter erre bosszúból egy villámmal agyonsújtotta pökhendi, megvető magatartásáért. A villámokat, mint vasból készült nyilakat Vulcanus (Hephaistos) készíti Jupiter (Zeusz) számára.

Mi azt gondolnánk, hogy mivel Capaneus pogány volt, a keresztény Istent nem vethette meg, hiszen nem is ismerte. Ám Dante szerint az istenkáromlás bűne ugyanaz volt a pogány főistennel, Jupiter/Zeusszal szemben, mint a keresztény Istennel szemben. Főisten – főisten. A keresztény Isten ezek szerint olyasmiért is bosszút áll (= büntet), amit Jupiter/Zeusz ellen követett el valaki.

Isten bosszúja már itt a földön

Néhány helyen Dante olyan esetet ír le, amikor Isten már itt a földön elkezdte büntetni az illetőt bűnéért.

VIII. Bonifác pápa. Dante aktív politikusi élete során VIII. Bonifác volt a pápa (uralkodott 1294–1303). Ellentmondásos figura volt, ügybuzgó és ravasz politikus, aki az egyház hatalmát akarta mindenek fölött kiterjeszteni és megerősíteni, meglehetős sikerrel. Dantéval kölcsönösen gyűlölték egymást, mert Dante szerint a pápának nem szabadna világi hatalommal, pénzügyekkel foglalkoznia, a pápa legyen pap. Bonifác érte el, hogy Dantét kitiltsák Firenzéből. Érthető, hogy a *Színjátékot* átszövi a Bonifác-ellenes érzület.

Idézetünkben egy üdvözült lélek a Paradicsomban elmondja Dante jövőjét. Az alábbi részlet első két sora utalás egy ókori mítoszra. Az ifjú Hippolytos nem viszonozta mostohaanyjának, Phaedrának szerelmes közeledését, mire az asszony bosszúból megvádolta, hogy a fiú meg akarta erőszakolni. Az ártatlan Hippolytosnak el kellett hagynia Athént. (A történet típusa azonos a bibliai József–Putifárné történettel.)

Ahogy Hippolytos elment Athénból
a gonosz, hazug mostoha miatt,
úgy fogsz Firenzéből távozni te. [= majd kitiltanak/száműznek]
Ezt már akarják, ezt már tervezik
ott, ahol Krisztust naponta eladják, [= Rómában, az anyagias pápai udvarban]
s hamar megoldja, aki kiagyalta. [= Bonifác]
A közvélemény, mint mindig, a vesztest [= téged, Dante]
fogja hibáztatni; de az Igazság
majd megmutatkozik a bosszúban.
(Par.17:46skk.)

Az utolsó másfél sor azt jósolja, hogy az Igazság (= Isten) méltón bosszút áll, azaz megbünteti az álnok pápát. Tény, hogy Bonifác pápasága rossz véget ért: mivel szembeszegült a francia királlyal, de katonailag nem tudta védeni magát, elfogták, s egy francia katona állítólag pofon is ütötte. A pápa nemsokára meghalt. A Pokolban sajnos nem mutathatja be Dante Bonifácot, mert a túlvilági utazás képzelt időpontjában, 1300-ban még élt. Dante ezért szellemesen egy már elhunyt, pokolra került előző pápával mondatja el, hogy várják már Bonifácot idelent (Pok.19:52).

Bosszú és ellenbosszú : Jézus kivégzése és a zsidók

Jézus kivégzése Dante számára sok elvi és morális kérdést vet föl – mint oly sok embernek a történelem során. Ki hibázott? El lehetett volna kerülni a tragédiát? De hogyan, ha szükségképpen így kellett történnie? Bűnös-e az, aki nála nagyobb hatalom által előre kiszabott cselekményt bonyolít le?

Annás és Kajafás. A képmutatók büntetőhelyén a kárhozottak súlyos ólomköpenyben roskadozva róják útjukat körbe-körbe. Ám van néhány képmutató, akiknek kirívóan súlyos a büntetésük: a földhöz szögezve fekszenek és tűrniük kell, hogy a többiek útjuk során folyton rájuk lépjenek, megtapossák őket. Danténak itt Catalano barát, a képmutató szerzetes-politikus mutatja meg a személyeket.

[…] *ekkor láttam valakit: keresztként*
három karóval földhöz volt szögezve.
Mikor meglátott, vonaglani kezdett
s a szakálla között sóhajtozott.
Ezt látva szólt Catalano barát:
„Akit ott látsz, keresztként kifeszítve,
ő [Kajafás] *mondta azt a Farizeusoknak,*
hogy »Egy szenvedjen inkább, mint a nép!«.
Az apósa [Annás] *is így sínylődik itt,*
és minden tagja annak a tanácsnak,
mely a zsidókra szörnyű bajt hozott.”
(Pok.23:110skk.)

Az illető széttárt karokkal fekszik, mint egy vízszintes feszület: egy-egy karó a kezeit, a harmadik a két összetett lábát szögezi a földhöz. Ez Kajafás (Kaifás) zsidó főpap (hivatalban Kr. u. 18–36, Jeruzsálem), a farizeusok (mai szóval fundamentalisták, konzervatívok) vezetője, aki azt javasolta: inkább Jézust végezzék ki – még ha ártatlan is –, mint hogy az általa indított mozgalom lázadásba torkolljon, ami római megtorlást és így a zsidó nép pusztulását vonná maga után (Jn 11,50). A „farizeus” szót hagyományosan ’álszent, képmutató’ értelemben használjuk, főleg az Újszövetség éles farizeusellenes kritikái miatt.

Az említett tanács az ókori zsidó főtanács, a Szanhedrin, amely Jézus ügyét tár-

gyalta s végül a kivégzése mellett döntött. Ezzel – a középkori keresztény felfogás szerint – a zsidók magukra végzetes bajt hoztak, mert így a zsidó nép Isten egylényegű fiának (azaz Istennek) gyilkosa lett; ezért később Isten földi büntetést szabott ki rájuk Titus római hadvezér révén, amint azt alább részletezzük.

Kajafás apósa, Annás zsidó főpap (hivatalban Kr. u. 6–15), támogatta a tanács döntését.

Megbosszulni a jogos bosszút? Paradicsomban Justinianus bizánci császár, aki hívő keresztény volt, elmeséli Danténak Róma történetét a kezdetektől fogva. A római hatalom, a birodalmi küldetés jelképe Róma címerállata, a sas: Justinianus-Dante a sast megszemélyesítve, a sas diadalmas útjaként írja le Róma történetét. A császárkorban a császárok – mondja Justinianus – a sast kézről-kézre adták tovább, olykor az utódjuknak, máskor a katonai fővezérnek.

> […] *ha megnézzük friss szemmel, tiszta szívvel: mit tett* [a római sas] *a harmadik Cézár* [= Tiberius] *kezében.*
> *Az Élő Igazság* [= Isten]*, mely szól belőlem, e császár kezén őt* [= a sast, azaz Rómát] *jelölte ki,*
> *hogy végrehajtsa Isten büntetését.* [= egy ártatlan ember kivégzését]
> (Par.6:86skk.)

Az említett harmadik Cézár valójában a második római császár, Tiberius (uralkodott Kr. u. 14–37), mert Dante a császárok (= Cézárok!) sorát Julius Caesarral kezdi, ezért Tiberius a harmadik.) Az ő uralma alatt történt Krisztus keresztre feszítése, Dante szerint Kr. u. 34-ben, mai számítás szerint 30-ban. Nagy megtiszteltetés Rómának, hogy a kereszthalál éppen a római állam jogi keretei között, az ő végrehajtó gépezete révén történhetett meg – mondja Justinianus.

Isten büntetése ez esetben nem más, mint Krisztus keresztre feszítése. Isten

ugyanis haragudott az emberiségre az első ember, Ádám bűnbeesése miatt (azaz hogy megszegte Isten tilalmát, s evett az almából). Ezt a bűnt egy ártatlan ember feláldozásával kellett jóvátenni. Isten, mivel jóságos, végül a saját fiát, Jézus Krisztust tette emberré, s adta oda e célra.

Mindez megegyezett a közfelfogással, s ma is egybevág a keresztény üdvtörténet felfogásával. Dante-Justinianusnak azonban további mondanivalója is van a zsidók szerepéről ebben az ügyben:

> *És furcsálkodhatsz, mert hozzáteszem: később, Titus kezén,* [a sas] *bosszulni indult az áteredő bűn miatti bosszút.*
> (Par.6:91skk.)

A szöveg arra utal, hogy Titus római hadvezér (később maga is császár) Kr. u. 70-ben hadjáratban verte le a zsidók felkelését Palesztinában, lerombolta Jeruzsálemet és benne a zsidók főtemplomát. De mivel érdemelték ezt ki a zsidók?

Ezt már az üdvözült Beatrice, a teológia és a hit mindentudó magyarázója fejti Dantének. (Megjegyzendő, hogy Titus a zsidók függetlenségi harcát akarta leverni, őt vallási kérdések nem érdekelték.)

„Észrevettem [mondja Beatrice Dantének] *(és én nem tévedek!),*
hogy azon töprengsz: »Jogos bosszúért
hogyan is járhat jogos büntetés?« [ezek voltak Justinianus szavai]

A nem-született ember [= Ádám] *képtelen volt*
akaratát üdvösen visszafogni, [hogy ne egyen a tiltott gyümölcsből]
s így bűnbe vitte magát is, faját is. [mert Ádám bűne öröklődik]

Ádámot azért nevezi Dante „nem-született embernek", mert őt Isten közvetlenül teremtette, tehát ő az egyetlen férfi, akit nem anya szült. Isten előírta Ádámnak, hogy ne egyen egy bizonyos fáról („akaratát fogja vissza"), ám Ádám nem látta be, hogy ez az önmegtartóztatás üdvös volna számára (mert az Édenkertben maradhatna), s evett a tiltott gyümölcsből. Ez a bűn minden emberben öröklődik, azaz bűnösnek születünk; ez az áteredő bűn (más néven: eredendő bűn). Ez alól csak egyetlen ember kivétel: Mária fia, Jézus.

Az emberiség betegen feküdt
évszázadokig, sötét tévedésben, [rossz helyről vártak megváltást]
míg végül Isten Igéje leszállt, [Krisztus megszületett Jézus nevű emberként]
s természetünket (mely távol került
Teremtőjétől) egy személybe fogta sajátmagával [egyszerre volt isten is, ember is] – *tiszta szeretetből.*

Most jól figyelj: a természet [= a biológiai, hús-vér ember], *amely*
Teremtőjével [= Istennel] *ekkor egyesült,*
bűn nélkül volt, mint teremtésekor; [mentes volt az áteredő bűntől]
de emberként ő is ki volt rekesztve
a Paradicsom-kertből, mert letért [értsd: Ádám letért]
az útról, mely az igazság s az élet.

Bár Jézus nem követett el semmilyen bűnt, de ember volt, s így beletartozott abba a körbe, amelyből az engesztelő áldozatnak jönnie kellett.

Ha tehát a keresztfa büntetését [egy ártatlan ember, Jézus kivégzését]
e fölvett természet [Krisztus emberi mivolta] *felől tekintjük,*
aligha van jogosabb büntetés; [hiszen ez Isten jogos bosszúja Ádám bűnéért]

Jézus Krisztus feláldozása („az áteredő bűn miatti bosszú") Isten akarata volt. A zsidók emberi mérték szerint persze bűnt követtek el azzal, hogy ártatlan honfitársukat, a názáreti Jézust reálpolitikai megfontolásokból hóhérkézre adták. Ez így önmagában az emberölés kategóriájába tartozna (például így bűnhődik Kádár János is Nagy Imre elpusztításáért). Isten azonban nem ezért állt bosszút a zsidókon, nem ezért küldte Titust, hogy Jeruzsálemet lerombolja, és a zsidókat szétszórja a világban.

viszont nincs jogtalanabb sérelem,
ha az elszenvedő Személyt [az isteni lényegű Fiút, Krisztus isteni mivoltát] *tekintjük,*
akihez e természet [= az emberi mivolt] *kapcsolódott.*
Így bírhat egy eset más-más hatással.
Isten s a zsidók egy halált akartak; [= Jézust feláldozni]
a föld megrengett, ám a menny kinyílt.
Most nem lehet már nehéz elfogadnod,
ha azt mondják: a jogos büntetést
bizony jogos volt később megtorolni.
(Par.7:19skk.)

Az okfejtés a következő. Bár Krisztus emberi formában megszületett („Az ige testté lett, és közöttünk élt”, Jn 1,14), mégis mentes volt az áteredő bűntől; de miután anya szülte, rá is érvényes lett az áteredő bűn miatti büntetésben. A kereszthalál így Krisztust emberi mivoltában jogosan sújtotta, hiszen magára vette emberi természetünket. Ezzel szemben Krisztust isteni mivoltában jogtalanul sújtotta a kereszthalál, hiszen ártatlan volt, ráadásul isten.

Isten azért akarta Krisztus (a saját fia!) halálát, hogy az emberiség nevében valaki bűnhődjön Ádám engedetlenségéért, az áteredő (tehát örökletes) bűnért, így végre megbocsáthasson az emberiségnek, megnyithassa előttünk – igaz, csak halálunk után – az örök élet lehetőségét. A zsidók viszont azért akarták Jézus halálát, mert az ő szemükben veszélyes képzelgő volt, aki Isten fiának és a zsidók királyának állította be magát. Krisztus halálát földrengés kísérte; ugyanakkor a menny (az üdvözülés lehetősége) kinyílt Krisztus követői, a keresztények előtt. Addig a mennyben csak Isten és az angyalok tartózkodtak.

Dante logikája szerint tehát nem az a legnagyobb baj, hogy a zsidók – Kajafás és Annás tanácsára – a halálba küldtek egy ártatlan embert, ugyanis éppen ez volt Isten akarata, hogy valaki ártatlanul bűnhődjön, s ezzel a véráldozattal mossa le Ádám bűnét. A zsidók bűne az, hogy egy bűn nélkül való isteni személyt, minden teremtmények legjobbját pusztították el. Igaz ugyan, hogy ez is pontosan Isten terve szerint zajlott, de ez a bűn akkor is bűn; ennek megtorlására küldte rájuk Isten negyven évvel később Titust. A Római Birodalom pedig büszke lehet, hogy Isten éppen az ő idejét, az ő államát, az ő hadvezérét választotta ki e célra.

46 (45). zsoltár
Velünk az Isten
Fordította: Hajdók János

Isten a várunk, sziklafészkünk,
szorultságunk két kézzel oldja.

Remegnünk nem szabad
ha megrendül a Föld
ha fordulnak az ormok
s a tengerbe romolnak
ha a vizek felzúgnak
s tajtékot ont a hullám
nyeregbe száll a vad Vihar úr
s korbácsától ledől a Hegység.

(Velünk harcol a Hadsereg Ura,
mentsvárunk Jákob Istene.)

Folyókarok ringatják Istennek Városát,
meghintik hajlokát a Fölségesnek:
az Úrnak lakhelyét, s Ő rendületlen,
már virradattól őrködik bástyáin.

Népek tombolnak, lázadoznak országrészek,
ám szózata ha mennydörög,
a Földön rettegés remeg.
Velünk vív most a Hadsereg Vezére,
fellegvárunk Jákob Királya.

Gyertek, Jáhvénak műveit lássátok,
csodáival meghökkenti a Földet.
Megálljt parancsol Ő a háborúknak szerte,
az íjakat széthúzza, őrli a lándzsákat,
s a pajzsokat a tűz fogára szórja…

„Megálljatok! Tudjátok meg: csak én
vagyok az Isten,
Fönség a Föld felett, az Ég alatt Felséges!

Mellettünk vív a Hadsereg Vezére.
Ő sziklavár, Jákob Királya.

(1978)

Fodor Géza

A bosszúvágy áriája[1]

[Mozart Don Giovanni[2] című operájában Donna Elvira, Don Juan, Donna Anna és Don Ottavio első felvonásbeli kvartettjének] utolsó szakasza két különböző síkon játszódik: az egyiken Elvira és Don Juan indulatos szóváltása zajlik, a másikon Anna és Ottavio gyanakvása lesz mind erősebb s végül sziklaszilárd. A zene alaphangját az utóbbi határozza meg, s a kvartett végét újra teljesen birtokba veszi a „jelige" motívum. A kvartett ezzel a frázissal mintegy függőben marad a levegőben. Donna Elvira eltávozik a színről, ám egy zeneileg megfogalmazott kérdés marad utána nyitva és követelőzően.

Mozart itt a zenedrámai technika, a zenedrámai hatás páratlan mesterének bizonyul. A kvartett a szó szigorúan dramaturgiai értelmében drámai. De az objektív drámai küzdelem során mindinkább kiderül, hogy a küzdelem voltaképpen nem tárgyi, hanem lelki. A küzdelem centruma a kimondhatatlan, a megfogalmazhatatlan. A zene a maga intellektuális inkognitója és emocionális egyértelműsége révén képes ezt a kimondhatatlant, ezt a megfogalmazhatatlant egy pregnáns motívum állandó gesztusszerű ismétlésével közvetlenül *felidézni.* A drámát lassan különleges lírai atmoszféra veszi körül. Amikor ez a sokértelmű és titokzatos légkör már áthatolhatatlanná válik, a küzdő felek erővel kitépik magukat belőle, és újra kirajzolódnak a dráma tiszta, objektív erővonalai. Már-már bekövetkezne a drámai klimax, de az igazi konfliktus mégis megfogalmazhatatlan, kimondhatatlan, nem tárgyi kell maradjon, s így a kritikus pillanatban a dráma újra lírai atmoszférába fordul. De a meghatározhatatlan bizonyosságnak, a gyanakvásnak és a megoldatlanságnak ez az atmoszférája oly sűrű és elviselhetetlen lesz, hogy mindenki – a négy színpadi szereplő és a néző-hallgató egyaránt – érzi: a légkör nyomása és feszültsége tarthatatlan, most a legkiszámíthatatlanabb csekélység is, mint egy eltévedt szikra, elegendő a robbanáshoz. Az egész operatörténetben nincs még egy olyan baljós és önmagán megbukó pillanat, mint a kvartettet záró teljes szünet pillanata. Elvira kétségbeesetten kimenekül a szituációból, elhagyja a színt. Anna és Ottavio tudatában, egész idegrendszerében lázasan alakul egy viszolygó érzés, mint valami meghatározatlan rosszullét, amely sem elmúlni, sem leteríteni nem hajlandó. Don Juan nem interiorizálja az atmoszférát, de érzi külső veszélyességét, és minél előbb meg akar szabadulni ebből a helyzetből. Közömbös hangú, konvencionális recitativo seccóban ajánlja fel Donna Annának lovagi szolgálatait, majd sietve elbúcsúzik:

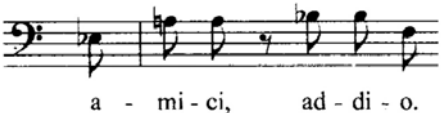

Ebben a búcsúformulában Noske figyelt fel a „tradimento" motívumra (Esz-A-B).[3] íme az önkéntelen elszólás, Don Juan spon-

[1] Részlet Fodor Géza: *A Mozart-opera világképe* című monográfiájának *Don Juan*-tanulmányából. A monográfia 1974-ben jelent meg a Magvető Könyvkiadónál a *Zene és dráma* című tanulmánykötetben. A Hét Hársban közölt szöveget a némileg átdogozott 2002-es kiadás alapján idézzük (Budapest, Typotex, 188–195).

[2] Az opera eredeti librettója olasz nyelvű, tanulmányában Fodor Géza – és az általa sokszor idézett Kierkegaard *Vagy-vagy* című művének magyar fordításai – a német hagyományban elterjedt *Don Juan* névformát használják, az 1982-es olasz nyelvű felújítás előtt Magyarországon is ezzel a címmel játszották Mozart operáját.

[3] Vö. F. R. Noske: Don Giovanni: Musical Affinities and Dramatic Structure. *Studia Musicologica XII.* Akadémiai Kiadó, 1970, 201.

tán önmaga elárulása, az előreláthatatlan szikra, amely most már feltartóztathatatlanul kiváltja a robbanást.

Donna Anna számára elemi erejű belső robbanás fényénél világosodik meg a rejtély. Pontosabban annak egy vonatkozása: apját Don Juan ölte meg. A 10. recitativo és D-dúr ária *(„Don Ottavio, son morta"; „Or sai chi l'onore")* c-mollban, egy rendkívül pontos és kifejező zenekari kontraszttal kezdődik. A csellók és nagybőgők szólamának a mélyből hullámhegyként felduzzadó menete szinte fizikai mivoltában érzékelteti Anna egész valójának felkavarodását, a már-már ájulásba kergető undort. De nem adatik meg a jótékony öntudatlanság. A teljes zenekar hatalmas forte kitörésében szakad fel az iszonyat hangja. Nagyon fontos, hogy a felkavarodó undor, a kirobbanó iszonyat egyértelműen a *gyilkos* azonosításával kapcsolatos, és semmilyen összefüggésben sincsen az érzéki, erotikus szférával. Az azonosítás végleges, a *„quegli* è *il carnefice del padre mio"* után a teljes zárlat jelzi, hogy ez már nem gyanú, hanem bizonyosság. Don Ottavio ámulva figyeli Donna Anna szavait, s amit mondott, az oly váratlanul érte, oly idegenül csengett, hogy inkább különösnek tetszik neki, mint ijesztőnek. Ottaviót szerelme csak szelíd élmények iránt teszi fogékonnyá, Anna katasztrófaélményével szemben értetlen és tehetetlen. Anna elmeséli neki az éjszaka történetét. Kezdetben nyugodt elbeszélő hangja mind izgatottabbá válik. Amikor Ottavio megérti, hogy szerelmese is veszélyben volt, rajta is felindulás vesz erőt. Egész életét a szerelem tölti be, az határozza meg világképét, a világhoz való viszonyát. Csak azt képes átélni, ami közvetlen kapcsolatban van szerelmével, s a valóságot vágyai szerint másítja meg. Amikor tehát Anna saját megpróbáltatását mondja el, Ottavio végre igazán együtt érez vele, tényleg megrendül. De az elbeszélés során Anna is egyre felindultabb lesz, szinte újraéli a történteket; amikor ott tart, hogy segítségért kiáltott, a zenekarból újra kitör az iszonyat hangja. Ettől mintha kissé megkönnyebbülne, nyugodtabban folytatja az elbeszélést: senki nem jött a segítségére, az ismeretlen támadó hevesen átkarolta, már azt hitte, elvész. Ottavio most már valóban feldúltan, szinte kétségbeesve tör ki. Anna talán csak most éli át teljesen akkori helyzete súlyosságát, gyötrődve mondja el kétségbeesetten vakmerő küzdelmét és szabadulását. Ebből az elbeszélésből is kiderül, hogy Donna Anna abszolút közömbös Don Juan érzéki hatalmával szemben, kétségbeesettsége kizárólag a fizikai erőviszonyok egyenlőtlenségének evidenciájából fakadt, nem pedig az érzéki zsenialitás ellenállhatatlanságának élményéből. Anna úgy meséli el Don Juannal való kalandját, mint egy közönséges rablótámadást. Anna tehát megmenekült, s Ottavio megkönnyebbülten, hálásan lélegzik fel. Anna most érkezik el elbeszélésében ahhoz a ponthoz, ahol Don Juannal való jelenete kezdődött az introdukcióban. Újra meg újra megszólal a zenekar forte kitörése, az iszonyat hangja. Ez az intonáció félreérthetetlenül, egyértelműen a gyilkossághoz kapcsolódik. Don Juan, az erősebb, megölte a szerencsétlen öregembert. Anna ezzel az állítással zárja elbeszélését, és felháborodott közlését közvetlenül követi az ária.

A bosszúária hagyományos típusa, a két ellentétes – aktív támadó, illetve passzív fájdalmas – karakterű zenei anyagot összekapcsoló forma valószínűleg egész operatörténeti pályafutása során csak egyetlenegyszer, itt, Donna Anna áriájában volt képes egy ember életproblémáját a maga individuális mivoltában kifejezni. Ez a bosszúária ugyanis minduntalan rácáfol önmagára. Volt már szó róla, hogy Anna *elemi* kötelességének érzi a bosszúállást apja haláláért, a lovagi konvenció betartását. Most, hogy felismerte, azonosította a gyilkost, ez a meggyőződése új szenvedéllyel telítődik.

Felháborodása hirtelen heves bosszúvágygyá változik, s az ária kezdete – a zenekar fenyegető morajlása és indulatos gesztusképletei, az énekszólam nagy hangközei és pontozott ritmikája – a maga átütő és mégis konvencionális hangjával pontosan kifejezi a pillanatnyi elvakult szenvedélyt. Ám amint az apjára fordítja a szót, Anna megfeledkezik a bosszú szenvedélyéről, hangja elérzékenyül:

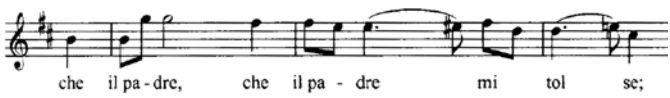

Bár rögtön újra magára kényszeríti a heroina szerepét, ez a kis részlet éppen epizodikusságával, a bosszútiráda folyamatát élesen megszakító átmeneti hangváltásával nagyon sokatmondó. Ez a zenei kontextusban teljesen idegen, önmagában viszont a környezeténél összehasonlíthatatlanul személyesebb, őszintébb, közvetlenebb és igazabb hang tulajdonképpen nagyon jellemző *elszólás*. Donna Anna problémája nem fogalmazható meg és nem oldható meg adekvátan a lovagi konvenció keretein belül. A lovagi világképben a bűn (pl. a gyilkosság) megsérti, a büntetés (a bosszú) pedig helyreállítja az erkölcsi világrendet. Az ügynek nincsenek *további* személyes vonatkozásai. Donna Anna számára viszont a Komtur megölésének egyetlen igazán lényeges következménye van: élete egyik alapvető affektusa, kötődése tárgy nélkül maradt, s így felborult személyiségének egyensúlya. Annára nem kisebb feladat hárul, mint hogy teljesen új alapokon építse fel, rendezze be az életét. Ez azonban nem megy egy csapásra. Don Ottavio éppen ezt képtelen megérteni. Mint ahogy azt sem érti, hogy ezt a folyamatot nem lehet kívülről *közvetlenül* elősegíteni. Kétségtelen, hogy Anna számára (s ezt ő maga is tudja) Ottavio szerelme jelenti élete perspektíváját. De ez a tudat pillanatnyilag mégsem old meg semmit. Annának végig kell élnie önmagában már kialakított és feldúlt világának teljes összeomlását, s csak *közvetve* lehet segíteni abban, hogy saját szükségleteiből, vonzalmából és érzéseiből kiindulva ismerje fel, mi az „igaz viszony" közöttük, a kifejezésnek abban a mély és gazdag értelmében, ahogy Goethe használja Charlotte von Steinhez írott híres versében.[4] De tudnunk kell, és Ottaviónak is tudnia kellene, hogy ebben a pillanatban Anna még csak a válság kezdetén áll, nemcsak a megoldástól, hanem még a mélyponttól is távol. Csakhogy Ottavio mindebből semmit sem fog fel. És ne feledjük, hogy Anna, amikor bosszúállásra szólítja fel vőlegényét, nemcsak azt kénytelen megérezni, hogy a bosszú milyen csekély élete problémájához képest, mennyire nem oldana meg belőle igazán semmit, de úgy látja, hogy gyakorlatilag még ez a csekélység is keresztülvihetetlen, hiszen Ottavio valójában minden problémájával magára hagyja, még konvencionális kötelezettségét sem óhajtja teljesíteni. Mert szükségképpen ő sincsen tisztában Ottavio habitusának igazi jelentésével és jelentőségével. Egyáltalán nem csoda hát, hogy Anna egész énjét az apa fájdalmas emléke tölti be. Donna Anna most már nem egy önkéntelen „elszólás" erejéig, hanem áriája egész középső részében átadja magát a tárgyától erőszakosan megfosztott szeretet meddő fájdalmának. Egy mélyen sebzett lélek hangja ez, meg kell értenünk belőle: ha Anna egyáltalán élni akar, valami nagyon közvetlen és reális célt kell megragadnia. Csak tisztelni lehet ezt a lányt, amiért nem vész el teljesen fájdalmában, hanem akár csak egy olyan konvencionális célkitű-

[4] „Miért adtad, végzet, azt az érzést, / mely a furcsa forgatagon át / kémlelőn egymás szemébe néz, és / tudja kettőnk igaz viszonyát?" (Johann Wolfgang Goethe: *Charlotte von Steinhoz*, fordította Vas István)

zéssel is fenn képes tartani magát, mint a bosszúállás. Eltökélten küzdi le elérzékenyültségét, s a bosszúária folytatódik. De a belső bizonytalanság minduntalan kifejeződik. Elárulja ismét az „elszólás", a hisztérikus dinamika (ötszöri forte-piano váltás) a repríz végén, az öngerjesztő szenvedélyesség a kódában és végül a zenekari utójáték meglepő dinamikai effektusa:

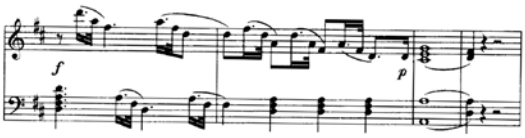

Donna Anna áriája végén a zene a hatalmas erőfeszítés után – Abert szavával élve „magába roskad".[5]

Donna Anna áriája két esztétikai problémát vet fel. Először: ábrázolhatja-e a zene valamely emberi életnyilvánítás problematikus voltát önnön problematikusságával? A d-moll kettősben és a D-dúr áriában egyaránt azt tapasztaljuk, hogy Anna bosszúzenéje sokkal konvencionálisabb, általánosabb, személytelenebb, üresebb, mint elérzékenyüléseinek zenei nyelvezete. Nem kétséges, hogy az utóbbin fejezi ki igazi életproblémáit, míg a bosszú éppen ezeknek a problémáknak a megoldását helyettesítő pótszer, amihez nincsen igazán belső köze, de mégis kénytelen élni vele. A bosszúkonvenció emberi kétértelműségét fejezi ki a bosszúzene konvencionalitásának esztétikai kétértelműsége. Csakhogy az ilyesfajta effektusok alkalmazása igen kétélű. Egyrészt kétségkívül tökéletesen kifejeződik, hogy Donna Anna mindinkább belehajszolja magát a bosszú szenvedélyébe anélkül, hogy lénye közvetlenül megnyilatkoznék benne. Sőt, még a jellem, az emberi viszonylatok összessége, a formafolyamat egésze is igazolja, hitelesíti az effektus *belső* szükségszerűségét. Másrészt viszont elementáris, megszüntethetetlen tény, hogy maga az effektus *közvetlenül* mégiscsak üres, bombasztikus és nem igaz. Itt tehát nem egyszerűen a zenei konvenció kompozíciós értékéről van szó. Hiszen – főként Szabolcsi Bence művei nyomán – tudjuk, hogy milyen felbecsülhetetlen kincs Mozart (és nemcsak Mozart) számára a zenei konvenció, a „zenei köznyelv". Nemcsak a „normális" megformálás, hanem az extrémitás ábrázolásának tekintetében is. Donna Elvira például gyakran elavult konvenciórendszerben szólal meg. De ezt nemcsak Elvira jellemének belső szükségszerűsége, zenei megformálása egészének összefüggései igazolják. Elvira vulkanikus temperamentuma, lényének lényegi excentricitása olyan spontán vehemenciával nyilatkozik meg az elvont értelemben véve konvencionális nyelven, hogy *közvetlenül* hitelesíti azt. Donna Anna bosszúintonációi esetében viszont a belső meggyőződés hiányát kifejező hiteltelen megnyilatkozás az ábrázolás tárgya. De mivel az ábrázolás minősége közvetlenül azonosul az ábrázolás tárgyának minőségével, Mozart eljárása e helyütt művészileg problematikus. A második probléma szervesen összefügg ezzel. Az opera műfajának egyik alapvető belső követelménye, hogy a zenei drámát *következetesen* vissza lehessen vonatkoztatni a színpadra, *minden* mozzanatát ki *lehessen* fejezni a színpadon, le lehessen fordítani az operai színjáték nyelvére. Mozart a *Figaro házasságá*ban az operatörténetben egyedülálló tökéletességgel oldotta meg ezt a feladatot. Kérdés azonban, hogy Donna Anna áriájának belső zenei drámája visszavonatkoztatható-e még a színpadra, és belekomponálható-e szervesen az opera színpadi logikájába, azaz egyáltalán következetesen megvalósítható-e operaszínpadilag Mozart zenei drámája. Ami az első kérdést illeti: a bosszúária belső ambivalenciája a színpadi megvalósításban szükségképpen elsikkad. Tekintettel arra, hogy Mozart a bosszúzene *kényszere-*

[5] Hermann Abert: *W. A. Mozart I.* Leipzig, VEB Breitkopf & Härtel Musikverlag, 1955. 414.

dettségét nem karakterben és kompozícióban, hanem kvalitásban fogalmazza meg, az előadás pusztán a bosszúintonációk megszólaltatása révén eltünteti az ellentmondást és egyértelműen heroizál. Nem változtat ezen a két érzelmes „elszólás" és az ária elérzékenyült középső része sem. Az előadásban mindig két egymás mellett egyformán érvényes lelkiállapot és intonáció kontrasztja szólal meg, holott a zenében csak a befelé forduló fájdalom teljes érvényű, a bosszúvágy nagyon is feltételes. A zenében a két hang viszonya az alárendelés, de ez az előadásban óhatatlanul mellérendeléssé válik. Donna Anna áriája tehát az operaszínpadon nem adható elő adekvát módon. Ez viszont a kompozíció egésze tekintetében újabb problémákhoz vezet. Ugyanis összezavarodnak a zenei és a színpadi dráma dimenziói. Nem véletlen, hogy a Don Juan-drámákban nem játszik igazán lényeges szerepet a női bosszú. Sőt, az elcsábított nők alakja mindig kissé kétértelmű. Az álöltözet segítségével történő, megtévesztésen alapuló csábítás, a maga rendkívül primitív brutalitásában spontán módon felháborító és komikus is egyszerre. Egyetlen drámai funkciója az, hogy terhelő Don Juanra nézve, az elcsábított nőt érintő emberi következményei kívül esnek a drámai ábrázolás körén. Ez minden Don Juan-dráma magától értetődő előfeltevéséből következik: Don Juannak *nem lehet* igazi földi ellenfele. Ennek megfelelően modellálják az alakok formátumát. Elvileg Mozart operájában is ez a helyzet. Mozart zeneileg ebben a szellemben formálja meg Donna Anna drámáját. Az alak ambivalens karaktere, a bosszúvágy monumentalitásának kompenzációszerűsége egyértelművé teszi a belső gyengeséget, formátuma összemérhetetlenségét Don Juanéval. A *színpadon* viszont ez az ambivalencia eltűnik, a kétértelműség összetettségnek látszik, a belső gyengeség kompenzálása pedig valódi monumentalitásnak. Donna Anna bosszúáriája az előadásban feltétlenül heroikus, s így a színpadi alak formátuma nagyobbnak tűnik a zenei alakénál, Anna Don Juan méltó ellenfelévé válik. Ez a benyomás nemcsak a zenei koncepció egészével ellentétes, hanem rövidesen a színpadon is tarthatatlanná válik. Az a tomboló bosszúvágy, amely nem realizálódik tettben, a színpadon mindenképpen problematikus, sőt komikus. Nem kétséges viszont, hogy Donna Anna alakjára ebben az operában a komikum árnyéka sem eshet. Az ária heroizmusa és Anna tehetetlensége között tehát újabb törés van, amit a színpadon nem lehet áthidalni. Természetesen mindezek a színpadi problémák megoldódnak a zenében, de éppen arról van szó, hogy Donna Anna zenei drámáját nem lehet következetesen visszavonatkoztatni a színpadra. Ezzel az áriával kapcsolatban kell először szembenéznünk azzal a *Figaro házasságá*-ban ismeretlen jelenséggel, hogy a zenei dráma és a színpadi dráma kongruenciája megbomlik, a kettő dimenziói összekeverednek, s a zene lassan eloldozódik a színpad talajától.

Ez a probléma nem azonos azzal, hogy Mozart zenéje minduntalan túlmegy a szövegkönyv keretein, hogy a zenedráma mindig más, mint a librettóban rögzített drámai vázlat, hogy Mozart operáiban kizárólag a zenei ábrázolás autentikus esztétikailag. Mindez természetesen igaz, de – mint mondottuk – az opera műfaj, a zenei dráma *belső* követelménye a zenei és a színpadi ábrázolás kongruenciája, a zene *következetes lefordíthatósága* a színház nyelvére. Nem lehet kérdéses, hogy Mozart a *Szöktetés*-ben radikálisan meghaladta a szövegkönyv lehetőségeit, a zenei koncepció mégis realizálható a színpadon. A *Figaro* pedig éppen ebben a tekintetben egyedülálló mestermű. A *Don Jnan*-ban viszont maga ez a belső *elv* válik problematikussá. És nemcsak egy pillanatra, nemcsak kivételesen Donna Anna D-dúr áriájában.

Erős vár
Luther Márton zsoltára
Fordította: Szabédi László

Erős vár a mi Istenünk
és oltalom és fegyver;
a bajban Ő segít nekünk,
mely ránk szakadt sereggel.
A régi Gonosz
újra ostoroz;
fegyvere merő
csalárdság s nyerserő;
a földön nincs, ki bírja.

Erőnk erőtlen ellene,
ha hadával eláraszt,
de megküzd értünk Az vele,
kit Isten maga választ.
Ha kérded: ki az?
Jézus Krisztus az,
hadak Hadnagya,
igaz Isten maga,
Ő győzni fog a harcban.

S ha ördögök rontnak nekünk,
s ha elnyelni akarnak,
mi semmitől sem rettegünk,
tudjuk a diadalmat.
Ha földi király
ijesztve kiáll,
nevetünk dühén:
ítélet van fején:
egy ige őt elejti.

Az Ige rontatlan megáll
a rontók közepette,
mert oldalunkon Isten áll
s szent Lelkének kegyelme.
Elveszhet a rest
vagyon, hírnév, test,
fiúnk, asszonyunk, -
diadalmaskodunk:
miénk marad az Ország.

(1934)

P. Eőry Vilma

Erős vár a mi Istenünk...

Luther *Ein feste Burg...* című énekének történeti és stilisztikai áttekintése a magyar zsoltárirodalomban[1]

A Hét Hárs mostani számának versillusztrációit a 46. (a Vulgata szerint 45.) zsoltár és Luther-féle parafrázisának fordításai adják. A 16. századi fordításokat a könnyebb érthetőség kedvéért mai betűjelöléssel, esetenként mai hangalakkal közöljük.
Az első fennmaradt énekeskönyv, amelyben megtalálható Luther éneke, Andrew Rauscher 1531-es könyve, de feltehetően szerepelt Joseph Klug 1529-es könyvében *Der xxxxvi. Psalm. Deus noster refugium et virtus* címen, valamint Hans Weiss 1528-as énekeskönyvében. Feltételezhető tehát, hogy 1527 és 1529 között született, mert Luther énekeit általában röviddel elkészültük után kinyomtatták. Az *Erős vár* a protestánsok egyik legkedveltebb éneke lett, mozgósító hatása miatt a reformáció „harci dalának" is hívták, Marx pedig a század *Marseillaise*-ének nevezte. Az éneket már 1536-ban lefordították svéd nyelvre, a hagyomány szerint II. Gusztáv Adolf svéd király ezt játszatta csatába induló csapatainak a harmincéves háborúban.
Eőry Vilma tanulmányának alábbi részlete a protestáns magyar nyelvű fordítások történetét foglalja össze.

[1] A teljes tanulmány eredetileg a Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára* című kötetben jelent meg. Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984. 263–280. A Hét Hársban a 263–268. oldalon található részt közöljük, a hivatkozásokat a tanulmány eredeti formája szerint adjuk meg.

Minden nemzet irodalmában vannak olyan művek, amelyeket idegen nyelvből fordítottak vagy dolgoztak át, először talán jó pár száz évvel ezelőtt, mégis szervesen az illető irodalomhoz tartozónak érezzük őket. A reformáció magyarországi elterjedésével együtt ébredt föl az igény az anyanyelvűség iránt: az addigi szórványos kódexfordításokat egymás után követték a mind teljesebb biblia- és zsoltárfordítások, s ezek között volt Károlyi Gáspár 1590-ben Vizsolyban kiadott teljes Bibliája is, amely évszázadokon át szolgált mint protestáns Biblia, szinte változtatások nélkül, s nyelvével évszázadokra a protestáns biblikus stílus mintájává vált. Jelentőségében természetesen nem mérhető ehhez egy ének fordításainak a története a magyar egyházi irodalomban. Az ének kis terjedelme miatt viszont jó alkalom kínálkozik arra, hogy egy, a reformáció utáni első évtizedekben keletkezett alkotás útját végigkísérve a további évszázadokon az egész protestáns költészetet, a biblikus–zsoltáros stílus kialakulását, továbbélését és esetleges változásait nyomon követhessük, s legalább keresztmetszetszerűen vizsgálhassuk.

Protestáns *költészetet* mondtam, nem véletlenül, hiszen Luthernek ez az éneke a magyar irodalom szerves részévé vált. Különös jelentőségét már keletkezése, illetve fordítása idején, a 16. században megszerezte. A bibliafordításokkal, a magyarra fordított zsoltárokkal vagy eredeti magyar énekekkel együtt vallási szerepe mellett, illetve ezzel együtt az anyanyelv erejével politikai szerepet is betöltött: összetartó erő volt a három részre szakadt ország lakói között. Kitüntetett szerepe volt már akkor is, a későbbi századokban is az *Erős vár*…-nak, mert a templomban gyakran énekelt himnusz jellegű ének szövegét emberek százezrei tanulhatták meg, tehették sajátjukká. Talán e népszerűség az oka annak, hogy a változó kor igényeihez, nyelvéhez, stílusához igazodva időről időre újra lefordították vagy átdolgozták, ahogy a Bibliát is.[2]

A fordítások története. 1536-ban jelent meg az a protestáns énekeskönyv, amely töredékeiben ugyan, de a mai olvasó rendelkezésére áll, hogy az első protestáns énekváltozatokat tanulmányozza. A *Gálszécsi- énekeskönyv* töredékei között találtak már Luther-énekfordításokat is, a megtalált énekek között azonban nincs az *Erős vár,*[3] de nincs kizárva, hogy benne lehetett, hiszen 1526-ban keletkezett, és az 1528-ban Wittenbergben megjelent Weiss-féle énekeskönyvben már olvasható volt. A mai ismereteink szerinti első *Erős vár*-fordítás Huszár Gálnak az 1560-ban valószínűleg Óváron megjelent énekeskönyvében található. Ez az énekeskönyv az első terjedelmes, nem töredékes kiadás ebben a műfajban, s „az őse és kiindulása mind az evangélikus, mind a református magyar nyelvű énekeskönyveknek egészen a mai napig”.[4] A himnológusok már

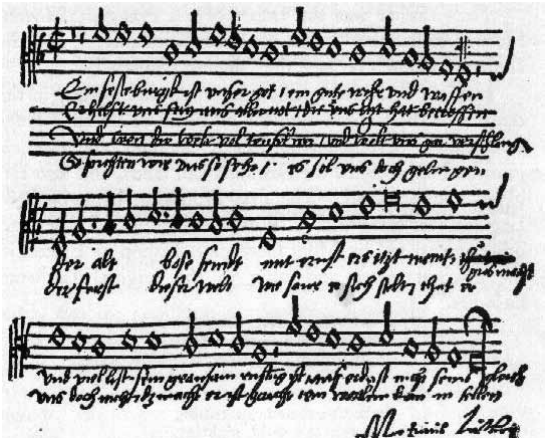

[2] Ruzsiczky Éva: A Biblia újra fordítása. In Bart István–Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981. 415.

[3] Szilády Áron: *Gálszécsi István énekes könyve első íve* (Krakko Vietoris. 1536) ItK 1911. 373–6; – Payr Sándor: *Luther és az egyházi ének* (TheolSz 1927.26).

[4] Borsa Gedeon: *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve* (ItK 1976. 372).

régen tudtak róla, de csak 1975-ben találta meg a ma egyetlen ismert példányát Borsa Gedeon Stuttgartban a Württembergische Landesbibliothekban.[5] Benne van tehát az *Erős vár* eddig ismert első fordítása a 80. énekként a zsoltárok között, és szövege csaknem teljesen azonos azzal, ami az 1566. évi *Váradi énekeskönyv*-ben található, s amit már régóta ismerünk. Annyi feltétlenül biztosra vehető, hogy a két szöveg ugyanannak a fordítónak a munkája, a különbségek inkább helyesírásiak, és inkább az ország két egymástól távol eső nyomdájának a sajátosságaiként tekinthetők. Mivel azonban kéziratom elkészülése idején *Huszár Gál énekeskönyve* még hozzáférhetetlen volt a kutatás számára, hasonmás kiadása csak később jelent meg, vizsgálataim alapját a *Váradi énekeskönyv* szövege adja.

A fordítást Ember Pál[6] és Bod Péter[7] szerint Skaricza Máté református lelkész és rektor készítette, aki korabeli iratok tanúsága szerint Wittenbergben is járt. Szerzőségét később azonban kétségbe vonta Barla Jenő[8], s azóta is vitatják, ki fordíthatta. Skariczát azért zárják ki a szerzőségből, mert mivel 1544-ben született, kevéssé valószínű, hogy a *Váradi énekeskönyv* neki tulajdonított három énekét ő fordíthatta volna. Most, már ismerjük egy 1560. évi kiadását is, még valószínűtlenebb, hiszen Skaricza akkor csak tizenhat éves volt. A fordító személyétől függetlenül azonban: a fordítás olyan sikeresnek bizonyult, hogy évszázadokon keresztül ezt a változatot találjuk meg a protestáns énekeskönyvekben. Ez áll az 1569-i Szegedi Gergely-féle debreceni református énekeskönyv 35. lapján, az 1570-i debreceni mintájú énekeskönyv ugyancsak 35. lapján, Huszár Gál

1574. évi evangélikus énekeskönyvének a zsoltárokat tartalmazó részben az 54. lapon, az 1579. évi debreceni énekeskönyv 33. lapján ugyancsak a zsoltárok között, Bornemisza Péter 1582-ben megjelent evangélikus énekeskönyvében a 99. lapon, a valószínűleg 1590-ben megjelent debreceni református énekeskönyv 40. lapján, az 1593. évi *Bártfai evangélikus énekeskönyv*-ben a 97. lapon, a Vízkereszt utáni dicséretek között, egy 1597-ből való debreceni református imádságos- és énekeskönyvben az 5. részben. Könnyen föltérképezhető az ének 16. századi sorsa az énekeskönyvek alapján, hiszen a *Régi magyar nyomtatványok* (Borsa–Hervay–Holl–Kafer–Kelecsényi: *Régi magyar nyomtatványok* I. 1971) ezek között nagyon jól eligazít. Az összeállítás II. kötete 1635-ig térképezi föl egyéb nyomtatványok között az énekeskönyveket is: összesen tizenhárom olyant, amelyikben benne van az *Erős vár*. 1635-től kezdve azonban egyre nehezebben követhetők maguk az énekeskönyvek is, és így az ének története is. Minden föllelhető későbbi énekeskönyv átvizsgálása további kutatásokat kíván, remélhetőleg azonban a jó néhány átnézett példány, ha nem teljes is, de hiteles képet ad az ének megjelenéséről, elterjedtségéről. Az

[5] Borsa: i. m. 367–77.

[6] Lampe–Ember: *Historica Eccles. Ref. Utrecht* (1728. 736–43).

[7] Bod Péter: *Magyar Athenas* (1766. 243–4).

[8] Barla Jenő: *Skaricza Máté zsoltárköltészete* (ProtSz 1901. 720–1).

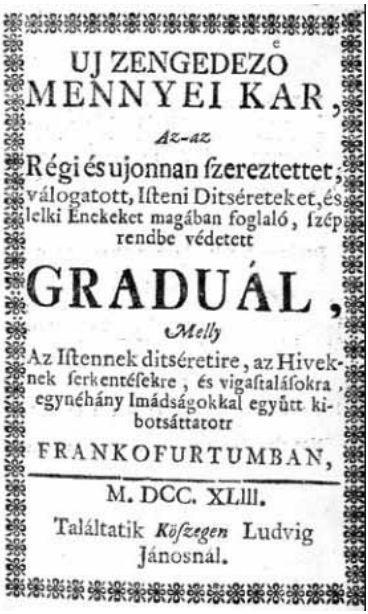
UJ ZENGEDEZÓ
MENNYEI KAR,
Az-az
Régi és ujonnan ſzereztettet,
válogatott, Iſteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, ſzép
rendbe védetett
GRADUÁL,
Melly
Az Iſtennek ditséretire, az Hivek-
nek ſerkentéſekre, és vigaſztaláſokra,
egynéhány Imádságokkal együtt ki-
botsáttatott
FRANKOFURTUMBAN,
M. DCC. XLIII.
Találtatik Köſzegen Ludvig
Jánosnál.

1692–96 között megjelent *Zöngedező Menyei Kar* (Lőcse) például nem tartalmazza az *Erős vár* fordítását. Az 1743. évi *Új Zengedező Mennyei Kar*-ban azonban már benne van a 713. lapon 454. sorszámmal a német megfelelő kezdősoraival együtt, és kétségtelenül azonosnak mondható az első változattal az apróbb eltérések ellenére is. Az *Új Zengedező Mennyei Kar* 1778. évi kiadásában levő *Erős vár*-fordítás az 1743. évi kiadástól szinte csak helyesírásában tér el, ugyanígy az 1816. évi kiadásbeli is. Az 1805-ben Pozsonyban kibocsátott *Dunántúli Új Énekes Könyv*, „mely a' régi Graduál szerint alkalmatos igazításokkal és némelly régi énekek helyett újakkal jobbítva készíttetett", még mindig ezt a változatot közli, de már több szórendi változtatással és szócserével. Kis János 1811. évi úgynevezett *Nagy-győri énekeskönyv*-ében és annak későbbi kiadásaiban azonban újra nem szerepel. Gyakorlatilag tehát egészen az 1911. évi *Dunántúli énekeskönyv* megjelenéséig nincs az éneknek széles körben elterjedt újabb változata.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy közben nem is készültek újabb változatok. Az 1840-es évek elején Mária Dorottya Habsburg főhercegnő buzdítására többen fordítottak Lutber-énekeket magyarra. Többek között Székács József, Török Pál, Karsay Sándor, Sántha Károly, Stromp László fordították le az *Erős vár*-t, de Payr Sándor még kilenc nevet említ.[9] Sem ő, sem Vietórisz József nem tartotta azonban elég sikeresnek a fordításokat, amelyek pedig a negyvenes években nyomtatásban is megjelentek.[10] Payr Sándor még későbbi próbálkozásokról is említést tesz, de igazi jelentőségüket abban látja csupán, hogy már „eredeti rövid verssorokban" készült a fordítás.[11] Erre a pályázatra jött létre Székács Józsefnek az a fordítása is, ami később, 1879-ben megjelent a *Nagy-győri énekeskönyv*-höz csatolt függelékben, ez is már az új, ma is énekelt, eredeti ritmust képviselte. (Ugyanez a változat van meg a későbbi kiadásokban, például az 1903. éviben is.)

Meg kell említeni még egy eddig publikálatlan változatot, amelynek az Evangélikus Országos Múzeumban található másolatára dr. Fabiny Tibor hívta fel a figyelmemet.

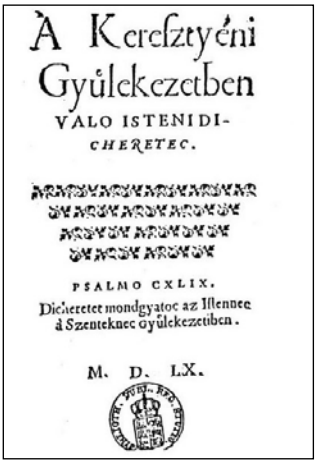
A Keresztyéni
Gyülekezetben
VALO ISTENI DI-
CHERETEC.
PSALMO CXLIX.
Dicheretet mondgyatoc az Iſtennek
á Szenteknek gyülekezetiben.
M. D. LX.

[9] Payr: i. m. 43–4.

[10] Payr: uo.; Vietórisz József: *Luther énekének magyar fordításai (Evangélikus tanárok évkönyve* 1909–10).

[11] Payr: i. m. 43.

Zelenka Dániel vanyarci lelkész, később nógrádi főesperes fordította le Luther énekét 1847-ben. Fordításának fölfogása, stílusa és formája alapján ahhoz a fordítócsoporthoz tartozik, amelynek képviselői a negyvenes években a Habsburg főhercegnő buzdítására fordították le Luther énekét.

Az 1911. évi *Dunántúli énekeskönyv*-ben jelent meg először (már ott is 256. sorszámmal) a ma legelterjedtebb és még mindig hivatalos változat. Körülbelül negyven különféle, az új énekeskönyv számára készített fordításból választott ki egyet az erre alakult bizottság, s néhány szó változtatással ezt tette hivatalossá.[12] Az előszó V. lapján ez olvasható: „Meg kellett állapítanunk Luther hatalmas énekének, az »*Erős vár*« -nak dallamát is, melyet eddig sokszor felette bántó zavarodással négyféleképpen is énekeltek a gyülekezetek. Mi az eredeti, rövidebb sorokból álló, s ennélfogva élénkebb, erőteljesebb formát választottuk, melyet az evangélikusok ma már az egész világon így énekelnek. Ehhez képest fordítottuk le az eredeti szöveget, s ehhez alkalmaztuk a dallamra írt többi éneket is."[13] Mivel az alapul választott fordítást név nélkül küldték be, a fordító személye tulajdonképpen ismeretlen, a további kiadásokban is csak Luther Márton neve szerepel a szöveg után. Egyházi körökben azonban elég általánosnak látszik az a vélemény, hogy Payr Sándor lett volna a fordító; emellett szól, hogy az 1939-ben Szarvason megjelent énekeskönyvben az ének alá ez van írva: Dr. Payr S. és Dr. Stromp L., és az is, hogy Payr Sándornak erről a változatról szóló elemzéséből nem kevés elfogultság olvasható ki, határozottan védi néhány vitatott megoldás létjogosultságát.[14]

Ezzel azonban az *Erős vár* története még korántsem ért véget. A ma is érvényes változatot elégtelennek tartva írt ki az Evangélikus Egyház pályázatot Luther *Ein feste Burg*jának magyarra fordítására 1934-ben. A fölhívást több egyházi lapban és napilapban is közzétették, s általános követelményként a következőket állították a pályázók elé: „tartalmi és alaki hűség, énekelhetőség, jó hangzás, jó vers és jó magyarság, a természetes egyszerűség és népiesség s végül, amiben Luther énekének a titka rejlik: az erő. Ennek a fordításból nem szabad hiányozni".[15] A pályázatra összesen százharminchat pályamű érkezett be,[16] a háromszáz pengős pályadíjra azonban a bíráló bizottság egyik művet sem tartotta érdemesnek. A levéltári iratok tanúsága szerint (a pályázat teljes anyagát őrzik az Evangélikus Országos Levéltárban) valóban sok volt közöttük a gyenge próbálkozás, de volt néhány egészen jó, s néhány részleteiben érdekes fordítás is. Akkor még senki sem tudta, hogy a pályaművek között van József Attila fordítása is, ezt csak jóval később fedezte föl Koren Emil,[17] ahogy csak később derült ki az is, hogy Szabédi László is részt vett a pályázaton.[18] A többi pályázó nevét rejtő boríték még ma is zár-

[12] Payr: i. m. 44

[13] *Keresztyén Énekeskönyv* (1911. Előszó V).

[14] Payr: i. m. 44–5.

[15] *Evangélikus Élet* 1934. 6. sz. 3.

[16] Részletesen erről l. Koren Emil: *József Attila és Luther Márton diadalmi himnusza* (ItK 1966. 656–62)

[17] Koren: i. m.

[18] Sólyom Jenő: *„Az Ige rontatlan megáll" (Evangélikus Élet* 1974. okt. 6.).

va van, kinyitni csak akkor lehet, ha minden kétséget kizáróan bizonyítja valaki valamelyik fordítás szerzőjének kilétét, éppen ezért könnyen előfordulhat, hogy a pályázati anyag rejt még irodalomtörténeti érdekességeket.

A pályázat azonban nem zárult le azzal, hogy nem találtak teljes értékű művet. Négy pályázót újra fölkértek, hogy mint a legsikerültebb fordítások szerzői kíséreljék meg újra, a bíráló bizottság javaslatai alapján lefordítani az éneket. Az újonnan beérkezett négy pályamű sem ütötte meg a mértéket, de a díjat kiadták megosztva két pályamű között. Később kiderült, hogy a kétszáz pengős pályadíjat kapott fordítás szerzője Vietórisz József, a százpengőset pedig Duszik Lajos nyerte. A pályaművek nem kiemelkedő volta miatt azonban a hivatalos változat továbbra is a *Dunántúli énekeskönyv* 256. éneke maradt.

Fabiny Tibor professzor egy eddig ismeretlen *Erős vár*-fordításra is fölhívta a figyelmemet. Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzik Quatr. Hung. 3994. szám alatt Traeger Ernő műfordításait. Egyebek mellett lefordította Luther énekeinek 1848. évi stuttgarti kiadását 1948-ban. Ezek között itt van az *Erős vár* kéziratos fordítása, majd néhány csomóval később ugyanez a változat (kevés változtatással) géppel írva is. Erről is megállapíthatjuk, mint az eddigiekről is elmondtuk, hogy nem tökéletes. De ebben is van néhány érdekes megoldás, és a kutatás számára még színesebbé teszi azt a képet, amit az eddigi fordítások mutatnak.

Az 1911. óta megjelent énekeskönyvekben nem történt tehát változtatás egészen 1982-ig, amikor is az új énekeskönyvben az *Erős vár* negyedik versszakának néhány szavát a református énekeskönyvben meglevő változat szerint megváltoztatták, és József Attila fordítását is fölvették fakultatív, énekelhető változatként.

Martin Luther
Erős vár a mi Istenünk
Fordította József Attila

Erős vár a mi Istenünk,
Kemény vasunk és vértünk.
Inségben együtt van velünk,
Megvált és harcol értünk.
Kél az ősi rossz,
Bajvető gonosz,
Csel vad fegyvere,
Erőszak ővele,
A földön ő az első.

Önnön erőnk csak délibáb
És bizony esnénk esten.
De harcba küldte Egy Fiát
Értünk maga az Isten.
Kérded-é, ki az?
Jézus, az igaz.
Sok had, Egy a fő,
Nincs Isten más csak Ő,
Krisztus a Győzedelmes.

S ha földön ördög nyüzsgene
És elnyelni akarna,
Meg nem riadnánk - ellene
Győz hitünk diadalma.
A világi úr
Tombolhat vadul,
Semmit sem tehet,
Ő megítéltetett.
Megrendül egy szavunkra.

Él, áll az ige igazul,
Akárki vesse-hányja.
Táborainkra száll az Úr
Szent Lelke, adománya.
Jóhír, nő, család,
Jószág, test, világ
Veszhet, vihetik
Veszendő kincseik', -
Miénk marad az ország.

(1934)

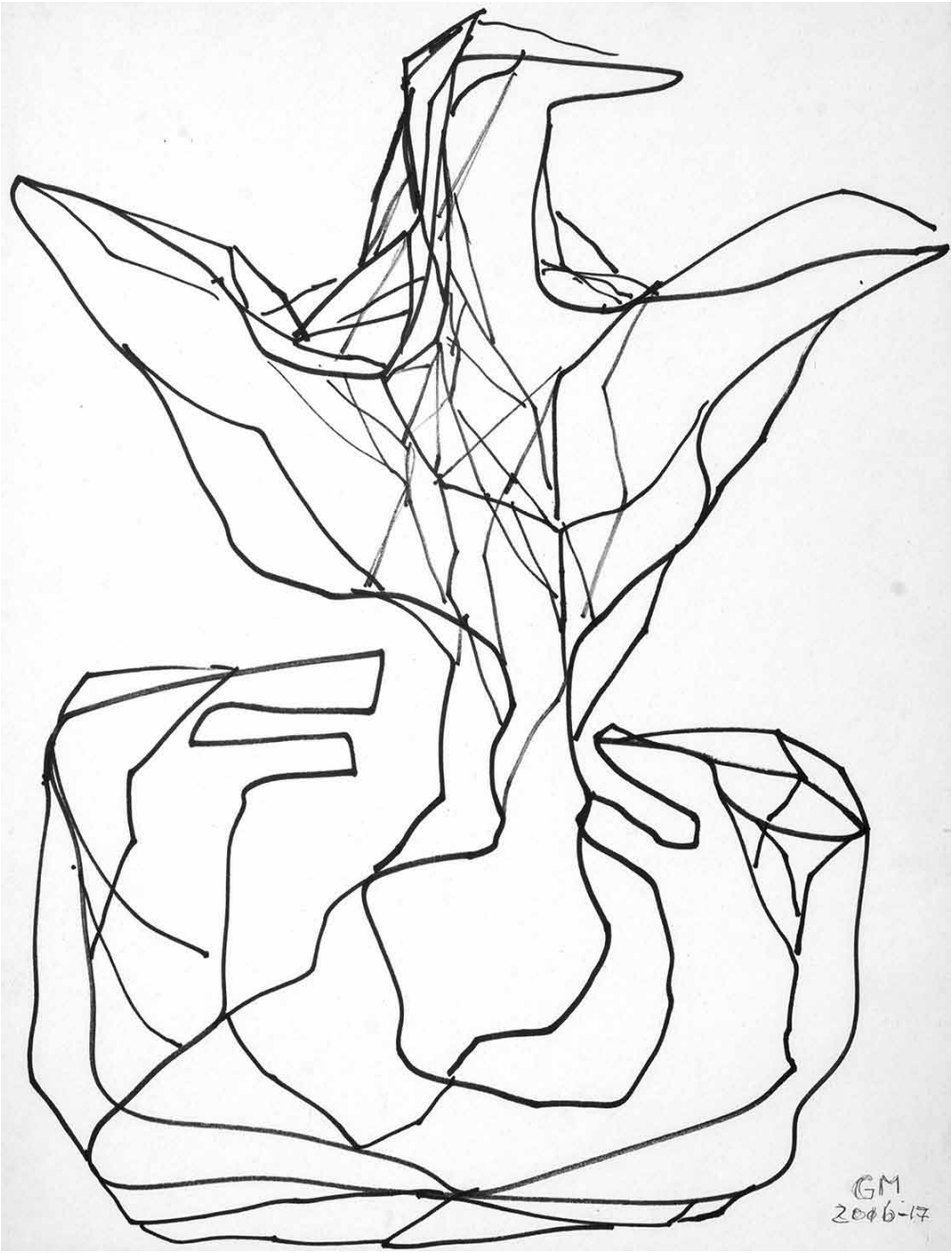
GM
2006-17

In memoriam Cserháti Lászlóné Schrecker Éva 1922–2017

„Ennek a füzetnek fantasztikus, gyönyörű története van. Egyszer a húgomat felhívta egy orvos telefonon, hogy ő-e György Tiborné Schrecker Magda. Vett ugyanis antikváriumban egy gót betűs bibliát, amelyben egy külön füzetkében családi bejegyzéseket, afféle családi krónikát talált, az ott említettek közül utolsó helyen ez a név állt. A telefonkönyvből kereste ki a telefonszámot, s valóban a húgomat fedte a név. Miután tisztázták a személyazonosságot, az orvos nagyon kedvesen borítékba tette a füzetet, és elküldte nekünk, mondván, ez családi emlék, amelynek számára nincs különösebb jelentősége, nekünk viszont kincset ér. Ez a füzet mindig mintegy része volt a családi bibliának, és fiúágon öröklődött azzal együtt. Ide a sok imádság között bejegyezték, ki született, kit kereszteltek, ki házasodott, s az illetőt melyik pap keresztelte vagy eskette. Egy Asbóth is található a papi nevek között. Minden ott áll szép rendben, szép szabályosan egészen nagyapámig, akinek saját kezű gót betűs írása szintén megtalálható a füzetben. De még anyukám is folytatta a családi bejegyzéseket, leírta például, hogy valahol részt vett a reformáció 400. évfordulóján. Szóval a mi családfánk is belekerült, én meg a húgom, de már latin és nem gót betűkkel. Mikor anyám fivére és az ő fia is meghalt, velük együtt kihalt a név is, s az unokatestvérem özvegye, aki vér szerint nem tartozott a családhoz, elvitte a bibliát egy antikváriumban, ott vásárolta meg aztán az a bizonyos orvos."

Ezekkel a mondatokkal kezdődik az az interjú, amelyet Melinda úti garzonlakásában 2004-ben készítettünk Cserháti Évával, hivatalosan: dr. Cserháti Lászlónéval a Hét Hárs számára. „Mert az emlékezet nemcsak az eseményeket veszi számba. Megtartja azokat is, akiket szerettünk" – írtuk akkor. Éva szeretete évtizedeken át tartotta-fogta egybe a nagyvilágba szétszéledt rokonságot, levelekkel, utazásokkal, terített asztallal. És szeretetünk őrzi őt, aki 75-76 évesen keresett és talált új közösséget a csillaghegyi evangélikusokban, hogy aztán megajándékozza e kicsiny, a lakásától földrajzilag is távol eső gyülekezetet idejével, erejével, szakmai tudásával.

Donáth Lászlónak a Farkasréti temetőben 2017. február 4-én elhangzott igehirdetésével és Breuer Katalin írásával emlékezünk rá.

Donáth László

Egy okos asszony emlékezete

„Ha keseregne a szívem, és háborognának veséim, akkor balgatag és tudatlan volnék, oktalan állat volnék irántad. De én mindenkor veled vagyok, te fogod az én jobb kezemet. Tanácsoddal igazgatsz engem, és azután dicsőségedbe fogadsz be engem." (Zsolt 73,21–24)

Gyászoló gyülekezet, kedves testvéreim!

Amikor legutoljára együtt voltunk Tibivel a Gaudiopolis könyvtárában, és beszélgettünk, képeket nézegettünk, s fölfölkacagtunk, bocsánatkérően mondta nekem: nem tud másképp beszélni Éváról, nem tud másképp gondolni rá. Számára ez az életvidám, az élet mindenfajta rettenetét, bűnét, mulasztását, hiányát örömmel és a másik megörvendeztetésével legyőzni akaró asszony – a nénje, anyja helyett anyja – az, aki van, azt mondtam neki, számomra is. És ez így helyes.

„Ha keseregne szívem, olyan volnék irántad, mint az oktalan állat." Durva ez az imádkozó zsidó, rettenetesen durva, de pontosan fogalmaz. Az egykori fohászkodó, aki attól, hogy az Isten egyaránt földeríti a napját jókra és gonoszokra, hogy ránk szakaszt sokféle szörnyűséget, hogy kiszolgáltatja az életünket, hogy elveszi tőlünk azt, ami az életünk minimuma, ami nélkül nem tudunk létezni, hogy elveszi tőlünk a másikat, akivel összetartozunk, mint a nappal a meleg, attól még isten az Isten. Nem tehet azt, amit akar? Nincs joga úgy bánni az életünkkel, mint a fazekas a cseréppel, amely nem tetszik neki? Földhöz vágja, összetöri, ennyi. Hogy ne tehetné? És bizonyára nem csak mi ketten vagyunk Tibivel, akik pontosan tudjuk, hogy Éva ezt az Istent félte, aki bizony olyan, mint a fazekas: azt teszi az életünkkel, mint a haszontalanná lett semmivel a mester vagy a művész.

Ne legyünk hát oktalanok. Ne legyünk olyanok, mint az állat, aki nem tudja, hogy az Isten isten. Breuer Kati mondta, kicsit mindnyájunk tétova, önsajnáló indulatát szavakba foglalva, hogy Éva halálával lezárult egy korszak a Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség életében. Nemcsak abban, és nemcsak szerettei életében, hanem valamiképpen mindnyájunk számára, akik külön-külön, egyenként vagyunk, akik vagyunk. Ennek az embernek különös magánya, egyedülvalósága, bátorsága arra, hogy egyedül élje meg azt, aki és ami – nemcsak a hitét, nemcsak a legkülönfélébb dolgait, kötődéseit, hanem a múltját is –, ez egyedülálló. Ilyen emberek ma nem születnek. Pipogyákkal, önsajnálókkal van tele az életünk, a környezetünk. Mintha az igazi hősök kora lejárt volna.

Pedig mennyit veszekedtünk mi egymással! Ki kell mondanom, Éva nem pusztán jólneveltsége, ha tetszik, felső-középosztályi származása okán, kettős identitását a legnagyobb ambivalenciákban megélni tudó emberként volt büszke és engesztelhetetlen sok-sok emberi törpeséggel és hitványsággal szemben, hanem mert meg volt győződve arról, másképp nem érdemes embernek lenni. Ilyen egyszerű. Nem arról van szó, hogy lehet így is élni, meg úgy is élni, hazugul, hitványul, kiszolgálva mindenféle aljas, nyomorító hatalmat. Lehet valaki kommunista, és lehet liberális, lehet népnemzeti, és lehet européer, utazhat szerte a nagyvilágban, és maradhat otthon abban a kis faluban, mondjuk Legénden, ahol minden szögletet ismert. És lehet egyszerre mind a kettő is. Csak legyen teljes életű és igaz em-

ber. Ne beszari, gyáva, meghunyászkodó, aki fél a gondolattól, és fél attól, hogy a másik szemébe nézzen. Vállalnia kell az életét akkor is, ha az az élet tele van hiánnyal, hiábavalósággal és kudarccal.

Nekünk Éva nem egy embert jelentett a gyülekezetből. Olyan volt, mint Mózes Izráel népe számára. Nemcsak a pusztában, nemcsak a szolgaság földjén, hanem sokkal inkább azután, hogy többet nem látták, mert nem jött le a Nébó hegyéről, nem lépett be Kánaánba. Éva számunkra az az ember, akit a lelkiismerete, a szüleihez, a nagyszüleihez, a réges-régen halottakhoz való hűsége elkülönített közülünk. Volt benne sok-sok féltés és aggodalom, de nem maga iránt.

Amikor nem akarunk olyanok lenni, mint az oktalan állat, akkor egyszerre kell vállalnunk azt, hogy bizony tele van a szívünk hálával azért, hogy együtt élhettünk vele, s mindazért, amit tőle és általa kaptunk. S tele van a szívünk nagy-nagy hiányával is, mert nincs kinek a kezét megfogni. Mert nem a szó a legfontosabb. Fontosabb az érintés, a tekintet. Nem véletlenül őrzik Tibi képei is a kacagó Évát. A tekintetét, a szempárt, amelyből tudható, hogy nem valami könnyed vidámságról van szó. Mit rejt e mosoly? Kiderülhet sok minden abból az interjúból is, amelyet egy évtizede készítettünk vele. Kiderülhet abból a számtalan beszélgetésből, amely kinek-kinek osztályrészéül jutott, ha elzarándokolt ide, a fejünk fölé, a Melinda utcai kis lakásba. És nyilván egészen mások az emlékei Tibi és Kati fiainak, Cserháti Lacinak és valahányunknak, akik itt állunk ravatalánál. De mindannyiunk szíve tele van Éva valóságával.

„De én mindenkor veled vagyok” mondja a zsoltáros. Számomra, aki együtt ebédelés, olykor reggelizés vagy vacsora címén újra és újra kettesben voltam vele, ez teljesen kölcsönös, partneri kapcsolat volt. Sem életkor, sem tudás, sem semmi más nem tehet különbséget két ember között, akiket meggyötört az élet, és akik egymás számára mégis fontosak.

Éva egyszer elkérte Martin Buber *Ich und du* című remekművét, és olvasta, ameddig bírta. Ő túl volt zsidóságon, és túl volt kereszténységen, valamin azonban nem volt túl. Azon a féltő szereteten, amely ennek a Jeruzsálemben eltemetett és a felolvasott verset a sírjára felírató egykori német gondolkodónak a kedvenc bibliai verse volt. A megfejthetetlensége miatt. Martin Bubert, Évát és engem biztosan összeköt ez a feltétlen, a másikat szabad személyként, individuumként felismerni és elfogadni akaró szeretet, azért, hogy a másik ne maradjon egyedül.

Igaza van, mondanám neki, ha most a saját temetése után fölmennénk a Melinda utcába – szerette, ha abszurdan fejezem ki magam –, és el kellene mesélnem, kik voltak itt, és miről prédikáltam… Bizony a hit nem abban áll, hogy az ember tételeket recitál, törvényeket vág a másik fejéhez, számon kér erkölcsöt, tradíciót és rítust, hanem abban, hogy élni segíti, kézen fogja és viszi a másikat, ameddig kell, ameddig lehet, ameddig az Isten akarja. Semmi több.

És ami ezen kívül is fönnmarad, az folklór. Kinek-kinek úgy, ahogy adatott, Kőszegtől és Legéndtől a Melinda utcáig, mindazzal, amit Venezuela, New York vagy Anglia jelentett. Mindazzal, amit soha meg nem valósult szerelmek, soha létre nem jött művek emléke hordoz, mégis abban a bizonyosságban, hogy az, aki van, erősen fogja az ő jobb kezét. Nem azért, mert jó, nem azért, mert szép – még ha szebb is nálunk –, hanem azért, mert van, mert szereti, mert mégsem olyan, mint a fazekas.

„De én mindenkor veled vagyok, te fogod az én jobb kezemet. Tanácsoddal igazgatsz engem, és azután üdvösségedbe fogadsz be engem." Az eredeti szó a „dicsőség". Mégis megváltoztatom, hogy mindenki jól értse: az a feltámadás, amelyben mi, legalább mi ketten Évával, hiszünk, az nem *jön,* az nem a halál után van. Az vagy itt van, vagy nincs. Isten dicsősége, adott esetben a legszegényebben, a legkiszolgáltatottabban akar nyilvánvalóvá válni. És aki engedi, hogy benne nyilvánvalóvá váljék, az már itt a földön üdvözül. Így értsék jól Márta kérdését és a kérdésre adott jézusi választ: „aki él és hisz énbennem, ha meghal is él". Sőt, „halált sem lát". Ezzel a meggyőződéssel kísérjük Évát a végső úton. Itt, otthona tövében, szülei és testvére mellé, mint aki valóban megtartotta a hitét, mint aki valóban elvégezte a futását. Szándéka és a mi szeretetünk okán is, immáron mindvégig velünk marad.

Bodor Pál:
Hátad mögött

Vigyázz: az emlék meg se lebben,
és aki voltál, megmarad.
Mögötted áll száz önmagad:
eleven mind, de tehetetlen.

És amit magad alakítasz:
minden jövendő pillanat
szüntelen mögéd építi
másíthatatlan múltadat.

Breuer Katalin

Éváról

…számtalan személyes élményem van.
Azt hiszem, jó közösség akkor létezik, ha annak tagjai önmagukban is izgalmas, érdekes személyiségek. Húsz évig voltunk egy összetartó gyülekezet tagjai, se szeri, se száma a közös és a közösségi emlékeknek, mégis csupa személyes élmény kívánkozik ide. Hiszen – véletlen-e vagy sem – életünknek jó néhány közös pontja volt.

Nagyapám
„Az építész Breuer Imre a rokonod?" – kérdezte, amikor egy vasárnap délelőtt az istentisztelet után Donáth Laci bemutatott minket egymásnak még a Mátyás király úton. „A nagyapám." Így jutottam be életemben először a nagypapa által épített szabadsághegyi házba a Melinda utcában. Éva a világháború után költözött oda. „Rögtön a gestapó után. Ők is szerették a szép kilátást" – viccelődött. Tudtam az épületről, ismertem a legendát is róla. (Valójában a szemben lévő ház volt a Gestapo budapesti székhelye.) Mégis Éva meghívására pihentem meg először a ház erkélyén, belefeledkezve a Szentendrétől a Csepel-szigetig tartó panorámába. Aztán rendszeresen látogattuk és élveztük vendégszeretetét a csillaghegyi barátokkal vagy éppen izraeli rokonaimmal, akik még jól ismerték nagyapámat. (Én sajnos nem, három hónapos voltam, amikor meghalt.)

Legénd
Pár évvel később együtt mentünk Balassagyarmatra Évával, Lacival, Ittzés és Pamer Nórával, Pál Dianával Bartha Pistiék gyülekezetébe. Útközben megálltunk Németh Zolinál, a bánki lelkésznél, ahol felfedeztük a bánki nyaralások, a mai napig szerve-

zett táborok színhelyét. És a közelben Legéndet. Éva gyermekkorának helyszínét, a családi birtok központját, a „kastélyt", ahol Éva felnőtt, és a középiskolás évekig élt. Az épület később iskola lett, ma már egy holland vállalkozó tulajdona, aki Éva édesapja nyomába lépve ott gazdálkodik. „Cserháti Lászlóné? Ja persze, a Schrecker Éva, Schrecker bácsi lánya!" – kiáltott fel Ági, azaz bátyám édesanyja (apám ugyanis kétszer nősült), amikor kezébe került a Hét Hárs egyik száma, benne Éva életútinterjúja. „A háború előtt többször is nyaraltam náluk Legénden" – mesélte, ahol Schrecker bácsi hetekre vendégül látta a pesti nagyvárosból vidékre, természetközelbe menekített gyerekeket. Ekkor tudtam meg, hogy rokonok is vagyunk: Irénke – Ági nagyapjának, Bernauer Izidórnak a felesége – és Klára – Éva nagyapjának, Schrecker Izidornak a felesége – testvérek voltak.

Közösségi aktivitás

Közösségi aktivitásunk is közös pont volt. Mindketten szerepet vállaltunk a csillaghegyi gyülekezet életében és szervezeteinek ügyintézésében. Éva, közgazdász lévén, a számok embere volt, én jogászként kevésbé. A mai napig is fülemben cseng a sok intés: „a belégeket az ellenőrnek is szignálni kell!", „a számlák mellé szerződés is kell!" A közösen vállalt és élvezett evangélikus gyülekezeti munka mellett azonban nagyapám hagyatékát is ápoltuk: én a Markó utcai épület – ahol a Breuer család lakott – közös képviselőjeként, ő a Melinda utcai ház számvevőszékének elnökeként szorgalmasan tevékenykedtünk évtizedekig. Időnként azon viccelődtünk, hogy erkélyünkről küldhetnénk egymásnak fényjeleket, ha nem lenne útban a Bécsi kapu téri evangélikus templom tornya.

Libamáj és Mozart-kugli

Éva nagy varázsló volt a gasztronómiában. Varázsolni persze csak színvonalas, értékes dolgokat érdemes. Éva libamáját fokozatosan egyre többen megismertük. Ízletes és mindig puha volt. „Egyszerű, nagyon egyszerű" – mondta. „Az alapanyagra kell vigyázni, a hetven dekás még jó, a nyolcvan dekás már biztosan felfújt és össze fog esni. Meg a háj mennyiségére, nem kell túl sok, de azért fedje be a zsír a májat. Meg azért az

időre is figyelj, süljön húsz percig a zsírban, aztán kapcsoljuk le, és hűljön egy kicsit, és persze ezt ismételjük többször. Ja, és előtte tejbe áztasd. Egyszerű, nagyon egyszerű." Egy alkalommal Vladimirral, Maria de Posz ismert salzburgi festő (aki természetesen szintén Éva rokona volt) özvegyével közösen „májaztunk" a Melinda utcában. Vladimir Mozartkugelt hozott ajándékba. Kéket. „A kedvencem, a Fürst-féle, csak Salzburgban kapható" – sóhajtottam. Írnom sem kellene: ezután születésnapomra rendszeresen érkezett a kék, a Fürst-féle – Éva szervezésében.

Szent István park

Egy-egy késő́ig tartó békásmegyeri bibliaóra vagy koncert után néha ide, unokaöccse családjához hoztam „haza". Mindig balhézott, hogy este miért kellene őt hazavinni a Szabadság-hegy tetejére, hiszen megy oda busz. „Na jó, a Szent István parkig elvihetsz" – engedélyezte, tudva, annak közelében lakom. Kilencvenedik születésnapját is itt ünnepeltük, szeretett családja körében, a tető alatti nagy erkélyen, gyönyörködve a csodás kilátásban. Teljes és vidám ünnep volt a mindig gondos unokaöcs, Tibor családjának szervezésében. Amikor

az utolsó közös libamájat ettük Évával, a Gaudiopolisba költözését követően a szeretetházban, akkor már Tibor gondoskodott az est fénypontját jelentő finomságról is. És el ne felejtsem megemlíteni azt sem, hogy a Szent István parki háztömb Hollán utca felőli oldalán lakik Tamás unokaöcsém, egy ugyancsak a nagypapa által épített házban bérelve lakást. A parkban, ahol Éva „unokái", Andris és Ádám növekedtek egykor, ma Tamás gyermekei, Vince és Ivett, a legkisebb Breuerek cseperednek.

Bodor Pál:
Halál?

Én senkinek sem hittem, hogy a végzet
egyszer mindenkit, így vagy úgy, kivégez:
vérröggel, rákkal – vagy szépen, szelíd
kézzel lezárja az élők szemit.

Hogy van halál, én el nem hittem végképp,
csak tudtam: van. Mint képletet. A részvét
nem mozdult bennem, miként nem hatott
szívemre, hogy Tutenkámen halott.

S hogy elveszthetek bárkit, annyi volt csak,
mint mesékben, ha elmerült egy csónak:
mély vízbe száll, s a mese folytatódik,
s majd látjuk lent a Vízkirály hajóit.

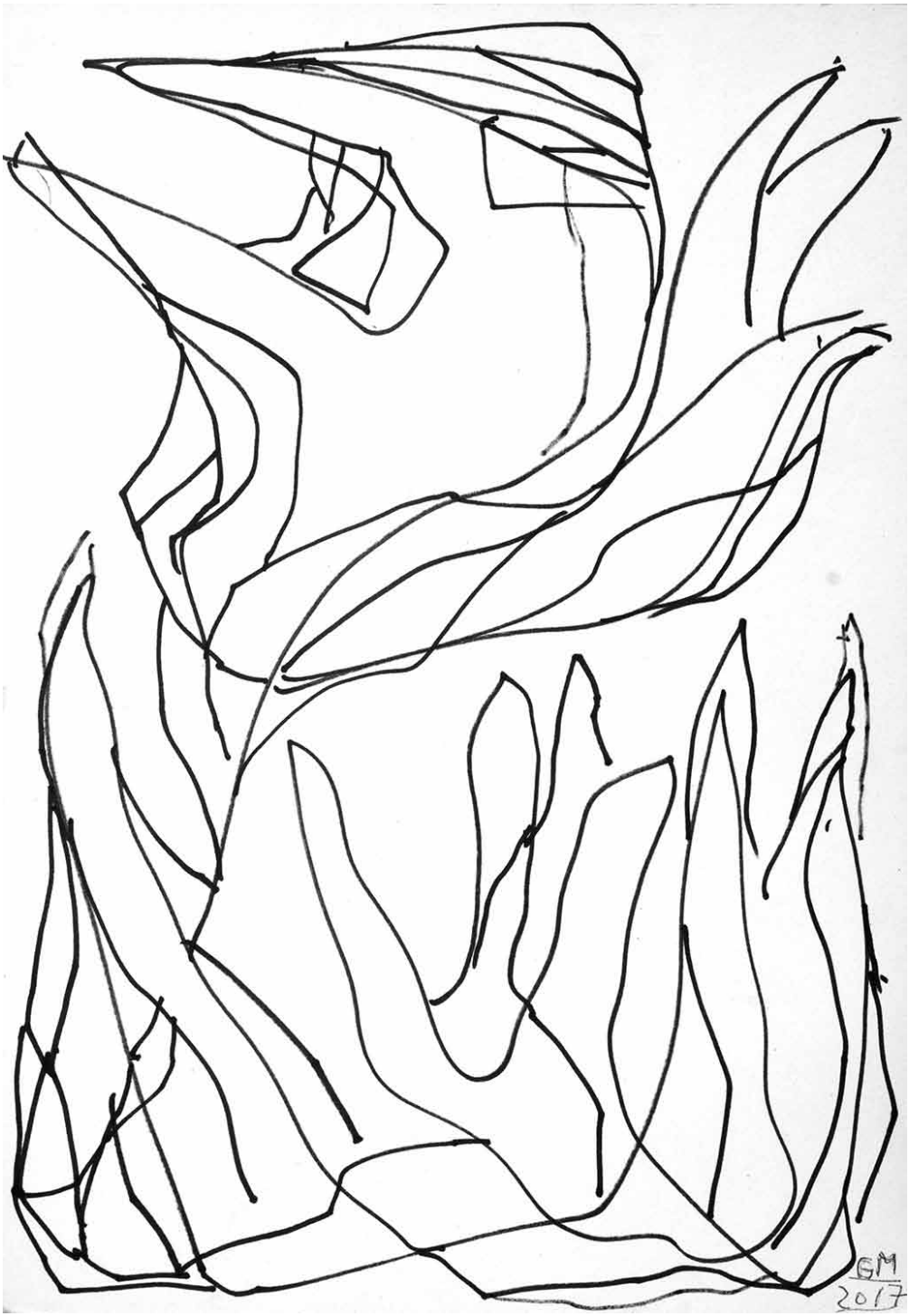
GM
2017

In memoriam Diurnus

Bodor Pál 1930–2017

Ez év márciusában meghalt Bodor Pál, vagy ahogy a legtöbben ismerték: Diurnus. Barátunk volt, sok szálon kapcsolódott gyülekezetünkhöz. Egy-egy jó beszélgetés pilisszentiváni otthonában éveken keresztül hozzátartozott a hónap második és negyedik „szórványos" vasárnapjához. Szinte indulásától, 2002 karácsonyától szerzője volt a Hét Hársnak. Nemcsak tudását, kevesekéhez mérhető tájékozottságát és írásait, hanem a Gaudiopolis Szeretetház lakójaként élete utolsó hónapjait is megosztotta velünk. Utolsó Hét Hárs-beli cikkével, néhány versével és – talán jelképesen – két erdélyi barátjának írásával emlékezünk rá, akik életében és halálában is hűségesek maradtak hozzá.

Mircea Şerban

Bodor Pál emlékére

„haragból felgyújtanám,
de a világ kőszikla,
nem gyúlna meg soha."

Legtöbbször úgy beszélünk a fényről és a szeretetről, mintha egyedül ezek töltenék be egészen a világmindenséget, holott ez nem teljesen igaz...

Az életnek nagyon sok sötét, kegyetlen zuga van, tele erőszakkal, amely ellen az embernek (is) küzdenie kell...

Elég meggyújtani egy gyertyát a sötét szobában, és a sötétség nyomban visszahúzódik. Innen következtethetünk arra, hogy a sötétség rossz, a világosság pedig jó... A világosság olyan önmagában létező, amelyet

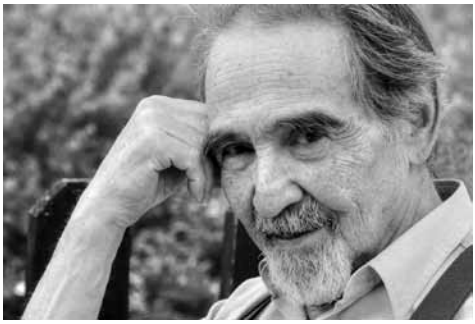

a sötétség nem birtokolhat.

A világosság elnyeli a sötétséget, de a sötétség nem tudja elnyelni a világosságot... A sötétség ellen nem harcolhatsz sötétséggel, mert akkor semmivel sem vagy jobb annál, mint ami ellen harcolsz.

A szeretet és a világosság örök ellensége a sötétség és a rossz (a Sátán)! Ezek a fogalmak a megértés hiányában évszázadokon át rémuralomban tartották az emberiséget, kételkedővé téve sokakat a jóval szemben. Ezek vonják kétségbe Isten létezését is, mondván: ha létezne istenség, akkor az irgalmas Isten nem engedne meg ennyi kegyetlenséget... Ha viszont magasabb távlatokba helyezzük gondolatainkat, inkább úgy tehetjük fel ezt a kérdést: létezhet-e világosság sötétség nélkül?

Van értelme valamit „jónak " nevezni akkor, ha a „rossznak" még a fogalma sem létezik?

A világosság és a világosság hiánya, a jó és a rossz részei egyazon egésznek, amelyet világmindenségnek nevezünk!

Maga a sötétség azonban lehetőséget is ad arra, hogy teljes egészében értelmezzük és értékeljük a világot, mivel azt sem szabad elfelejtenünk, hogy végső soron a sötétség is – a térben megtört fényként – egy kevés világosság.

Akik a világosság szolgálatában állnak, azokat bizton nevezhetjük építőknek, építőmestereknek, azokat viszont, akik a sötétséget szolgálják, pusztítóknak, megsemmisítőknek.

Bodor Pál úgy épített az ő derűjével és szeretetével, akár egy gyermek, vagy mint egy bölcs, Istennek szentelt, szelíd fényű férfi. Ő nemcsak irodalmi, újságírói, pedagógiai műveivel járult hozzá a Nagy Egészhez, hanem azzal is, hogy sokak tanácsadója, tanítója volt, „a kíváncsiság mestersége" felé terelvén lépteiket – ezzel gyarapítván az én világosságomat is.

És leginkább nevezhetjük őt – a román Pop Simion mellett – a legtehetségesebbek egyikének, aki azonban teljesen hasonulva Kőműves Kelemen legendájához, a magyar-román és román-magyar kapcsolatok boldogtalan építőmesterévé vált!

Felsővisó-Aknasugatag, 2017. március 17.

(Fordította: Maria-Louisiana Şerban)

Bodor Pál:
Lassan körülírom magam

Lassan körülírom magam a világban,
fehér cingulus a láthatár,
legjobb barátaim arcával oldalognak
körülöttem
gyanakvó gondok –

Lassan már csak a halottak előtt nyitom
meg a szívem,
az élők megfordulnak bennem, mint a kés,
s nem a sebtől – a rozsdától tántorgok;
halál, mosd ki sebeim nevetéssel.

Tibori Szabó Zoltán

Bodor Pál emlékére és az elmaradt bocsánatkérés helyett

Nézem a régi fotót, a Rohonyi Demkó Iván fotoriporter által 2011 májusában készített felvételt. Ott ültünk négyen – balról jobbra: Bodor Pál, Pünkösti Árpád, Fischer István és jómagam – a kolozsvári Minerva-ház alagsori galériájának a város fénykorának hangulatát idéző termében, hogy a régi kolozsvári hücpének, Fischer Istvánnak a Pünkösti által leírt és megszerkesztett *Egyperces fischerek* című kötetét a nagy számban összegyűlt közönségnek bemutassuk.

Érdekesen kötődtünk egymáshoz. Fischer Pista operatőr és filmrendező, a mindenféle kánonra fittyet hányó fenegyerek, Janovics Jenő filmvállalatának 1920-as felszámolása után pontosan ötven évvel forgatta az első magyar játékfilmet Romániában, a *Legalább Európát!* címűt, amelyet a hatalom – Bodor Pali erőfeszítései ellenére – már a bemutatása előtt betiltott. Ez azonban Fischert nem akadályozta meg abban, hogy Bodor megbízható munkatársává váljon 1970-ben, a bukaresti román televízió magyar adásának az elindításakor. Bodor éppen ezért utazott el a könyvbemutató alkalmával Kolozsvárra, hogy elmondhas-

sa, mekkora segítséget jelentett számára a jól képzett, tehetséges filmes, az általa elindított tévéadás első rendező-operatőre, aki a filmjének a betiltása után nemsokára diszszidált, és Nyugat-Németországban telepedett le.

Nemsokára, persze, Bodorra is rájárt a rúd, ahogyan mondani szokás, és a hatóság elviselhetetlen nyomása okán 1983-ban kénytelen volt áttelepülni Magyarországra. Ez a lépés azonban számára távolról sem jelentett elszakadást az erdélyi és a romániai mindennapok gondjaitól, s erről az általa előbb a Magyar Nemzet, majd a Népszabadság hasábjain fenntartott Diurnus rovat bőven tanúskodik. A Népszabadságnál lett kollégája Pünkösti Árpád, aki aztán évekkel később megismerte a Németországból Magyarországra áttelepült Pistát, és akit az akkor már híres német dokumentumfilmes hírében álló Fischernek a történetei, akárcsak sok más embert, lenyűgöztek. Úgy döntött tehát – örökké hálásak lehetünk neki ezért –, hogy a Pista rövid és frappáns, szigorúan keretes és roppant tanulságos történeteit leírja, és könyv alakban kiadja.

Pista sokszor volt vendégem kolozsvári lakásomban. Szeretett nálam lenni, akár egyedül érkezett Erdélybe, akár feleségével, Tanjával, mert nálam senki nem szólta meg a sűrű cigarettázás miatt, és velem hajnalig tudott nevetni és mesélni a régi történeteit, éppen azokat, amelyeket aztán Árpi később írott formába öntött. Pünkösti egyébként nekem is kollégám volt abban a tizenhét esztendős időszakban, amikor a lap romániai (és sok esetben moldovai vagy bulgáriai) tudósítójaként dolgoztam. Bodort idehaza személyesen is, de mégis leginkább tévénézőként ismertem, és érdekes módon akkor kerültünk igazán közel egymáshoz, amikor Fischer Pistával és másokkal együtt, 1989 decembere után minden eszközzel igyekezett a romániai forradalom napjaiban indult napilapnak, a Szabadságnak a segítségére lenni. A fényképen, a háttérben egyébként nem véletlenül van ott a Szabadság régi Siemens gyártmányú telexgépe, azt ugyanis Fischertől kaptuk ajándékban mindjárt 1990 januárjában, amikor Pista hatalmas, a kolozsvári és a bukaresti televíziónak és a Szabadságnak szánt eszközökkel és berendezésekkel teletömött teherautóval a segítségünkre sietett. Ő volt az első, aki ezt teljesen önzetlenül megtette.

Nézem tehát a felvételeket, és miközben rádöbbenek, hogy négyünk közül már csak én maradtam itt, azt is pontosan érzékelem, hogy sem Pünkösti, sem Fischer irányában már nincs elszámolnivalóm, mindkettőjüknek folyamatosan megbecsülöm és felmutatom a hagyatékát, s bár ezt teszem Bodor Pál esetében is, az ő emlékének még tartozom valamivel.

Az 1990-es évek elején meglehetősen sűrűn fordultam meg Budapesten, mintha csak bepótolni szerettem volna azt az évtizednél hosszabb időszakot, amikor a román hatalom évente elutasította a külföldre utazási kérelmemet, és ennek nyomán, gyakorlatilag fogoly voltam a saját hazámban. Budapesti utazásaim alkalmával az egyik állandó programpont a Bodor Palival történő találkozás volt. Erre sokféle helyen került sor azokban a pezsgő életű hónapokban, években: a Magyar Nemzet szerkesztőségében található kis szobájában, a New York kávézó valamelyik asztalánál, a Népszabadság szerkesztőségében, később pedig, miután 1991-ben a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, a MÚOSZ elnökévé választották, a szervezet Andrássy úti elnöki irodájában, a házban működő étteremben vagy pedig a lakásán. Ilyenkor Pali mindig figyelmesen meghallgatott, s elgondolkozott az általam felvázolt gondjainkról-bajainkról. Volt belőlük bőven, el lehet képzelni, mit jelentett egy tőke, tulajdonos és támogatók nélküli napilapot kiadni Erdély fővárosában – a semmiből...

Egyik ilyen budapesti utamról indultam éppen vissza Kolozsvárra, és a Nyugati pályaudvar újságárusánál megvásároltam az útravalót, az aznapi napilapokat és néhány folyóiratot, amelyeket aztán, kiolvasásuk után, rendszerint odaadtam szerkesztőségbeli munkatársaimnak. A megvásárolt újságok között volt a nemrég elindított Új Magyarország című jobboldali napilap is. Abban olvastam az általam azóta is a legaljasabbnak tartott Bodor-ellenes támadást. Az alá nem támasztott sanda utalásokban gazdag cikk szerzője, akinek a nevét ebben az írásomban nem tartom megörökítésre érdemesnek, „tartózkodó kérelem"-nek álcázva, egyenesen azt állította, hogy Bodor Pál, akit Magyarországon fényes karriert futott be, akkora közutálatnak örvend Romániában, hogy Erdélyben nincs is olyan tollforgató ember, aki vele akár csak kezet is fogna. Azóta is folyamatosan napvilágot látó mocskolódásaiért és mindenféle szakmai normának ellentmondó „műveiért" cserében, a hatalmi tényezők a szerzőt állandóan magasabb és jobban megfizetett beosztásokba juttatták, és napjainkban is fontos pozíciót tölt be a magyarországi pártpropaganda gépezetben.

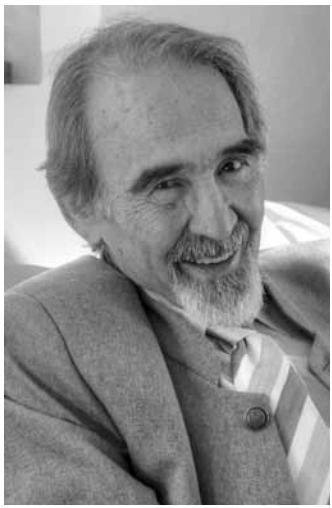

Az igazságtalan támadás mélyen elszomorított, és hazatérésem után sem hagyott nyugodni. Megkerestem tehát Kántor Lajost, a Korunk főszerkesztőjét, akinek éppen vitája volt Bodorral, de akit a cikk ugyanúgy felháborított, és ketten írtuk meg az alábbi nyílt levelet, amelyet a kolozsvári Szabadság napilap 1991. november 30-i számának 3. oldaláról másolom ide:

(Nem is olyan) tartózkodó kérelem

A nemzeti színűvé festett kommunista diktatúra utóbbi két évtizede megalázó romániai élményeinek birtokában, az 1990 óta újjáéledő vad, nacionalista, idegengyűlölő, fasisztoid sajtóhangok, nyíltan magyarellenes támadások szenvedő alanyaiként különös aggodalommal figyeljük a tömegtájékoztatás különböző fórumain folyó vitákat. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy egy olyan átmeneti korban, mint a miénk, az egész Közép-Kelet-Európáé, amelyben a Saulus–Paulus jelenség, a damaszkuszi úton történő megvilágosodás oly gyakori – és annyian élnek (vissza) e keresztény szimbólummal –, az átváltozás vagy átmentés kérdése, kételye sokakban felmerül. A folyamatok elméleti és gyakorlati elemzése, tisztázása, azon belül az egyén szerepének vizsgálata nyilvánvalóan éles vitákkal jár. Innen azonban a személyeskedő polémiákig, a csoport- és pártérdekek (vélt érdekek) szolgálatába állított sajtóhadjáratokig, a kölcsönös lejáratásokig nagy a távolság. Ez utóbbiaktól legalább a magyar sajtóban szeretnénk megkímélni magunkat. Nem akarunk felülni „mesketéknek", nyílt leveleknek, nem tudunk tapsolni bizonyos, állítólag a mi érdekeinket védő rádió- és tévéadásoknak.

Legutóbb a „Bodor Pál-ügy" kavart sajtóvihart. Nem ránk tartozik a Magyar Újságírók Országos Szövetségének frissen megválasztott elnökét tisztében megerősíteni vagy a lemondását követelőkhöz csatlakozni; a 178 szavazó küldött, a 12 ellene szavazó dolga (volt) dönteni. Az viszont már a mi ügyünk is, hogy Bodor Pál erdélyi, romániai éveit, egyáltalán a romániai magyar sajtóban, művelődési életben – és politikában

– az elmúlt évtizedekben történteket „mesketékre” alapozva minősítik. Egy-egy mozzanatot mesterségesen kiragadva, az intézményeink megteremtéséért, megőrzéséért folytatott kemény, valóban erkölcspróbáló harcot a kívülálló, a helyzetet közelről nem ismerő fölényével ítélik meg, könnyedén fehérre és feketére – meg vörösre – osztják a világot s a benne élt embereket.

Lehettek és lehetnek (akár éles) vitáink Bodor Pállal, nehéz romániai évtizedeket átívelő író-publicista pályájának bizonyára kikereshetjük egyik-másik sebezhető pontját. De lehetetlen nem látni, el nem ismerni azt, amit mindenekelőtt a romániai magyar televíziózás és rádiózás, valamint a könyvkiadás érdekében tett. Irodalomszervezőként, a fiatalokat nevelő Kolozsvári Gaál Gábor Kör hatvanas évekbeli irányítójaként, publicistaként korántsem az önkényuralmat szolgálta – még ha nem csupán a „megvilágosodás”, ama damaszkuszi út megismerése előtt, de utána is tett engedményeket – másokhoz, köztiszteletben álló írókhoz, művészekhez, közéleti emberekhez hasonlóan. Áttelepedése után Magyarországon is magáénak vallotta az erdélyi, romániai magyarság ügyét, és rendkívül sokat vállalt a valós helyzet megismertetéséért, a nemzeti felelősség tudatosításáért. Mindennek érdemi értékelése az irodalomtörténetre, sajtótörténetre, művelődés- és politikatörténetre

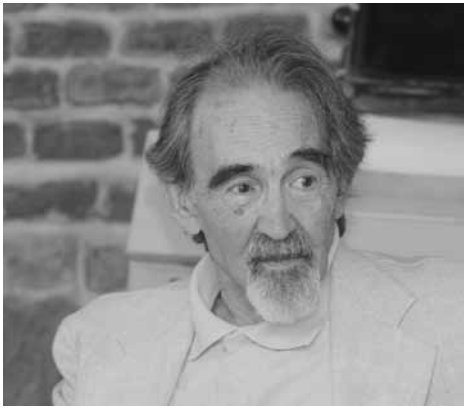

tartozik. Tőkét kovácsolni ebből a múltból, vagy gyújtóbombát (gyutacsot) gyártani belőle Bodor Pál (vagy akárki más) ellen – ízléstelen, tisztességtelen vállalkozás.

„Tartózkodó kérelmünk” csupán ennyi: az érveket nyíltan feltáró, tiszta vitákat senki ne próbálja sanda utalásokkal helyettesíteni. Tartózkodjék a tények felületes ismeretére, nemegyszer tárgyi tévedésekre alapozó vádaskodásoktól. Legfőképpen pedig: ne bújjék mások mögé, mögénk.

Kolozsvár, 1991. november 21.

Balogh Edgár, Bálint Tibor, Cseke Péter, Csép Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Dávid Gyula, Fodor Sándor, Gálfalvi Zsolt, Graur János, Gyarmath János, Kántor Lajos, Kányádi Sándor, Kiss János, Kötő József, Lászlóffy Csaba, Páll Árpád, Székely Raymond, Szőcs Géza, Tibori Szabó Zoltán

Amint látható, a nyílt levelet kettőnkön kívül további tizenhét erdélyi „tollforgató ember” írta alá. A Magyar Távirati Iroda azonban megtagadta az írás közreadását, és azt végül egy akkoriban Budapesten működő brit hírügynökség továbbította az Új Magyarország, a Magyar Nemzet, a Népszava, a Népszabadság és a Magyar Hírlap napilapoknak, amelyek – máig nem tudom eldönteni, hogy az aláírókra vagy pedig a továbbítóra való tekintettel – lehozták.

Csakhogy ezzel a Bodor-ellenes támadások nem szűntek meg. Sőt, nagyobb erővel és még alattomosabb eszközökkel folytatódtak. Teljes erővel megpróbálták olyan személyként feltüntetni, aki áttelepedése előtt (és egyesek szerint azután is) a román diktatúra kiszolgálója és a Szekuritáté ügynöke volt. Pontosan tudom, hogy Pali életét mennyire megkeserítették, és hogy az időről időre megismétlődő össztűz okán menynyit szenvedett.

Időközben azonban megnyíltak a román állami levéltárak, és a Szekuritáté irattára is

hozzáférhetővé vált. Kiderült egyértelműen, hogy Bodor Pál nemhogy besúgója nem volt a kommunista titkosszolgálatnak, hanem a Szekuritáté benne a rendszer ádáz ellenségét látta, olyan „magyar nacionalista és irredenta elemet" (egyébként egyik sem volt igaz, Pali egyik sem volt), akinek esetében elsődleges feladatának tartotta, hogy minden egyes lépését kövesse. A Román Televízió magyar nyelvű adásának éléről hasonló megfontolások okán távolították el, és kényszerítették rá, hogy Romániát elhagyja. De azután is gyűlölték. Elegendő elolvasni *A hisztéria szükségállapota. Kellemetlen kézikönyv Romániáról* című, 1990-ben a budapesti Szabad Tér Kiadónál megjelent kötetét, máris kiderül, hogy miért.

Bármit mondanának-írnának is róla Magyarországon, Bodor Pált az erdélyi magyarság úgy őrzi meg emlékezetében, ahogyan a fenti levél is jellemezte. A romániai magyar televíziózás, rádiózás és könyvkiadás egyik főembereként, fáradhatatlan irodalomszervezőként, fiatal generációk nevelőjeként, az önkényuralommal szemben álló, bátor publicistaként, köztiszteletben álló íróként és közéleti emberként, aki áttelepedése után is az erdélyi magyarság ügyét szolgálta, és aki a romániai magyarság valós helyzetének megismertetéséért, a nemzeti felelősség tudatosításáért rendkívül sokat vállalt.

Megdöbbentő módon – vagy talán éppen ez a normális a magyar sajtóban? – bocsánatkérés Bodor Pállal szemben sem az Új Magyarország akkori szerkesztőinek, sem pedig a hazug írás szerzőjének a részéről nem hangzott el – a mai napig sem. Sem Bodor életében, sem pedig a halála után. Úgy gondoltam, hogy ez nem maradhat így, s ezért írtam meg mindezt Bodor Pál barátunk emlékére, és elkésett jóvátételképpen az alávaló támadássorozatért, amelyért a sunyi tettesek hamut a fejükre máig nem szórtak.

Bodor Pál:
Ábécé alakú igazság

Kín-kötelek, idegek, fölvonom vitorláim:
háromszögletű
felhők, arcaim, feszüljetek meg –
bűnös tárgyak,
eldobott kések és kövek,
csikorogjon fogaim között emlékeket –

leszállhat lábujjhegyen a sátán éjszaka,
vigyoroghat sárga fogaival a nappal,
vastag domb-ajkai között rám sercintheti
esőit a világ,
és rám köpheti a cseresznyevörös alkony
magvait –

most már végképp indulok feszülő
felhőimmel
feléd, viszonylagos, ábécé alakú igazság,
írás,
ki rám hagytad a cipó földet s a kés halált;

tiszta szárazföld, megettelek és jóllaktam
veled;
ivóvíz óceán, most már legfennebb
egy kupica rumot ihatok;
füstök: csóváljátok meg városaitokat az
égen –
én már ezt a csillag-csigolyás utat
bejárom: feketélljenek lábnyomaim a
gondolatban
és legyen, aki mosolyog, mondván:
egyszer erre járt egy zömök lélek,
negyvenes cipőt viselt, idegeire fölvonta
háromszögletű vitorláit,
és azt mondta, ha már megszülettünk, ha
már megszülettünk,
ha már megszülettünk,
érdemes élni.

Bodor Pál (DIURNUS)

A hatalom karikatúrája

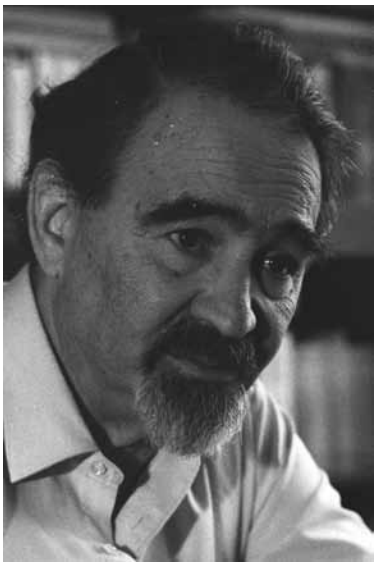

A hatalom voltaképpen a tulajdonlás egyik – olykor abszolút – változata. A székelység lázongó engedetlenjeire, az 1764. január 7-én a Madéfalván egybegyűlt mintegy két és fél ezer csíki és háromszéki tiltakozó székelyre – mert nem akartak a Mária Terézia parancsára felállítandó három határőrezredben katonáskodni – Siskowicz tábornok utasítására Carato ezredes ágyútüzet nyitott. Több mint kétszáz férfit mészároltak le. Más alkalommal lázadó székelyeket saját uraik csonkítottak meg: az orrukat metszették ki, egybehasítva a léket a szájukkal. Minél szélesebb tere van a hatalomnak, annál kegyetlenebb.

Néhány éve három szörnyeteg magyarországi falusi férfiről kiderült, hogy fél éven át veszettül, szadista módon kínoztak-gyötörtek egy nőt, tűket szúrtak a körmei alá, rajta nyomták el a cigarettájukat, fogóval tépték ki a nyelvét… A különlegesebb kínzások „jogát" kártyanyereségként szerezték: hatalmukban volt a nő, teljesen kiszolgáltatva, lekötözve, tűzzel, késsel borzalmasan meggyötörve.

Ez a borzalom egyben „reprezentatív" szimbólum. A korlátlan hatalom: a diktatúra lehetősége. Aki teljhatalommal bír, uralma mértékében bármit megtehet a kiszolgáltatottakkal. A világtörténelem a teljhatalom és a szabadság küzdelmének története. A hatalom – még ha csak egy fűrész eltulajdonlásával vádolt 44 éves székely férfiről van is szó – bűnüldözés ürügyén (hiszen ugye: lopni bűn!) akár az ártatlan vádlott hasába is térdelhet, és tehet vele bármit, elvégre a „hatalmában van".

Ha a hatalomnak módjában áll érdekei, mohósága, céljai érdekében szakadatlanul bővítenie a határait, tetszése szerint bármilyen ismérvek szerint korlátoznia mások jogait osztály-, vagyoni, vallási, nemzeti-nemzetiségi, foglalkozási ismérvek, kategóriák, rangok szerint, akkor ott előbb-utóbb forradalom vagy teljes összeomlás következik be.

Hajdan a perzsák uralkodói között akadt olyan, akinek boldog kedvtelése volt, hogy személyesen, saját kezűleg tolja ki a hadifoglyok szemét. A kivégzés különleges, lassú, szadista módjait találták ki: a halálra ítéltet leölt állat bőrében a forró sivatagban állították ki a napra, a tűző forróságban az egyre zsugorodott bőr lassan megölte, megfojtotta, összetörte foglyát.

A hódító Nagy Sándor – akinek a kor filozófusa, Arisztotelész volt a házitanítója, és aki minden hadi útján hordozta magával válogatott könyvtárát – Théba egész lakosságát kivégeztette, amikor a görög város ellenállt neki. Kivétel nélkül mindenkit. Amikor ázsiai hódításai során egy erőd vitézül, sokáig ellenállt neki, győzelme után a foglyul ejtett hős erődparancsnokot maga elé szó-

líttatta, és mert az (joggal) büszkén nézett a szemébe, halálra ítélte, de perverz örömmel gondoskodott arról, hogy lassú halál legyen a sorsa: sziklás, rettenetes terepen lovak száguldottak vele, s vonszolták a „földön", míg nem maradt belőle semmi. (Ezt a történetet Montaigne írta meg döbbenten a kegyetlenségről szóló esszéjében.)

A hatalom fényűzése, kéje és egyben fegyelmező demonstrációja tehát a minél meggyőzőbb bizonyítása annak, hogy vele nem érdemes szembeszállni. A könyörtelenség jobban védi a testőröknél. A hatalom bizonyos időszakokban nem korlátozza magát, minél nagyobb az ereje, annál hevesebben, kéjelegve él vissza vele. (Szabó Gyula remek székely író megrázó jelenetben írta le annak a gazdának a kegyetlen tombolását, aki csak a kutyáján tombolhatta ki dühét: egy fához láncolta, és agyonverte. Élvezte, hogy kitöltheti dühét. Végigolvasni is gyötrelem.)

*

Sokat emlegetjük (immár nagyon régen) a demokráciát. Egyik alapeleme a hatalom korlátozása. Ahol ez nem sikerül, ott nincs demokrácia.

Persze vannak szelídebb hatalmi rendszerek, ahol törvényi eszközökkel torolják meg a visszaélést. Nem tudok azonban a világtörténelemben olyan pillanatról, amelyben valahol valakik ne éltek volna vissza eszközeikkel, törvényeikkel, erejükkel. A forradalmakban (bizonyára ezért is) gyakran a bosszúállás is ott dühöng. Mindig volt kiktől eltanulni a visszaélést a fegyverekkel, a győzelemmel. A hatalommal való visszaélés gyakori. A kivétel meglehetősen ritka.

Ahol az erő és az eszközök korlátozása nem működik szigorúan, ott előbb-utóbb robbanás következik be. Akkor is, ha az erő nem szadisztikusan élt vissza eszközeivel, hanem csak fokozatosan terjesztette ki

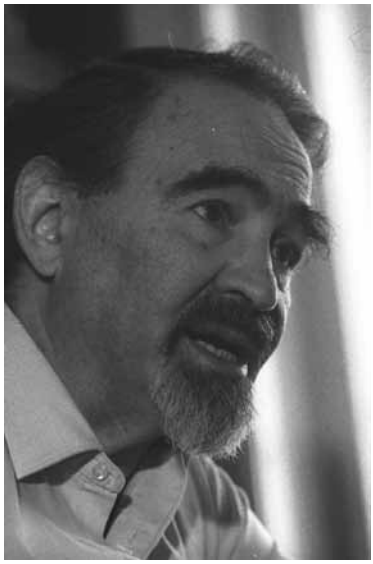

uralma határait, ha úgy viselkedett, mintha mindent jobban tudna a népénél, és kvázi törvényesen szélesítette mind jobban hatáskörét.

A hatalommal való visszaélés nem mindig látványos, nem mindig ismerhető fel hamar. Az uralkodás ravaszabb főszereplői egyet s mást ügyesen álcázhatnak is, hatalmuk önző növelését nem mindig könnyű fölfedezni, leleplezni, megakadályozni. Fő céljuk általában az anyagiak megszerzése, az erejük-hatalmuk (törvényi, szerkezeti stb.) növelése. Munkatársaikat mind inkább a lehetséges vazallusok sorából választják ki, azok közül, akik nem lázadnak, nem bírálnak, hallgatnak és végrehajtanak – előnyök, jutalmak, jó fizetség, a hatalom más előnyeiből való részesedés kedvéért.

Nemrégiben furcsállottam egy meglehetősen jellegtelen kis helyi potentát fölfutását az állandóan szereplők élbolyába, ahol is szerény határozottsággal képvisel bármilyen éppen aktuális ellenszenvesen erőszakos álláspontot. Nem értettem, milyen képességével, tehetségével vívta ki a karrierjét, míg a véletlen a kezemre nem játszott egy régebbi újságot, abban pedig harsány

nyilatkozatát arról, hogy de bizony, a hajléktalanokkal… Az olvasó már ismeri ezt a lemezt: sorsáért elsősorban maga a hajléktalan a hibás és a felelős, a legkevesebb, amit a társadalom „dolgos, szorgalmas, tiszta, rendezett" része joggal elvárhat tőle, hogy tegye magát láthatatlanná. Rejtőzzék-bújjon el, ne tegye kellemetlenné, kínossá a városképet.

Persze, az olvasó úgy érezheti, hogy az itt vázolt kép erőszakoltan túlzott, a téma karikatúrája. Tessék azonban odafigyelni például az európai és nemcsak európai államok potentátjainak soraiban mostanság leleplezett titkos nagy vagyonszerzők (miniszterek stb.) botrányaira. Óriási összegek tűnnek el magas tisztségviselők fedett bankszámláin. Van, ahol a lekenyerezés, a lekötelezés eszköze valuta, arany, ékszer, méregdrágagyönyörű nő, luxusnyaralás valamely óceáni szigeten, itt nálunk valamivel szerényebben, szegényesebben működik a panama.

A kép azonban, amelyet fentebb vázoltam, valóban inkább karikatúra, semmiképp sem tudományos elemzés. Nem is törekedtem erre. Csak azt akartam, hogy az olvasó ismerjen föl bizonyos jellegzetes jegyeket, bárhol tűnnek is fel. Tehetséges újságíró most keresse meg az adatgyűjtő helyét, hogy öt vagy tíz év múlva izgalmas dokumentumregényt írhasson a hatalom erejéről a csúcson és eltűnéséről a nihil vermeiben. Ha valakinek, hát a politikusnak nem érdemes gyorsan meggazdagodnia. Rajtaveszít.

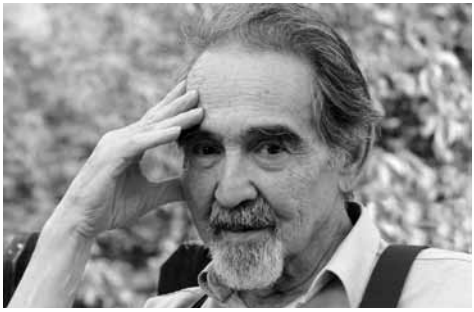

Bodor Pál:
A versek végén

A versek végén ott a mély s lágy
anyaföld, mint a halálugrók
alá terített ponyva, légzsák –
csakhogy a versek végén végleg
eltűnünk, s nem rúg föl megint
s megint
rugalmas labdaként
már semmiféle nagy poén.
A versek végén nem a rím
Dobbant,
hanem a véglegesség.

Olyat kell írni,
hogy az ember
jó magasból
jó mélybe essék,
s amit leír:
a zuhanása
legyen nyílvessző-pontos görbe:
anyanyelvből
az anyaföldbe.

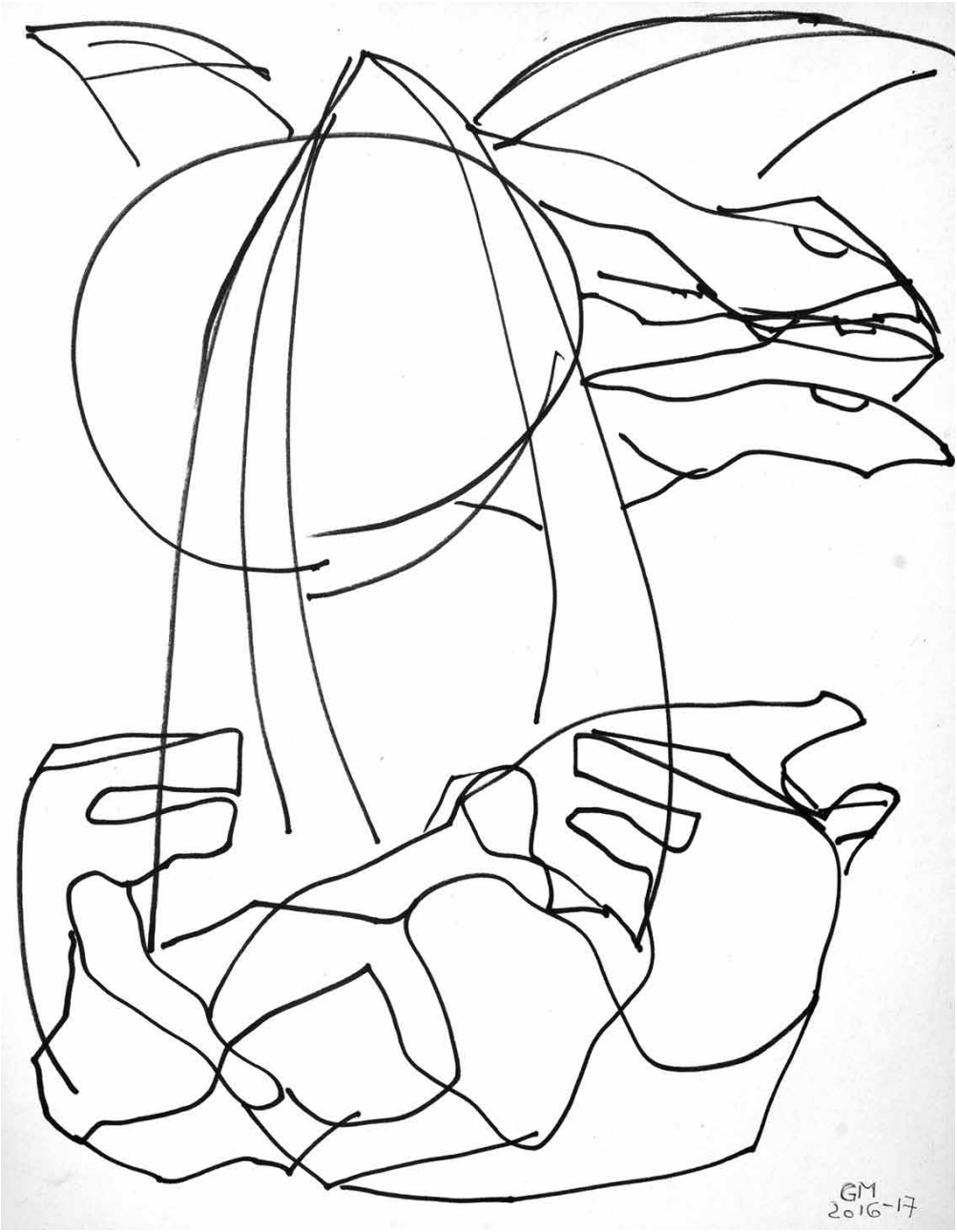
GM
2016-17

„Mit lehet csinálni, ha nem lehet csinálni semmit?”

Ludassy Máriával Donáth László beszélget

Nem emlékszem biztosan, hogy valóban az írást láttam-e – nagy, fekete betűk rémlenek, a Dunára néző ablakokkal szemközti falon, közel a bejárati oldalhoz, több méter magasan – vagy már az első alkalommal is csak a nyomukat, miként a következő alkalommal már biztosan, ahogy eltüntetni próbálták őket: CHARTA. Mindez a második félév első óráján a Bölcsészkar mai Piarista közbeli nagy előadótermében, ahol akkor a talán legnagyobb létszámú magyar szak irodalom-előadásai voltak. 1977 elején, jó 40 éve. Ludassy Mária és Donáth László 2017. június 5-i beszélgetésének ez a kerek évforduló adta apropóját, de kirajzolódik benne a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki életének számos vonása és eseménye.

DL: Az 1977. januári prágai, illetve budapesti CHARTA-nyilatkozat óta több mint negyven év telt el. Ez utóbbi néhány sor, egészen szűkszavú szöveg.[1] A Széchényi Könyvtárban három idevágó írást sikerült találni. Ebből kettő cseh, az egyik Mihal Kopeček politológus-filozófus által a 2000 számára írt tanulmány,[2] a másik szövegben[3] Václav Havel szép és súlyos mondatokban emlékezik vissza arra, miért érezték úgy, hogy – hozzávetőlegesen kilenc évvel a Prágai Tavasz leverése után – tovább nem maradhatnak némák.

LM: Csehszlovákiában fordított dinamika működött, mint a kádárizmusban. Itt hét évvel ’56 után amnesztia következett, ott egyre rosszabb lett. Ott pozitív nyilatkozatokat kellett tenni, nálunk november 4-e után, ha nem pofáztál, legföljebb a párttagoknak, de egy mezei polgártól ilyet nem kértek.

DL: Valóban, 1963 után már nem gyötörtek senkit. Meg is lett az eredménye: egymillió párttag. Kádár okosabb volt, mint Husák. Domokos Mátyás a Holmiban *A CHARTA ’77 ügye – egy napló tükrében* címmel[4] – a maga bevezető gondolataival kísérve – közreadott néhány 1977 eleji oldalt Illyés Gyula naplójából, annak illusztrációjául, hogy Illyés, bár nem írta alá a nyilatkozatot, nem volt gyáva. Domokos nagyon korrektül utánament annak, hogyan történt. Mészöly Miklós és Eörsi István voltak megbízva azzal, hogy Illyést vegyék rá az aláírásra. Csoóri volt az – ahogy Domokos írja –, aki ezt elhárította, mondván, ha ezt a 34 embert valamilyen megtorlás éri a későbbiekben, nagyobb szükség lesz a Kádárral, Aczéllal szót érteni tudó Illyés intervenciójára, mint hogy eleve belekompromittálják a harmincnégyek közé.

Az Illyés-napló nagyon érdekes, mert sokkal többet beszél a haldokló Déry Tibor iránti érzelmeiről – aki nem szerepel az aláírók között –, mint a CHARTA-nyilatkozat aláírásáról. Vissza tudsz emlékezni negyven évet? Említetted, hogy 68 után eltiltottak a tanítástól, csak 1990 után tértél vissza az egyetemre. Az aláírás pont e két dátum közé esik.

[1] „Szolidaritásunkat fejezzük ki a CHARTA ’77 aláíróinak, és elítéljük az ellenük gyakorolt repressziót. Meggyőződésünk, hogy az emberi és állampolgári jogok védelme egész Kelet-Európa közös ügye. Budapest, 1977. január 9-én.” (Aláírások)

[2] Mihal Kopeček: Állampolgár és patrióta a totalitarizmus utáni korszakban: a cseh ellenzék, a nemzet és a demokratikus jövő. *2000*. 2010/1., 3–16.

[3] Václav Havelnek *A kiszolgáltatottak hatalma* című írása magyarul a szerző ugyanilyen című kötetében jelent meg (Pozsony, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1991. 119–124). Fordította F. Kováts Piroska.

[4] Holmi 1991/1. 16–19.

LM: 88 környékén Kelemen Jimmy visszacsempészett az egyetemre, de nem a tanszékre, hanem óraadóként. Ő mindig opportunus volt: egyszerűen nem kérdezte meg a pártbizottságot.

DL: 1977-ben ugyanitt éltél, a Lobogó utcában.

LM: Igen, 1963-ban költöztünk ide a szüleimmel. 1974-ben a 30. születésnapomat már a Szilassy úton ünnepeltem: ezt a minigarzont az első kötetem honóráriumából és OTP-kölcsönből vettem meg.

DL: 1974-ben köteted jelenhetett meg, miközben nem taníthattál?

LM: Akkoriban a Magvető volt megbízva azzal, hogy a „tűrt" kategóriába sorolható műveket kiadja, ott jelentek meg az Eörsi-kötetek is. Ez a Szilassy úti lakás azért érdekes, mert a következő, az 1979-es aláírásnál Radnóti Sándor, aki azt kezdeményezte, legalábbis filozófusvonalon, előbb az apádhoz ment, valamivel 6 óra után, aztán meg hozzám. A Szilassy és a Dániel út közötti távolság autóval öt perc. Sándor egyedül hozzánk mert eljönni ilyen hajnali órában, utánam pedig aztán Csoórihoz.

DL: A 77-es aláírók túlnyomó többsége bölcsész: író, költő, filozófus, kritikus, itt-ott akad köztük egy vegyész, egy zongoraművész, egy festőművész. Ebből a 34 emberből már legalább tizenöten meghaltak. Téged mi motivált, hogy aláírd a nyilatkozatot? Hogyan keveredtél e 34 gondolkodó közé?

LM: Egyrészt Lukács-óvodásként, de fontos előzmény volt az ayáddal való találkozás is. Először én kerestem meg őt, még 73-ban, akkortájt, amikor Lukács György halála után kirúgták a Lukács-iskolát az MTA-intézeti állásukból, azzal, hogy nem marxisták, márpedig az akadémiai intézetekben csak marxisták kutathatnak. Nem sokkal korábban ismerkedtünk meg Szigligeten az alkotóházban, ahol egy asztalhoz kerültünk egy egyértelműen besúgószerű minisztériumi alkalmazottal, aki kezdte védeni azt az ideológiai kampányt, amelyet a Lukács-iskola ellen indítottak, én meg elküldtem őt melegebb égtájakra. Apád azt gondolta, ha már ilyen stílusban osztom ki a funkcikat, akkor lehet velem beszélgetni. Ő azt is azonnal kiszagolta, hogy miféle lehet ez az ember, s mert ebédelni muszáj volt együtt, zseniális ötlettel megkérdezte, milyen cipőm van. Természetesen gumicsizma – feleltem. Akkor jó, és elindultunk a Szent György-hegy irányába. A minisztériumi alkalmazott meg jött velünk – félcipőben. Olvadt hó, jég borított mindent, ő egy darabig bírta, majd feladta a pártfeladatot. Atyád ismert borozókat is, úgyhogy nagyon vidámra sikerült a nap. Később sokat járt itt a Lobogó utcában is – anyám főztjét nagyon szerette –, meg Eörsi társaságában a hegyre, a Szilassy útra. És végül Jimmy kutyával, aki a lakásban való beszélgetéseket nem nagyon szerette, kikövetelte a kirándulást.

DL: És hogy állt össze a CHARTA-aláírók listája?

LM: Bence György és Kis János hozták be a Filozófiai Intézetbe, a Márkus-szobába, ahol Sós Vili, Tordai Zádor, Vajda Mihály, Erdélyi Ági meg én ültünk.

DL: Ez a szoba teljes egészében aláírta. És mások?

LM: Nem is kérdeztek mást, mivel biztosra akartak menni, azzal a megfontolással, nehogy előbb lebukjanak, mintsem hogy Vezér Erzsi kijuttatja a tiltakozást Párizsba meg a Szabad Európához. Valaki most a Facebookon felidézte, hogy Hernádihoz például küldtek egy dezinformátort azzal: ha Eörsi aláírta, akkor egyértelmű, hogy az egész csak kommunista provokáció. Mondván, Eörsinek volt egy Rákosi-verse, amilyen egyébként Csoórinak is volt. Nekem Eörsi elmondta, hogy ez őt kiborította. Mert ha azt terjesztik róla, hogy liliomtipró,

hagyján. De hogy nyugati források is átveszik ezt a dezinformációt, az nagyon felháborította. Persze az igazi barátai – Donáth, én meg sokan mások – egy pillanatig sem hittük el ezt az ocsmány rágalmat.

DL: A lejárató kampány műfaja a mai napig létezik. Fel sem merült, hogy kimenjetek a nagyobb nyilvánosságba? Hiszen a 34 aláíró, néhány embert leszámítva, egyetlenegy szakmai körhöz tartozott. Szóval téged megkerestek, de nem kérték, hogy te is keress tovább?

LM: Sőt, kifejezetten dekonspirációnak tekintették volna. Ebben a történetben igazából az úgynevezett 68-as generációnak – a Lukács-óvodának – és az 56-osoknak – atyádnak, Eörsinek, Litvánnak – az egymásra találása az érdekes. Mi néhányan ugyanis már tiltakoztunk a 68-as csehszlovákiai invázió ellen is, ellentétben például Csoórival, aki azt még visszautasította. Csoórinak volt egy olyan szövege is a 68-as tiltakozás kapcsán, hogy „Miért, nekik talán fájt a mi 56-unk?" Ez volt a primer reakció. Innen szokták datálni a kölcsönös bizalmatlanságot.

DL: De akkor mire utal Csoóri szerepeltetése ebben a teljesen egyívású, lényegileg marxista indíttatású-hátterű gondolkodói körben?

LM: Csoóri nem kevésbé volt marxista. Most ne a *Nappali hold*[5] szerzőjére gondolj. Olyan balos volt, hogy nem igaz. Láttam egy fényképet, már a fellazulás idejéből, amikor már mindenki kint volt a börtönből, még Eörsi is. Tudod, ő hol szerepelt együtt Csoórival? Az első magyar szépségverseny zsűrijében. Olyan bájosak! Szemmel láthatólag a szocreál típusú csajokat kedvelték, nem a nádszálkarcsúakat. Az a két pasi a női fenekek és mellek mustrálásában hajlandó volt kollaborálni.

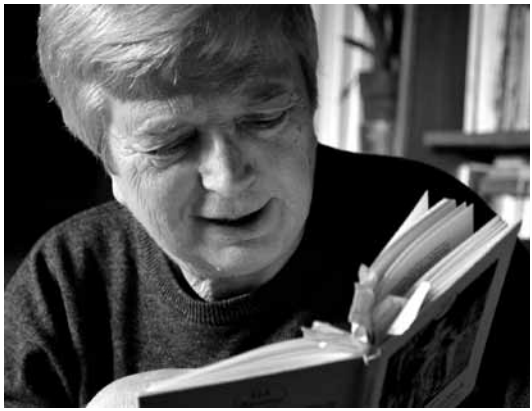

DL: Szegények, most együtt mustrálják az angyalokét. De térjünk vissza: 1977 hogyan függ össze 1979-cel?

LM: 79-ben világos volt, másodszorra már nem elegendő ugyannak a 34 vagy legföljebb 48 embernek az aláírása, ezért nyitottak. De azzal is számoltak, hogy nem mindenki hajlandó megemészteni a szöveget, s hogy sokan inkább hajlandók írni egy levelet Kádárnak, hogy vesse be tekintélyét, és érje el Husaknál, amiről úgy vélték, Donáth majd eléri Kádárnál. Szóval készítettek egy B menüt – ahogy apád fogalmazott –, amelyet boldogan terjeszthettek szélesebb körben, úgy gondolták, a petíciót többen alá fogják írni, mint az emberi jogi deklarációt. És lőn. Többekhez előbb érkezett meg az enyhébb verzió, aztán a másik, s nagy zavarukban mindkettőt aláírták. De éppen annak, hogy kitágították a kört, volt egy kínos következménye: a keményebb szöveget aláírók közül épp a legkiszolgáltatottabbakat, például a gyakornokokat, kirúgták. Akiknek a nevét „mint hírességekét" bemondta a Szabad Európa, azok megúszták. A no name kezdők, az épphogy végzettek esetében viszont komoly retorzióra került sor. Bence abban becsületes volt, hogy nem engedett egyetemistákkal aláíratni, én ezt helyeseltem. Akkortájt bájos gyakorlat volt, hogy ötödévben, államvizsga

[5] Csoóri Sándor hatrészes esszéfüzére a *Hitel* című folyóirat 1990/17–22. számában jelent meg.

előtt rúgtak ki valakit, például Haraszti Miklóst vagy Kőrösi Zsuzsát[6].

DL: Végül is hányan írták alá ezt a tiltakozást?

LM: Számszakilag nem tudom megmondani, mert összeadták a kettőt, az A és a B menüt, és tényleg voltak átfedések.

DL: A 77-es mindenesetre 34 nevet jelent, a 79-es lista pedig hozzávetőlegesen 150-et. De az sem biztos, hogy a 77-esből mindenki szerepel a 79-esben.

LM: Mint például Tordai Zádor. Nem gyávult el, csak azt mondta, ő 68-ban Korčulán tiltakozott,[7] és már 77-ben is világosan megmondta, hogy nem tetszik a rendszer. Nem szereti ismételni magát.

DL: Itt van egyébként Heller Ági, aki emlékezetem szerint 1974-ben vagy legkésőbb 75-ben elment innen. Hogyan tudott akkor 77-ben aláírni?

LM: Azt hiszem, Fehér Ferenc, Heller és Márkus akkoriban indultak,[8] talán egy last minute action volt részükről az aláírás. Arra biztosan emlékszem, hogy 1979-ben Márkus már Ausztráliából írt nekem gratuláló levelet, hogy még az ausztrál helyi sajtóba is belekerültünk. Pedig ebben a térségben legalább egy kilences erősségű földrengésnek kellett történnie ahhoz, hogy egy kicsit is érdekeljük az ausztrálokat. És 77-ben még Vajda Mihály is itthon volt, hiszen ő is aláírta. Ő egyébként nem vándorolt ki, de néhány évig a brémai egyetemen tanított.

DL: És amikor Jaruzelsky Varsóban puccsal hatalomra került,[9] fel sem merült, hogy tiltakozzatok?

LM: Kenedi lakásán volt akkortájt egy nagy megbeszélés – ezen én nem vettem részt, tehát amit mondok, csak second hand –, ezen egyfajta stratégiai ellentét keletkezett, s Bence Györgyével szemben enyhe többséggel Kis Jancsi álláspontja győzött: most kell erősíteni. Ekkor formálódott a szamizdat Beszélő, a szerkesztőségnek Bence már nem volt tagja, de nekünk még tartott egy féllegális „tranzitológiai" továbbképzést arról, mit lehet csinálni, amikor nem lehet csinálni semmit. Ez nem vicc. Nagyon komoly irodalmakat dolgoztunk fel, készültünk arra, ha majd eljön az idő… A Kis János-féle stratégia a Beszélővel bejött. Nem lehet tudni, pontosan mikor, de egy évtizeden belül a szamizdat lett a nyerő stratégia. Két évvel a 79-es CHARTA után ezzel már szélesebb tömegeket lehetett elérni.

DL: Ha jól értem, ez a történet Kenedi lakásán olyan jelentőségűvé lett, hogy Bence György haláláig nem engesztelődött meg Kis János iránt.

LM: És fordítva. De nekem nagyon kényelmetlen erről beszélni, egyrészt mert magam nem voltam jelen, s Bence verzióját nem ismerem első kézből. Kist és Kenedit kellene erről kérdezni.

DL: Bár Kis Jánosnak nem kellett féltékenynek lennie, hiszen a Beszélő létrehozatala, a demokratikus ellenzék szervezése és az a fajta féllegális tevékenység, amelyet a hetvenes évek második felétől a nyolcvanas évek legvégéig végeztetek, hatékony volt, és a rendszerváltást előidéző lényeges politika-

[6] Párizsban élő újságíró, filmrendező, emberi jogi aktivista, aki az 1977-es CHARTA-aláírás előtti két – 1973-as – aláírásgyűjtési akció egyikének szervezője volt. Az első akció, a lukácsisták kirúgása elleni tiltakozás teljesen kudarcba fulladt, ugyanis egyedül Donáth Ferenc vállalta az aláírást. Az abortusztörvény ellen Kőrösi Zsuzsa által szervezett tiltakozás sikeresnek bizonyult, ezért közvetlenül az államvizsga előtt kirúgták az egyetemről, és kitiltották az összes magyarországi felsőoktatási intézményből.

[7] A *Praxis* folyóirat zágrábi köre által filozófusok számára rendezett korčulai nyári egyetemen több magyar is aláírta az 1968. augusztus 21-i csehszlovákiai bevonulás ellen tiltakozó manifesztumot.

[8] A három filozófus Lukács György ún. Budapesti Iskolájához tartozott, mindhárman 1977-ben emigráltak.

[9] A miniszterelnök és pártfőtitkár Wojciech Jaruzelski 1981. december 13-án hadiállapotot hirdetett ki, elsősorban a Lech Wałęsa vezette Szolidaritás Független Szakszervezet visszaszorítására.

történeti momentummá lett. Bencéé nem lett az.

LM: Bence, mint tudjuk, először a Petrasovits Anna-féle szociáldemokrata pártba, majd a Fideszbe ment, és először szociáldemokrataként, majd konzervatív liberálisként definiálta magát. De azért korábban sok mindent közösen csináltak, például a *Bibó-emlékkönyv*[10] szerkesztését is. S még együtt írták a *Rakowski-könyv*et,[11] ez volt utolsó közös munkájuk. Azt hiszem, a monori találkozón már nem vett részt.

DL: Az a különös, hogy politikai karrierje – függetlenül filozófiatörténészi tevékenységétől, amely nyilvánvalóan nagyon fontos, téged személyesen érintő történéssor volt a kilencvenes évek elején – nem kárpótolta Bencét azért, hogy Kis János személye a Nagy Imre-temetéstől fogva több éven keresztül összekapcsolódott a szabaddemokratákkal.

LM: Nem szerette az SZDSZ-t, amelynek Kis volt az első elnöke. Nagyobb baj, hogy Fidesz-főtanácsnokként Carl Schmittet adta Orbán Viktor kezébe, azaz azt a politikafilozófiai felfogást, amely a társadalmat barát–ellenség felosztásban látja-láttatja, amely szerint nincs, nem lehet érdemi párbeszéd, csak a *mi* és az *ők* közötti engesztelhetetlen gyűlölet. Korábban Bence és Kis, mondhatni, Márkus kegyeiért versengtek. Még 1973 előtt Márkussal együtt írták az *Überhaupt*ot,[12] a kritikai elmélet megtartásával egy erőteljesen Marx-kritikus művet. Meglehet, Bencét már akkor érték sérelmek: mintha Márkus komolyabban vette volna Kis János gazdaságfilozófiai fejezetét, mint az övét, amely a kötet finálója volt: Marx politikai filozófiáját rekonstruálta benne. Nem vagyok marxológus, de a legnagyobb problémát a marxi politikai filozófiával abban látom, hogy nincs. Ami van, az meg inkább ne lenne, mert átvétel a Louis Blanc-féle államszocializmusból. Az a tény, hogy Marx nem reflektált arra, hogy alkotmányos intézmények, hatalommegosztás és szabadságjogok nélkül lehetséges-e modern jogállam, nagyon súlyos visszalépés még Hegel etatista jogfilozófiájához képest is. Bencének, ha úgy tetszik, hálátlan feladat jutott, amikor ki kellett dolgoznia ezt a nem létező marxi politikai filozófiát, amely abból indul ki, hogy a politikai szabadság a burzsoá formalizmus kelléke.

DL: Azért van abban valami sajátságos, hogy ezek az emberek, Heller Ágival és Márkussal kezdődően, mind Lukács György tanítványai voltak.

LM: Bence és Kis Márkus-tanítványoknak vallották magukat – ahogy én is: Márkus György filozófiai elmélyültségét kívántuk követni. Heller sziporkázó, szellemes, de kicsit felszínes esszéíró stílusa idegen volt tőlük, és ez filozófiailag fontos különb-

[10] Az eredetileg Bibó István hetvenedik születésnapjára tisztelgésül szánt kötet Bibó 1979. május 10-i halála miatt emlékkönyv lett. Mivel a Gondolat Kiadó nem vállalta a megjelentetését, a kilencven példányban legépelt könyv szamizdatban terjedt, nyomtatásban csak 1991-ben jelent meg (Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern).

[11] Bence György és Kis János Marc Rakowski álnéven publikált közös munkája: *A szovjet típusú társadalmak marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 1983.

[12] Márkus György, Kis János és Bence György *Lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan?* című 1972-es kézirata, amely a fenti címen vált ismertté. A szerzőket e mű nyomán távolították el az egyetemi-tudományos életből.

ség. Szakmailag a Fehér-Vajda-Heller vonal és a Márkus-tanítványok között húzódott a határ, amelyet a későbbi személyi szakítás keresztülmetszett.

DL: Lukács, ha élne, immáron 130 éves lenne, de mindazok, akik valami módon a nevéhez, személyéhez, munkásságához kapcsolódtak, még olyanok is, mint Eörsi...

LM: Ő fordította az összes művét, ha valaki mondatról mondatra átrágta magát rajta, és értette Lukácsot, az ő volt. Kevesebb filozófiai fenntartással és sokkal több emberi empátiával volt lukácsista.

DL: Amire én gondolok: azért a marxizmusban lehet valami, ha ezek az emberek mind Lukácstól kaptak valamiféle indíttatást, és ami még 2017-ben, Lukács halála után közel 50 esztendővel is elevenné teszi ezt az embert és művét. Kevés olyan filozófus van, aki elmondhatja magáról, hogy nem néhány filozófiatörténész foglalkozik vele.

LM: Mondjuk, Marx is elmondhatja magáról. Én egy sereg dolgot azért árnyaltabban látok. Most hagyjuk Lukácsnak azt a részét, amelyről azt mondják, hogy filozófiailag a legfontosabb, az esztétikát, elsősorban a heidelbergi kéziratokat, amelyet egyébként Márkus publikált.[13] De a *Történelem és osztályöntudat* című korai műve – amelyet a Komintern kiátkozott, és kihasznált az összes ordas moszkovita émigré, hogy tönkretegyék – az egyik leginspiráltabb felfogása annak, hogy ha ne adj' Isten, tényleg eljön a szocialista forradalom, annak hogyan kellene kinéznie. Aztán persze nagyon nem úgy nézett ki, de ez más kérdés. Ami viszont nagyon szomorú: miképp próbálta Lukács – rosszul értelmezett pártfegyelemmel – a dialektikus materializmus leghülyébb formáját inkorporálni a rendszerébe. Lukács halála után valamenynyien írtunk egy konfessziót: Lukács és én, én és Lukács… Akkor Bence és Kis még együtt írtak *Marxistának lenni* címmel. Biztos ismered azt a Hebbel-parafrázist: „ha Isten közém és a nekem rendelt feladat közé a bűnt állította, ki vagyok én, hogy nemet mondjak.?" Hebbel Juditja mondja ezt, mielőtt Holofernessel teszi, amit tesz.[14] Bence-Kis akkor azt írták Lukács szovjetunióbeli évei kapcsán: „ha Isten közém és a nekem rendelt feladat közé az empíriokriticizmust állította, ki vagyok én, hogy nemet mondjak". Zseniális mondat – és a szellemi öngyilkosság illusztrációja. Már nekünk is, akik pedig azért még ebben a szövegkörnyezetben nőttünk fel, kínkeserves volt Lukács e moszkovita szövegeivel találkozni. Nem politikailag, hanem filozófiailag. Mert ha azt mondja, hogy kössék fel Buharint, annak még van valami kontextuális magyarázata, de azt, hogy az empíriokriticizmust választotta, Isten egyhamar nem bocsájtja meg neki. Ennek ellenére Lukács legrosszabb filozófiatörténeti munkája, *Az ész trónfosztása* nélkülözhetetlen alapmű. Azt hiszem, Magyarországon én vagyok az egyetlen a Lukács-tanítványok közül, aki azt gondolja, hogy a fő filozófiai frontvonal racionalizmus és irracionalizmus között húzódik. Heideggernek sem a rektori beszéde vagy a most megjelent naplói, nyíltan náci szövegei jelentik a fő problémát, hanem az, hogy föladta a felvilágosodás, az emberi emancipáció eredményeit. És *Az ész trónfosztása*ban ez benne van. Ezért jobban szeretem ezt, mint Adorno és Horkheimer fő művét, *A felvilágosodás dialektikája*t, amely a modern kapitalizmusért a felvilágosodás racionalizmusát teszi felelőssé. Ilyen hülyeséget Lukács nem mondott. *A felvilágosodás dialektikája* arról szól, hogy az európai tragédia akkor kezdődött el, amikor a tiszta megismerés vágya

[13] Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975.

[14] Vajda Mihály így idézi *Lehet-e az igazsághoz keresztülhazudni magunkat?* című írásában: „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magam kivonhatnám?" (Beszélő online 6. évfolyam 5. szám)

hajtotta Odüsszeuszt, s hallgatni akarván a szirének énekét, bedugaszolta a matrózok fülét, magát pedig az árbóchoz köttette. Ez szerintem a kanti sapere aude![15] választása, a legcsodálatosabb európai attitűd, a felvilágosodás öröksége, Adorno-Horkheimer meg ezt kárhoztatja. A másik pedig – és felrobbanok, ha erre gondolok –, hogy *A felvilágosodás dialektikája* szerzői szerint a chicagói autógyártás taylorista technikája és az auschwitzi halálgyárak technicizmusa ugyanazon logika szerint működik. Ezt az abszurditás csak a szélsőbal legbutább ideológusai mondják, és Heidegger ugyanazt mondja kapitalizmuskritikájában, mint Adorno-Horkheimer, és az ellenkezőjét annak, amit Lukács, a felvilágosodás racionalizmusának örököse. Amikor Lukács megőrizte azt a felfogást, hogy racionalizmus és irracionalizmus között húzódik az igazi filozófiai választóvonal, akkor egyszersmind hitet tesz a gondolatszabadság és az emberi emancipáció mellett. Az összes többi irracionalista sötétségapológia a másik oldalon van. Nagyon gyenge példákat hoz az ötvenes évek stílusában, de alapjában véve igaza van. Ezért vagyok szomorú, amikor nagyon szeretett barátomat, Vajda Misut rendre elcsábítja a heideggeri racionalizmuskritika. Negyven éve hálás Heideggernek, hogy megváltotta őt a marxizmus irracionalizmus-ellenességétől, hogy felfedezte a Lukács által leginkább megvetett irracionalizmus mélységeit, s ezáltal megszabadulhatott a marxizmustól. Nekem ez a szabadelvűséggel sikerült. Mindenestre Misu most megjelent életrajzi könyve jó ürügy arra, hogy ezt megbeszéljük. Csak éppen vörösbor fog folyni, és nem vér.

DL: Lukács életműve a mai magyar társadalom túlnyomó része számára majdhogynem érdektelenné lett, és régebbinek tűnik, mint Kant. Ha nincs ez a nyomorult szoborügy, ha nem akarják felszámolni a lakását és a könyvtárát, szétszórni a levéltárát, akkor még ennyi figyelmet sem kapna. Pedig nyilvánvaló: a nagyvilágban nagyon komoly Lukács-recepció létezik.

LM: Franciaországtól Brazíliáig, Spanyolországtól Ázsiáig.

DL: Ennek a marxista gondolkodónak az életművében tehát mégiscsak olyan erő, lehetőség, tartalék van, amelyre rá tudnak kapcsolódni őt nem ismerő, vele soha nem találkozó emberek is.

LM: Igen, leszámítva a szovjet korszakot, van benne intellektuális mélység, nemcsak a heidelbergi kéziratokra gondolok – amelynek sok részét átvette *Az esztétikum sajátossága* is –, hanem a *Történelem és osztálytudat* című művére is, amely a hatvanas években a nem szovjet típusú marxizmus paradigmája lett. Mi lehetett volna, ha ez a baloldali radikalizmus jelenti a szocialista forradalmat, és nem a szovjet nemzeti szocializmus? Nem véletlen, hogy Sztálin betiltotta a „fiatal" Marx műveit, élükön a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*kal, s akik kiadták, azokat a Gulagra vitette. Marx ebben olyan filozófiai perspektívát, az elidegenedéselmélet lehetőségét fogalmazza meg, amelyre a hatvanas évek újbaloldala újra rátalált. Világos volt, hogy ez az a szellem, amellyel valamit kezdeni lehet, ha az ember valamiképp baloldali, de nem akar szovjet pártdiktatúrát. Úgy látszik, máig is ez a potenciálja a marxizmusnak, amelynek semmi köze a dialektikus és történelmi materializmushoz. A Márkus-Bence-Kis-féle *Überhaupt* is ezt próbálta rekonstruálni a *Lehetséges-e kritikai gazdaságtan?*-ban. Márkus analízise szerint *A tőké*ben kifejtett gazdaságelmélet és a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban kifejtett történelemfilozófia szembemennek egymással:

[15] „Sapere aude! Merj a *magad* értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata." Imanuel Kant: Válasz arra a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: *A vallás a tiszta ész határán belül.* Fordította: Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 80. A *sapere aude!* mondat forrása Horatius: Levelek I. 20, 40.

A tőke a tervgazdálkodással abból indul ki, hogy felmérik a szükségleteket, aztán annak megfelelően fognak termelni, és ez a szocializmus. A marxi antropológia pedig arról szól, hogy az ember dinamikus, tervezhetetlen valaki, tehát a szükségleteit sem lehet előre felmérni, legföljebb az egy vekni kenyér és a tíz deka sertészsír erejéig, de ha már egy kicsit is szofisztikáltabb a fogyasztási struktúrája – ez pedig már Marx idején is az volt –, akkor nem lehet tervezni. Magyarán: a tervgazdálkodás abszurditása benne van a marxi történelemfilozófiában a *Grundrisse*ben, de *A tőke*ben mintha megfeledkezne a kritikai elmélet e fontos mozzanatáról.

DL: De térjünk vissza a CHARTA '77-hez, és ahhoz, amit Csoóriról mondtál. Lehetséges, hogy a CHARTA '77 aláírói között az egyetlen Csoóri Sándoron kívül senkit nem találunk, aki nem pesti értelmiségi lenne? Egyetlenegy népi írót, történészt vagy gondolkodót, senkit azok közül, akik aztán 10 évvel később Lakitelken az MDF-et létrehozzák? Már szóba került a 77-es és a 79-es aláírók létszáma és jellege közötti differencia, illetve a 80-ra elkészült *Bibó-emlékkönyv* szerzőinek egy másfajta tágassága. Világos: a magyar népi ellenzék a kádári diktatúra 1963 és 1977 közötti tizenöt esztendejében társadalompolitikai vonatkozásban – az „aki nincs ellenünk, velünk van" biblikus ihletettségű ideológiájához igazodva – megszelídült. De nem akarok abba az ostoba, gőgös pozícióba kerülni, hogy azt állítsam: a Kádár-rendszerrel szemben érdemi, – ha tetszik – morális alapon kizárólag a többé-kevésbé marxizmuson iskolázott budapesti elit értelmiség vált kritikussá.

LM: Ez Monorra nem is igaz.

DL:: De az már 1985.

LM: Tudom. Bár egy szempontból még igazabb. És ha valódi történelemmel akarsz találkozni, akkor elmondok még valamit, amit csak én tudok. Amikor édesapád el-

kezdte szervezni Monort, megkeresett. Valahol a Kinizsi utca környékén találkoztunk, hiszen akkor már a Mária utcai klinikán feküdt. Én elmondtam, amit szoktam ilyenkor: nekem az aktuálpolitikai kérdések nem fekszenek, ha valamit esetleg hozzá tudok szólni, akkor csak a történelmi dimenziókról, a forradalmakról és restaurációkról, ami szerintem tök érdektelen. Nem sokkal később hallottam Hamburger barátomtól, aki eléggé aktív volt a *Marx a negyedik évtizedben* kötet[16] kapcsán: jó, téged meghívtak, mert kell egy keresztény, különben nem jönnek el a népi írók. Erre nekem azonnal az volt a reakcióm: köszönöm, ilyen minőségben nemcsak azért nem akarok ebben részt venni, mert nem kívánok voltaire-iánusként keresztényként szerepelni, hanem mert a zsidó–nem zsidó felosztásba én semmiképp nem megyek bele.

DL: Magyarországon a keresztény azt jelenti, hogy nem zsidó.

LM: Szóval hangulatilag sajnos már akkor sem volt teljesen rendben minden. De meg kell mondanom, a 77-es CHARTA idején nekem Csoóriról legfeljebb az jutott eszembe, hogy Eörsivel szépségkirálynőt választ, és a nagy fenekű nőket preferálja.

[16] A szamizdatban húsz-harminc gépelt példányban terjesztett kötetet Kovács András állította össze 1977-ben a körkédésére – „szerinted mi a marxizmus, és mi a viszonyod hozzá?" – adott válaszokból. Vö. http://beszelo.c3.hu/cikkek/marx-a-negyedik-evtizedben.

Emlékszel? Édesapád születésének 100. évfordulóján a Politikatudományi Intézetben konferencia volt. A kerekasztalon összevitatkoztunk a népi írók és főleg Szabó Dezső szerepéről. Akkor te arra hivatkoztál: igen, mert a szociális érzékenység hiányzott az urbánusoknál… Ne mondd, hogy Kosztolányi Édes Annájában nincs szociális érzékenység. De az is benne van, hogy a kommün alatt a Lenin-fiúkkal szájat tépő leendő nyilas házmester azonnal elhozatja vidékről az unokahúgát, és odaadja szörnyelláéknak cselédnek. Tulajdonképpen atyádtól kellene megkérdezni, miért ennyire meghatározó a *Cifra nyomorúság, A tardi helyzet*[17] és a többi hasonló mű szociális szemlélete. *Az elsodort falu*tól[18] én kiütést kapok. Nem a szekuláris szociáldemokrata szemlélet, hanem egyfajta etnicista népfelfogás keretében kizárólag a paraszti nyomor volt a népi írók témája. E koncepcióba a szellemi szabadság, az erkölcsi autonómia vagy akár a „formális" politikai szabadságjogok problémája nem fért be. Minek is szerepelt volna benne, ha egyes vidékeken a másodszülött gyereket jeges vízbe rakták, hogy meghaljon tüdőgyulladásban, mert különben osztozkodni kellett volna a birtokon. Édesanyám emlékezete szerint kisöccse is, mivel az anyja meghalt a szülésben, így végezte. Lehet, atyád is úgy gondolta, hogy a népi írók érezték át igazán a magyar nép nyűgeit, nem Babits a maga szublimált antifasizmusával, elitista humanizmusával.

DL: Nem olyan régen Debrecenben jártam, elmentem megnézni a Nagytemplom mellett a 42 prédikátor emlékoszlopát, amelyet annak idején a pápa is megkoszorúzott. De nem a 42 prédikátor járt az eszemben, bár ők is jelentősen kötődtek a Tiszántúlhoz, hanem az egykori debreceni márciusi frontosok, akiknek ma már csak a gyermekei élnek. Engem az izgat, hogy a magyar intellektuális baloldalnak vége. Annak, ami a harmincas években nem Szabó Zoltán, nem Szabó Dezső, nem Illyés Gyula, nem Szabó Pál, nem Veres Péter, nem Németh László. A felsoroltaknak van valamilyen szellemi jogutódlásuk. Na de hol van a baloldaliak szellemi utódlása? Ebből semmi nincs. Sem Kassák Lajosnak, sem...

LM: Déry temetésén is milyen kevesen voltak. Ez a nemzet soha nem fogadta el Déryt a saját írójának – mondotta atyád.

DL: Ő is 1977 augusztusában halt meg, 40 éve.

LM: És Jászi hányunknak érdekes? A Galilei-körről[19] hányan tudnak? Hogy Lesznai Annától kezdve létrejött egy olyan baloldali hagyomány, amely folytatható lenne.

DL: Mari, nem jut eszedbe, hogy ez feltámad?

LM: Nem, mert azoknak a fiataloknak, akik nem jobbikosok, hanem valamelyik más párthoz kötődnek – a PM-től a momentumosokig –, már nincs magyar prototípusuk.

DL: Ezt hogy érted?

LM: Nincs magyar hagyomány, amelyhez kapcsolódni tudnának.

DL: De van magyar prototípusuk, legfeljebb nem tudod közvetlenül meghúzni a szálat. Mert nem magyar patentekkel dolgoznak.

LM: A Bibó-féle önkormányzati szocializmus atyádnak még fontos volt. Én is sokat foglalkoztam vele, és beletört a bicskám. Meg is írtam, el is mondtam, azt hiszem, éppen apád sírkőavatásánál, hogy sajnos az az önkormányzati ideál, amely a legszebb 56-os tradíciónak tűnt, folytathatatlan. És nemcsak technokrata szemmel. Egyébként ezért

[17] Szabó Zoltán két szociográfiája. *A tardi helyzet* 1937-ben, a *Cifra nyomorúság* 1938-ban jelent meg a Cserépfalvinál.

[18] Szabó Dezső műve Budapesten a Táltos kiadásában jelent meg 1919-ben.

[19] Szabadgondolkodó egyetemisták, értelmiségi fiatalok 1908 és 1919 között működő egyesülete, amely kiadta a Szabad Gondolat című folyóiratot.

nem adtam oda a Bibó-tanulmányomat a kötet számára, mert apád az önkormányzatiság eszméjének védelmét várta tőlem *Az európai társadalomfejlődés értelme* alapján, de nekem nem sikerült meggyőzni magam, hogy ez az '56-os munkástanácsok modelljén alapuló paradigma folytatható.

DL: Holnap felhívom Orbánt, hogy itt van a legtehetségesebb szakértője, aki megmondja, hogyan kell szellemtörténeti hátteret húzni a diktatúrához –- mondanám némi gonoszsággal.

LM: Bocsáss meg, nem a diktatúrához! Egyszerűen gazdasági folyamatokról van szó. Atyád mutatott be a Svájcban élő Molnár Miklósnak…

DL: Rudas László veje volt, ő sem él már régen.

LM: Emlékszem, a Dániel úton hosszasan beszélgettünk. Ő Svájcban próbálta az 56-os munkástanácsok történetét rekonstruálni, és megoldani a legegyszerűbb kérdést: hogy akkor ezek a munkásönkormányzatok hogyan tudnak piackompatibilisak lenni. Ez kapitalista szempont, igen, de más szempont nincs.

DL: A piacot hagyjuk békén, nem a piacról van szó. Hanem arról, hogy Simicska, ha úgy tetszik neki, akkor a Fideszt támogatja, ha meg másképp tetszik neki, akkor a fasisztákat támogatja, de ha úgy gondolja, hogy az érdekének az felel meg, a szocialistákat is támogatni fogja. De nem biztos, hogy ez jó. Tudjuk, hová vezetett ez Franco alatt, mit tett Olaszországban, hogyan működik Dél-Amerikában. Most, hogy a reformáció 500 éves évfordulója van, szisztematikusan olvasom Luthert. Martin Luther a kereskedelem és az uzsora elleni röpiratában, hozzád méltón, jakobinus indulattal, expressis verbis közli: ha a barátod kölcsönkér tőled, és tudsz neki adni, add oda. Eszedbe ne jusson, hogy ő ezt valaha viszsza fogja fizetni, nem hogy kamatot kérj. Neked van, neki nincs, neki szüksége van rá, neked nincs, add oda neki. Ha visszaadja, akkor köszönd meg az Úristennek, hogy kaptál felebarátod által egy meg nem érdemelt ajándékot, és örülj neki.

LM: Kant másképp gondolja.

DL: Várjál, várjál! Luther rendkívül ingerülten reagál arra, hogy a Fuggerek, akik – félreértés ne essék – nem zsidók voltak, 5–15 százalék közötti kamatot kérnek. Ugyanabban az időben Melius Juhász Péter, Debrecen reformátora, aki Wittenbergben Luthert is hallgatta, azt mondja: nincs igaza a reformátornak. Ellenkezőleg. Ha valaki kölcsönkér tőled, és nem fizet érte kamatot, akkor az bűnös. Nem arról van szó, hogy nem adja vissza a pénzt, hanem nem fizet kamatot. Csak akkor kérj kölcsön, ha biztos vagy abban, hogy a tőkét plusz az 5 százalék kamatot meg tudod fizetni. Ha ebben nem vagy biztos, akkor eleve hazudtál, amikor kértél.

LM: Az én elvbarátaim, Hume és Kant, ugyanezt mondták.

DL: Bocsáss meg, ezt az iskolát járták ki. Ez a reformáció két fő iránya. Szöges ellentét, mégis így van. Elgondolkodtató és szomorú, hogy a „das Kapital" – maholnap Marx művének[20] is 150 éves jubileuma lesz – a világ egyik legfontosabb mozgató ereje. Számomra megrendítő olvasmány Walter Benjamin töredéke,[21] amely igazából vázlat, szinte lefordíthatatlan. Ebben, jó 90 évvel ezelőtt, prófétai dühvel ront neki a mammon körüli liturgiának, amelyről nem mondhatjuk, hogy semmi, hogy hiúságok hiúsága, hogy nem létező valóság, de mint gazdasági történet szétpukkasztható luftballon, amely morálisan emberek millióit alázza semmivé. Walter Benjamin nem volt marxista.

---

[20] Karl Marx: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata* című műve 1867-ben jelent meg Hamburgban.

[21] Walter Benjamin *A kapitalizmus mint vallás* című töredékét 1921-ben írta.

LM: Útitárs volt.

DL: Útitárs. De semmiképpen sem mondható rá, az vezette őt, hogyan kell az osztályharcot megharcolni. Az emberi élet rendkívül rövid, az enyém is, a tiéd is, az utódainké is. Mi már nem fogunk ebben az országban új politikai-gazdasági rendszert alkotni, de annak felvillantása, legalább szellemi értelemben, hogy többféle út is létezik, hogy nem kell feltétlenül rabszolgává lennünk, kötelességünk. Mari, te filozófus vagy, az Isten áldjon meg! Nem mersz olyan valóságról álmodni, amelynek legalább négyszáz évre visszamenő előzménye van, csak éppen ez a négyszáz év kevés volt a realizálásához? De vajon öt- vagy hatszáz év is kevés lesz?

LM: Én csak azt tudom, hogy minden olyan kísérlet, a legszebb gondolatkísérlet is, amely a piacgazdaságot váltó, azzal szemben álló radikális baloldali elosztási rendszer mellett állt ki, a legszörnyűbb világba torkollott. Mindig, mindenütt. Ez egy nagyon nyamvadt empirikus érv, és nem a logikai lehetőségekről szól. Mondok egy olyan szerzőt, akitől Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány* fő ötletét vette, ez Louis Blanc, a *L'Organisation du travail – A munka megszervezése* című műve.[22] Ő volt a munkaügyi miniszter 1848-ban, és tőle ered, hogy a munkanélküliség demoralizál, viszont munka nincs, tehát akkor... Te is tanultad történelemből: árkot ásni, betemetni, csak hogy ne legyen a munkáskéz munka nélkül.

DL: Közmunka.

LM: Na, látod! Ez a helyes kifejezés. Ez a pasi – szándékosan viszem át viccesbe – úgy gondolta el államszocialista rendszerét, hogy mindent, amit megtermelnek, azonnal be kell adni az állami raktárakba, az államhatalom képviselői pedig központilag kiosztják. Eredetileg egyenlően, aztán szükséglet szerint. De mi van az „organisation du travail intellectuel"-lel, a szellemi munka megszervezésével? Tegyük fel, hogy alanyi költő vagy, és elkezdesz egy szonettkísérletet, de nem tetszik. Ha eltéped...

DL: …be kell szolgáltatnom az államnak.

LM: Így van! Be kell szolgáltatnod minden versedet, a vázlataidat is, mert az állam dönti el, azok közül mi az, amit kötelező olvasmányként kioszt. Azért mondtam ezt a példát Louis Blanc-nal, akit különben a Cavaginac-féle ellenforradalom után Tocqueville mentett ki John Stuart Mill segítségével, azaz a hithű liberálisok a vad államszocialistát, pedig micsoda vitáik voltak a parlamentben! Tocqueville-nél senki sem utálta jobban az államszocializmust, ahogy ő fogalmazott: a jakobinus szocializmust, de ha Louis Blanc bajban van, mert támad a reakció, akkor meg kell menteni: ez a liberálisok hülyesége. Szóval már 1848-ban világos volt: ilyen, ha komolyan vesszük, hogy az állam a megrendelő és a redisztribútor. Különben Louis Blanc találta ki – és Magyarországon ez most igazán aktuális, nem véletlen, hogy vidéken töretlenül a Fidesz a legjobb –, hogy a parasztok kis családi házai az individualizmus megtestesítői. Le kell rombolni a személyes önzést és elzárkózást jelentő családi házakat, emeletes lakótömböket kell építeni, közös konyha, közös mosás, majd megtanulják a proletárszolidaritást a falusi lakosok is. A Ceauşescu-féle falurombolást vizionálta

[22] Louis Blanc művét a maga által alapított *Revue du Progrès* című lapban publikálta 1839-ben.

a vidék kiirthatatlan paraszti kultúrája, kistulajdonosi individualizmusa ellenében. A falu életformája szükségszerűen ellenforradalmár. Párizs, a főváros, mindig forradalmár. Ezért kell bérlaktanyákat építeni a falvak kis házai helyére, ki kell kényszeríteni a közösségi létet ott, ahol az történelmileg nem alakult ki. Louis Blanc, ha csak fél percig is komoly hatalma lett volna, úgy belegázolt volna minden ember magánéletébe, szétverte volna a privacy minden megnyilvánulását, hogy ilyenről a legvadabb kapitalizmus, a legönzőbb fogyasztói társadalom sem álmodhatott.

DL: Nincs nálam nagyobb híved, Mari, mégis egyre inkább azt gondolom, hogy a gonoszság, míg individuális, lehet kellemetlen, mint egy mosdatlan ember a metrón, de ennél többet nem árthat. A tőke ennél sokkal súlyosabb. Ott, ahol már semmi más nincs, csak a pénz, ahol csak az számít, hogy mennyid van, mennyid nincs, kiszolgáltatottá válsz. Mi egy életen át küszködünk az identitásunkat, gondolkodásunkat, értékrendünket megóvó minden lehetőségért, és valóban, teljesen mindegy, Párizsban vagy Budapesten élünk-e, a magunk személyi szuverenitása, szellemi méltósága sérthetetlen. De vajon összefér-e az emberi méltósággal, hogy közben emberek milliói legyenek fogyasztóvá züllesztve? Olyan lényekké, akik csak azért jönnek a világra, hogy termeljenek és fogyasszanak, lehetőség szerint többet termeljenek, mint amennyit fogyasztanak.

És akikkel ez az egész rothadt rendszer, amely téged éppannyira irritál, mint engem, amely lezüllesztette a közoktatást, züllesztі a felsőoktatást, tönkretette a népegészségügyet, aláássa a nyugdíjrendszert, megszüntette a magánnyugdíj-pénztárakat, ez a rendszer röhög és rabol. Nemhogy CHARTA '77, nemhogy 34 igaz – három igazat sem lelünk. Nem hiszem, hogy szellemi távlat nélkül létezik kiút. Ha nem tudunk az emberről másképp gondolkodni, mint ahogy a társadalmi körülményeink vagy a gazdasági adottságok azt kikényszerítik, akkor valóban jöhet Orbán helyett Vona, jöhet még jobboldalibb, mint ez a kormányzat, de lehetne ezt szocialistában is előadni. Lényegileg teljesen mindeggyé válik az ideológia. Ez a világ sokkal züllöttebb, mint a Nagy Francia Forradalom idején volt.

LM: Mármint mert eladta a lelkét a fogyasztói társadalom egy tál lencséjéért? Oké. Te tudsz prédikálni. De meg tudod-e győzni akár csak a saját híveidet arról, hogy alternatív etikát válasszanak a fogyasztói társadalom vulgármaterializmusával szemben?

DL: Mindent megteszek annak érdekében, hogy így történjék.

LM: Ha prédikációkkal, az legitim. Vagy esetleg én a könyveimmel. De ha ugyanerről állami erőszak-apparátussal a hátad mögött akarod „meggyőzni" az embereket, akkor már nagyon más a helyzet. Ebből jönnek a megvesztegethetetlen tömeggyilkosok, à la Robespierre.

DL: Lehetséges, hogy téves a gondolkodásom, de én a gazdaságilag relatív, önmaguk irányítása tekintetében viszont száz százalékig szuverén kisközösségek, civil közösségek laza konglomerátumában bizakodom, amelyben az államnak maximum annyi lehetőséget adnék, hogy ha ezek egy-

mást fejbe akarják vágni, akkor avatkozzék közbe. Az adórendszer fenntartásán őrködjék, de hagyja a ....

LM: Jelzem, amit leírtál, az „éjjeliőr-állam", már a 18. századi liberalizmusban fel van találva. Ám Adam Smith láthatatlan keze helyett olyan gazdasági és ezzel hatalomkoncentráció jött létre, amely elsöpörte a laissez faire logikáját, és utat nyitott a jobb- és baloldali totalitarizmusoknak. Advocatus diaboliként Donáth Ferenc és fiai direktdemokrácia-eszménye – no nem az eszmény, hanem a realizáció lehetősége – ellenében: mit gondolsz, ha referendum lenne valóságosan létező magyar községekben, hányan szavaznának arra, hogy engedjünk be a lakatlan faluvégi házakba cigány családokat, és hányan arra, csak ide ne! Persze látatlanban, anélkül, hogy tudnák, van-e köztük erőszakos, garázda, vagy sem.

DL: Ebben a formában a dolog elhibázott. Az írástudóknak, a bölcseknek igenis kötelességük a legjobbat végiggondolni.

LM: De akkor az már nem politikai participáció, és nem direkt demokrácia, ha a bölcs diktál és a nép hallgat – rá.

DL: Nem baj. Nem participálunk. A város érdeke felülírhatja a közvetlen demokrácia érdekeit vagy játékát. Van, amibe nem lehet az államnak beavatkoznia.

LM: Ha viszont Lánczi András határozza meg, mi a polisz érdeke, és nem Kis János, akkor baj van. Pontosabban, akkor is baj van, ha Kis János dönthet a polisz ügyeiben: ő, a filozófus, csak a játékszabályokat határozhatja meg, a „polgári jogállam" kereteit, ahogy Kant mondá. Ellenesetben viszszaesünk a felvilágosult despotizmus ideájához, amelyet már Diderot is nagyon utált.

DL: Akkor nagy baj van, de hogy Lánczi András ne kerüljön olyan helyzetbe...

LM: De abban van, és demokratikus – többségi – döntés következtében.

DL: Erről azonban nem csupán ő tehet, hanem az a gazdaságpolitika, amelynek Lánczi Andrásokra van szüksége egy ilyen pozícióban. Azt gondolom, az Orbán-rezsim egyik legfontosabb talpköve az az értelmiség, amely nem jogutódja a 77-es pesti értelmiségnek, sem Csoórinak, sem Eörsinek, sem Kis Jánosnak, sem Bence Györgynek. Ennek az értelmiségnek az intellektuális szintje sem kisebb, de morálisan elveszett. Hogy elveszett, az nem amiatt van, hogy Bence György összeveszett Kis Jánossal, vagy hogy Csoóri felfedezte magában a besenyőjelleget. Bence is halott, Csoóri és Eörsi is halott. De még valami meghalt. Meghalt az a – mondjuk így – civil kurázsi, amely bennetek megvolt 1977-ben, 79-ben vagy 81-ben, sőt terebélyesedett, Monortól Lakitelken keresztül egészen az 1989-es temetésig. Volt tíz-tizenhárom esztendeje a magyar értelmiségnek, amikor számtalan belső ellentmondása, meghasonlottsága ellenére is nemet tudott mondani a hatalomnak.

LM: Most meg kioktatnak – és azt hiszem joggal –, hogy a pályán kívülről ne kiabáljunk be, mert nem vagyunk profi politikusok. El is küld minket Radnóti Sándor András fia a holt költők társaságába.

Bodor Pál:
Az agg elé

Boldog vagyok, mert nincsen szebb kitartás
a töretlen és gyöngéd izgalomnál
mellyel magam elébe
így vándorlok tovább:
magam elé, ki leszek egykoron:
az Agg elé, ki visszanéz mai
fiú-arcomra s végül is megért.

TARTALOM

Donáth László: Ki akar itt bosszút állni? . . . 2
Psalmi 45. . . . 7
Martin Luther: „Boldogok, akik békét teremtenek…” . . . 8
Deus noster refugium et virtus… . . . 12
Martin Luther: Az önbíráskodás istentelen voltáról… . . . 12
Heinrich von Kleist: Kohlhaas Mihály (részlet) . . . 13
Martin Luther: Ein feste Burg . . . 16
Koczor Tamás: Cikk a bosszút nem álló Istenről . . . 16
XLVI. psalmus. Deus refugium et virtus . . . 20
Donáth Benjamin: Az Isten nem bosszúálló . . . 21
Múld felül önmagad, ámbár sola gratia… Donáth László interjúja Iványi Gáborral . . . 29
XLVI. psalmus . . . 38
Paul Tillich: Bűn – vezeklés – kiengesztelődés . . . 40
XLVI. zsoltár – Szenczi Molnár Albert fordítása . . . 42
Paul Tillich: Németországi látogatás . . . 43
45. zsoltár. Isten a mi erős várunk – Sík Sándor fordítása . . . 48
Nádasdy Ádám: Jogos bosszúért jogos büntetés? Dante bosszú-fogalmáról . . . 48
46 (45). zsoltár. Velünk az Isten – Hajdók János fordítása. . . . 55
Fodor Géza: A bosszúvágy áriája . . . 56
Erős vár. Luther Márton zsoltára – Szabédi László fordítása . . . 61
P. Eőry Vilma: Erős vár a mi Istenünk... . . . 61
Martin Luther: Erős vár a mi Istenünk – József Attila fordítása. . . . 66
In memoriam Cserháti Lászlóné Schrecker Éva. . . . 68
Donáth László: Egy okos asszony emlékezete . . . 68
Bodor Pál: Hátad mögött . . . 71
Breuer Katalin: Éváról . . . 71
Bodor Pál: Halál? . . . 73
In memoriam Diurnus . . . 75
Mircea Şerban: Bodor Pál emlékére . . . 75
Bodor Pál: Lassan körülírom magam . . . 76
Tibori Szabó Zoltán: Bodor Pál emlékére és az elmaradt bocsánatkérés helyett . . . 76
Bodor Pál: Ábécé alakú igazság. . . . 80
Bodor Pál (DIURNUS): A hatalom karikatúrája . . . 81
Bodor Pál: A versek végén . . . 83
„Mit lehet csinálni, ha nem lehet csinálni semmit?” Ludassy Máriával Donáth László beszélget . . . 85
Bodor Pál: Az agg elé. . . . 97

E számunkat id. Lucas Cranach és Albrecht Dürer grafikáival,
valamint Luther-művek és 16–17. századi énekeskönyvek címlapjának képeivel illusztráltuk.
Gádor Magda *A lelkek forradalma I–III.* sorozata a 67., 74. és 84. oldalon
a reformáció 500. évfordulóján Debrecenben rendezett kortárs grafikai kiállításra készült.
Az Iványi Gáborról és a Ludassy Máriáról, valamint a 68., a 73. oldalon, illetve
a 72. lap jobb hasábjában Cserháti Lászlónéról látható képeket Felicides Ildikó készítette.
Bodor Pálról a 75., 78., 83. oldalon és a 76. oldal jobb hasábjában Havas Miklós,
a 81. és 82. oldalon Erdélyi Lajos fotói láthatók.

A lap megjelenését az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta.

HÉT HÁRS

A Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség lapja

Felelős szerkesztő: Donáth László lelkész
Szerkesztő: Ittzés Nóra
Szerkesztőségi munkatárs: Bárd Anna

Cím: 1038 Budapest, Mező u. 12.
Telefon: +36 20 4601345
E-mail cím: hethars@gmail.com
Honlap: www.evangelikusbekas.hu,
www.gaudiopolis.hu

Tipográfia: Tellér Mária
Tördelés: Hartai Krisztina
Nyomtatás: mondAt Kft.

Adományokat az egyházközség
OTP 11703006-20013365 számlaszámára várunk.